

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АҚАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ

Т. Ə. БУНЈАДОВ

АЗƏРБАЈЧАНДА
ƏКИНЧИЛИЈИН
ИНКИШАФ ТАРИХИНƏ ДАИР

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АҚАДЕМИЈАСЫ НƏШРИЈАТЫ
БАҚЫ — 1964

*Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријат Шурасынын
гәрары илә чап олунур*

Редакторлары Г. Т. ГАРАГАШЛЫ, Ч. Ә. ХӘЛИЛОВ

Бунятов Теймур Амйраслан оглы

К ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(на азербайджанском языке)

· МҮГЭДДИМЭ

Өлкэмиздэ кэнд тэсэррүфатынын, о чүмлэдэн экинчили-
жин инкишаф тарихинин өјрәнилмәсинә хусуси фикир вери-
лир. ССРИ Елмләр Академијасы Тарих Институту вә
В. И. Ленин адына Үмумиттифаг Кэнд Тэсэррүфаты Академи-
јасынын Үмумиттифаг Биткичилик Институту илә бирликдә
бурахдығы мәчмуә¹ буна парлаг мисал ола биләр.

Кэнд тэсэррүфатынын бир сыра вачиб мәсәләләринин ин-
кишаф тарихи ејни адла бурахылмыш сонракы мәчмуәләр-
дә дә өз әксини тапмышдыр.

Көркәмли совет алимләри јалныз ССРИ-нин әразисиндә
экинчилијин инкишаф тарихинин тәдгигини дејил, ејни за-
манда бә'зи харичи өлкәләрдә бу тэсэррүфат саһәсинин мү-
әјјән дөврләрдәки тутдуғу мөвге вә вәзијјәтиндән бәһс едән
әсәрләр нәшр етдирмишләр².

Һазырда мүттәфиг республикаларда³, о чүмлэдән Азәр-
бајчанда кэнд тэсэррүфатынын инкишаф тарихинә даир тәд-
гигат ишләри апарылыр вә бу саһәдә әһәмијјәтли ишләр кө-
рүлмүшдүр⁴.

Азәрбајчанда неолит дөврүндән башлајараг ерамыздан
әввәлки I миниллијә гәдәрки дөврүн экинчилик тарихи мүәл-
лиф тәрәфиндән ишләнмишдир⁵. Онун давамы олан «Азәр-

¹ Материалы по истории земледелия СССР, сборник I, 1952; сборник II, 1956, М.-Л.

² И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, 1960, М.-Л., М. Е. Сергеевко. Очерки по сельскому хозяйству древней Италии, М.-Л., 1958.

³ В. И. Довженко. Земледелие древней Руси (на укр. яз.), Киев, 1961.

⁴ А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XX веке. Баку, 1958; М. Ә. Исмајылов. XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда кэнд тэсэррүфаты. Баку, 1960.

⁵ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957.

бајчанда экинчилијин инкишаф тарихинә даир» адлы бу эсәрдә исә тәхминән ерамыздан эввәлки I минилликдән башлајараг ерамызын XII—XIII эсрләри арасындакы бир дөврүн экинчилијинин инкишаф тарихиндән бәһс олунур.

Эсәр дөрд әсас фәслә бөлүнмүшдүр. Эсәрин әсасыны тәшкил едән экинчилик фәслиндә торпағын мүнбитлији вә суварма системләри барәсиндә мә'лумат верилир. Бурада торпағын экин үчүн һазырланмасы, тохумун сәпилмәси, тахылын бечәрилмәси, бичилмәси, јығылмасы, дөјүлмәси, сахланылмасы просеси вә ишләдилән кәнд тәсәррүфаты аләтләринин кениш тәсвири өз әксини тапмышдыр. Ајрыча башлыг алтында верилмиш чөрәкбиширмә илк дәфә олараг тәдгиг олундуғундан она даһа кениш јер верилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, экинчилијин инкишаф тарихини өјрәнәркән тахыл нөвләри вә јерли шәраитлә әлагәдар олараг, онларын бечәрилмә шәртләринә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Бу бөлмәдә арпа вә буғда нөвләриндән башга човдар, дары вә диқәр дәнли биткиләр вә онларын экинчиликдә тутдуглары мөвге мүәјјән едилир.

Техники биткиләрдән кәтан, памбыг вә саирәнин инкишаф тарихинә эсәрдә хејли јер верилмишдир.

Сонракы фәсилдә бағ вә бостанчылыгдан данышылараг көстәрилир ки, бағчылыг тәдгиг едилән дөврдә Азәрбајчанда кениш инкишаф етмишдир. Бечәрилән мејвәләрин нөвләринә кәлмә вә ја јерли зәмин әсасында јетишдирилмәсинә хүсуси фикир верилмишдир. Мејвәчилијин јерли әһалинин тәсәррүфатында тутдуғу мөвгеи вә бир сыра өлкәләрә ихрач едилмәси һаггында да бә'зи фикирләр сөјләнилмишдир. Шүбһәсиз, бостанчылыг тәсәррүфатынын бағчылыға нисбәтән хејли чаван вә о гәдәр дә кениш мигјасда јајылмадығыны бир сыра фактики материаллар сүбут едир. Одур ки, бу барәдә олан мә'лумат нисбәтән аз вә ја демәк олар ки, бир гәдәр јарымчыгдыр.

Сонунчу фәсил үзүмчүлүк вә шәрабчылыға һәср едилмишдир. Бурада үзүмчүлүјүн мәншәји вә онун јајылма тарихи хроноложии ардычыллыг әсасында шәрһ едилир. Материаллар көстәрир ки, Азәрбајчанда үзүмчүлүк лап гәдим заманлардан чох кениш инкишаф етмиш тәсәррүфат саһәләриндән олмушдур. Үзүмдән кишмиш, дошаб (бәкмәз), абгора, сиркә вә с. мәһсулларын һазырланмасы да эсәрдә өз әксини тапмышдыр. Шәрабын һазырланмасы, сахланмасы, истифадә едилмәси вә бу саһәдә ишләдилән әмәк аләтләри барәсиндә лазыми гәдәр мә'лумат верилир. Орта эсрләрдә ислам дини илә әлагәдар олараг шәрабчылығын инкишафынын зәифләмәсинин сәбәбләри дә көстәрилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим Азәрбајчанда әкинчилик дедикдә, әсасән Шимали Азәрбајчан әразиси нәзәрдә тутулур. Лакин әсәрдә гаршыја гојулан һәр бир мәсәләни лазымынча ишыгландырмаг үчүн јалныз Азәрбајчан дејил, Гафгаз вә һәтта Гәдим Шәрг өлкәләри әразисиндә мә'лум олан фактлара да мүрачиәт едилир.

Әсәрин јазылмасында әсас јери археоложи, тарихи вә этнографик дәлилләр тутур. Мәшһур инкилис тәдгигатчысы Грехем Кларк һаглы олараг гејд едир ки, мадди-мәдәнијјәт әсасында кечмишин бәрпасы илә мәшғул олан мүасир археолог үчүн этнографија мүһүм мәнбәдир⁶. Лакин бә'зи мәсәләләрин шәрһиндә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндәки тәдгигат әсәрләриндән вә һабелә бәди әдәбијјатдан да лазыми фактлар көтүрүлмүшдүр.

Әлбәттә, мөвзу кениш вә һәм дә илк тәшәббүс олдуғундан әсәрдә әкинчилијин бүтүн хүсусијјәтләрини әһатә етмәк мүмкүн дејилдир. Һәтта ола билсин ки, әсәрдә бир сыра чатышмамазлыг вә гүсурлу чәһәтләрә дә раст кәлинсин. Буна көрә дә ихтисасчылардан өз рә'ј вә тәәсүратларыны билдирмәләрини хаһиш едирик.

Әсәрин јазылмасында бизә јахындан көмәк едән вә гијмәтли мәсләһәтләрини әсиркәмәјән јолдашларымызы хүсусилә гејд етмәк истәјирик. Һәтта онларын бир нечәси өзләринин елми һесабат вә нәшр едилмәмиш әсәрләриндән истифадә етмәк үчүн бизә лазыми имкан јаратмышлар. Буна көрә дә онлара өз сәмими тәшәккүр вә миннәтдарлығымызы билдирмәји борч билирик.

⁶ Г. Кларк. Доисторическая Европа, М., 1953, сәһ. 13.

1 ФӘСИЛ

ӘКИНЧИЛИК

Јерин шумланмасы

Әкинчилијин⁷ инкишафы, әсас е'тибары илә, шумлама заманы ишләдилән әмәк аләтләриндән билаваситә асылыдыр. Узаг кечмишдә бу аләтләрин формаларыны вә истифадәсини бәрпа едәркән, аз да олса, археоложи материаллар вә этнографик мүшаһидәләрә әсасланмаг лазымдыр. Әввәлки дөврләрдән фәргли олараг, Азәрбајчан вә еләчә дә она гоншу олан өлкәләрин әразисиндә дәмйр вә илк орта әсрләр дөврүндә чүт әкинчилик формасы кениш шәкилдә инкишаф едир. Бу, һәр шејдән әввәл, дәмйрин мејдана чыхмасы вә онун тезликлә кениш әразијә јажылмасы илә әлагәдар олмушдур. Мәһз дәмйрдән гајрылмыш аләтләрин васитәсилә кениш әразидә әкин саһәләрини шумламаг мүмкүн олмушдур⁸. Мә'лумдур ки, дәмйрин мејдана чыхмасы вә ондан тәсәррүфатда кениш истифадә едилмәси марксизм-ленинизм классикләри тәрәфиндән бәшәр тарихиндә ән мүһүм ихтиралардан бири кими гијмәтләндирилмишдир. Ф. Енкелс өзүнүн «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» адлы әсәриндә дәмйрә вердији јүксәк гијмәт ејни заманда јерин шумланмасы просесинә дә аид едилә биләр. Ф. Енкелс јазыр: «Дәмйр бөјүк саһәләрдә тарлачылыг үчүн, кениш мешә саһәләрини тәмизләјиб әкин јеринә чевирмәк үчүн имкан јаратды; дәмйр сәнәткара елә мөһкәм вә кәскин аләтләр верди ки, бунларын гаршысына һеч бир даш, о заман мә'лум олан металлардан һеч бири чыха билмәди»⁹.

⁷ Бу фәсилдә әкинчилик дедикдә тахылчылығы нәзәрдә тутуруг.

⁸ Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајчан археолокијасы очеркләри. Баки, 1960, сәһ. 137.

⁹ К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Баки, 1953, сәһ. 312.

Шүбһәсиз, бол мәһсул көтүрмәк үчүн биринчи нөвбәдә јерин јахшы шумлаңмасы тәләб олунур. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг Катон јазыр: «Әкин саһәсини јахшылашдырмаг нә демәкдир? Саһәни јахшы шумламаг. Бәс икинчиси? Шумламаг, Үчүнчүсү? Пејинләмәк»¹⁰.

Јерин шумланмасына башламаздан әввәл әкин саһәсиндә олан даш, ири кол-кос вә гејри-шејләр әввәлчәдән тәмизләнир. Саһә мешәликдирсә, о гырылыр вә јахуд да јандырылырды. Белә саһәләр тәдричән кенишләндирилир вә әкилирди. Дәмир дөврүндә мешәләрин јандырылыб әкин саһәләринә чеврилмәсинә даир әлимиздә һеч бир әһәмијјәтли дәлил јохдур. Лакин чох еһтимал ки, Азәрбајчанда вә хүсусилә Қичик вә Бөјүк Гафгаз дағлары этәкләриндә мешәләрин јандырылыб әкин саһәләринә чеврилмәси һәлә гәдим дөвләрдән кениш шәкил алмышды. Б. Б. Пиотровски һағлы олараг тунч дөврү тәсәррүфатындан бәһс едәркән көстәрир ки, бир сыра Загафгазија рајонларында әкинчилијин инкишафы илә әлагәдар олараг мешәләри интенсив сурәтдә гырырдылар¹¹. Тәдгигатчы мешәләрин гырылыб әкин саһәләринә чеврилмәси барәсиндә орта әср ермәни тарихи мәнбәләриндә дә мә'лумат олдуғуну гејд едир¹². Чох еһтимал ки, бу һал Азәрбајчан, Күрчүстан вә башга гоншу өлкәләрин әразисиндә дә һәмин дөврдә мөвчуд олмушдур.

Мешәләрин јандырылыб әкин саһәсинә чеврилмәси әкинчилијин илк дөвләриндән башлајараг тәдричән кениш јайылмышды. Лакин Қичик вә Бөјүк Гафгаз дағлары этәкләриндә апарылан етнографик ахтарышлар көстәрир ки, бу һала сон заманларда да тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Мешәләрин јандырылмасы тәкчә әкин саһәсинин кенишләндирилмәси дејил, һәм дә торпағын мүнбит олмасына шәраит јарадырды.

Шумлама аләтләринин тәсвиринә кечмәздән әввәл торпағын мүнбитлији һағгында, аз да олса, мә'лумат вермәк лазым кәлир. Доғрудур, бу барәдә тарихи сәнәдләрдә елә бир әтрафлы материала раст кәлмирик. Лакин Азәрбајчан әразисинин чоғрафи шәраитинә нәзәр салдыгда бурада чох мүнбит торпаг саһәләри олдуғуну көрүрүк. Ејни һалы бизим өјрәндијимиз дөврә дә тәтбиг етмәк олар. Мә'лумдур ки, торпағын мүнбитлији әкинчилик, бағчылыг вә бостанчылы-

¹⁰ Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. 1957, сәһ. 117.

¹¹ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949, сәһ. 72.

¹² Јенә орада.

ғын инкишафы илә јанашы, мұхтәлиф нөв јабаны биткиләрин дә јетишмәси вә артмасында мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Јунан чоғрафијашунасы Страбон гејд едир ки, Күр вә башга чајлар дашдығы заман әмәлә кәлән лил тәбәгәси торпағы мүнбитләшдирир¹³. Һәгигәтән дә су басыб сонра чәкилән саһәдә галан лил јери чох мүнбит олур вә бол мәһсул верир. С. М. Газыјев јазыр ки, «...Күр, Алазан, Түрјан вә с. чајлар дашдыгдан сонра лил басмыш јерләрдә әһали бостандары вә чәлтик әкир. Һеч бир суварма вә бечәрмә лазым кәлмәдән әһали бурадан бол мәһсул кәтүрүр»¹⁴.

Етнографик мүшаһидәләрдән көрүндүјү кими, Азәрбајчанын Араз, Күр, Арпа вә башга чајлары бојунда јашајан әһалинин игтисади һәјатында мүнбит лил торпағлардан истифадә мәсәләси даһа бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. Страбон Албан торпағынын сон дәрәчә мүнбит вә мәһсулдар олмасы һағгында јазырды: «Чох вахт бир дәфә әкилмиш торпаг ики вә һәтта үч дәфә мәһсул верир, биринчи дәфә, һәтта динчә гојулмадан вә садә хышла бечәрилән торпаг бирә әлли мәһсул верир»¹⁵.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг бир етнографик мүшаһидәјә мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Адәтән, бир ил әкилән саһә мәһсулу кәтүрүлдүкдән сонра о бири ил динчә гојулур. Лакин һәмин саһәдә кечән илин мәһсулунун мүәјјән һиссәси тахылын гурумасы вә кеч бичилмәси үзүндән торпаға төкүлүр. Буна көрә бә'зән динчә гојулан торпағын мүнбитлији вә иглим шәраити илә әлагәдар олараг јахшы мәһсул верир. Тәсадүфән елә һаллар да олур ки, динчә гојулан торпағын мәһсулу әкилиб сәпилән саһәләрдән артыг олур. Дағәтәји рајонларда бу чүр мәһсул кәтүрмәк һалларына даһа чох тәсадүф едилир вә ел арасында буна хора (хејри) дејилир. Бу факта әсасланараг еһтимал етмәк олар ки, Страбонун албанларын зәмиләрә о гәдәр дә гуллуғ етмәмәләри вә ејни саһәдән бир нечә дәфә мәһсул кәтүрмәләри фикри һәм торпағын мүнбитлији вә һәм дә хора мәһсул кәтүрмәклә әлагәдар олмушдур. Бу чүр мәһсул кәтүрмәк чох күман ки, лап гәдим заманлардан мөвчуд олмушдур. Чүнки, гәдим дөвләрдә јерин әкилмәси вә бечәрилмәси просесиндә сонраја нисбәтән чох керилик олмушду. Бизә белә кәлир ки, Низами Кәнчәвинин:

¹³ Страбон. География (перевод В. В. Латышева). Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. ВДИ. № 4, 1947, сәһ. 220.

¹⁴ С. М. Газыјев. Гәбәлә маһалынын гәдим тарихиндән, Гафгаз Албанијасы тарихи мәсәләләри. Бақы, 1962, сәһ. 92.

¹⁵ Страбон. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 220.

«Бу өлкә чәинәт тәк көзәл бир јерди
Торпагы әкинсиз мәһсул верирди»¹⁶.

бејти һәм хора, һәм дә торпағын мүнбит олмасына ишарә-
дир. Страбонун «бирә-әлли мәһсул алмаг» фикрини С. М.
Газыјев чох ајдын вә дүзкүн һәлл едәрәк көстәрир ки, кәнд-
лиләр бир чанаг тахыл әкәрәк бир тачар (60 чанаг) мәһсул
көтүрүрләр¹⁷.

Хора илә әлагәдар олараг бир мүнүм мәсәләни дә хүсу-
силә гејд етмәк лазым кәлир. Хора сөзүнүн гәдим јунапча-
дан тәрчүмәси өлкә, торпаг, јер, вилајәт, әкин саһәси вә зәми
мәһнасыны дашыјыр¹⁸. З. И. Јамполски хораны гәдим Алба-
нијада бөјүк храм торпаглары олан вилајәт кими изаһ едир¹⁹.
Гејд етмәк лазымдыр ки, халгымызын дилиндә һәлә дә ке-
ниш ишләдилән хора јухарыда көстәриләнләрлә мәзмун е'ти-
барилә хејли јахынлыг тәшкил едир. Она көрә дә хораны
тәкчә бир дәфә сәпиләрәк ики вә даһа чох мәһсул верән са-
һә дејил, ејни заманда мәһсулдар торпаг вә кениш тахыл
зәмиси кими дә изаһ етмәк олар.

Саһә һазырландыгдан сонра јерин шумланмасы просеси
башланыр. Дәмир вә илк орта әсрләр дөврүндә шумланма-
да ишләдилән аләтләрдән чүт, котан, бел вә башгаларыны
көстәрмәк олар.

Ән гәдим әкинчилик аләтләриндән олан чүт чохдан мә-
лумдур. Мүәјјән һиссәләри металдан дүзәлдилән чүт һәлә
ерамыздан әввәл III минилликдән гәдим Шәргдә ишләдил-
мишдир²⁰.

Б. Б. Пиотровски Ван чарлығы дөврүндә (ерамыздан әв-
вәлки I миниллијин әввәлләриндә) ади хышын олдуғуну гејд
едир²¹.

Тәхминән дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид хыш Гафга-
зын археоложи абидәләриндән һәләлик мәлум дејилдир.
Лакин бә'зи әлагәдар материаллар, хүсусилә вәлләрин За-
гафгазијанын рајонларындан тунч дөврүнүн сонларына аид
бә'зи абидәләрдән тапылмасына истинад едәрәк, хышын да-
зы һәмин дөврдән ишләдилмәсини сөјләмәк олар.

Енеолитин сонларында әкинчилијин әсас тәсәррүфат са-
һәси олмасы вә гарамалдан гошгу гүввәси кими нәглијјат

¹⁶ Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, II һиссә (Игбалнамә) Ба-
кы, 1941, сәһ. 114.

¹⁷ С. М. Газыјев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 92.

¹⁸ З. И. Јамполски—Древняя Албания III-I вв до н. э. Баку, 1962,
сәһ. 14.

¹⁹ Јенә орада.

²⁰ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 141.

²¹ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949, сәһ. 71.

васитэлэриндэ истифадэ едилмэсини дә нэзэрэ алараг каванынсыз ағач чүтлэрин тунч дөврүнүн эввэллэриндэ кениш ишләдилмэсини сөйләмәјимиз, бизэ белә кәлир ки, наразылыға сәбәб олмаз. Бу чәһәтдән тәхминән мис дөврүнә аид Дамған абидәсиндән тапылан бир эшја үзәриндә әкинчинин өкүзү чүтә бағламасы тәвири бөјүк елми әһәмијјәт кәсб едир²².

Торпаггаладан тапылан дәмир каваныны Б. Б. Пиотровски әсас көтүрәрәк урартуларын ағыр хышдан истифадә етдикләрини сөйләјир²³.

Иран әразисиндә тапылан вә ерамыздан эввәлки V (?) әсрә аид едилән бир цилиндрик мөһүрүн үзәриндә чүтчү тәсвир едилмишдир²⁴. Бу гијмәтли тапынты һәлә о дөврдә хышын әкинчиликдә истифадә едилмәсинә көзәл бир мисал ола биләр. Шәкилдә көстәрилик ки, чүтчү сағ әлиндә узун чубуг, сол әли илә чүтүн дәстәсини тутмушдур. Чүтүн учу бојундуруға бәркидилмиш вә она бир бојун гошгу һејваны (зебу) гошулмушдур²⁵ (1-чи шәкил).

Бу материаллара әсасланараг мидијалыларын да әкин заманы хышдан кениш истифадә етдикләрини сөйләмәк олар. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, зебулар инди дә Ләнкәран зонасында вардыр вә гүввәтли гошгу һејваны һесаб олунур.

Тәхминән бизим еранын эввәлләринә аид олан тарихи сәнәдләрдә, хусусилә Страбонун «Ҷографија» әсәриндә гејд едилир ки, албанлар өз јерләрини дәмирлә дејил, кобуд ағач хышла шумлајырдылар²⁶.

Страбонун фикрилә бир тәрәфдән мүәјјән дәрәчәдә разылашмаг лазым кәлир вә буну бәзи этнографик мүшаһидәләрдә тәсдиг едир. Дикәр тәрәфдән исә онун фикринә бир гәдәр тәнгиди јанашмаг вә ағач хышла бәрабәр һәмин дөврдә кавананлы хышлардан да истифадә едилмәсини сөйләмәк олар. Тәсадүфи дејилдир ки, Күрчүстанда һәлә ерамыздан эввәл IV—II әсрләрә аид Уплистихе вә Сухуми јахынлығында дәмир каванын тапылмышдыр²⁷. Бу гијмәтли тапынты тәкчә Күрчүстан әразисиндә дејил, һәм дә көстәрилән дөврдә Загафгазија әразисиндә јерин шумланмасында ишләнмәсинә ишарәдир. Бир сыра материаллар әсасында мүәјјән едил-

²² Бәһрами Тағи. Иранын кәнд тәсәррүфаты тарихи (фарс дилиндә) Теһран Университетинин нәшри, № 129, 1951, сәһ. 7.

²³ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, сәһ. 140, 8-чи шәкил.

²⁴ Әсәрдәки шәкилләри рәссам Б. Мурадова чәкмишдир.

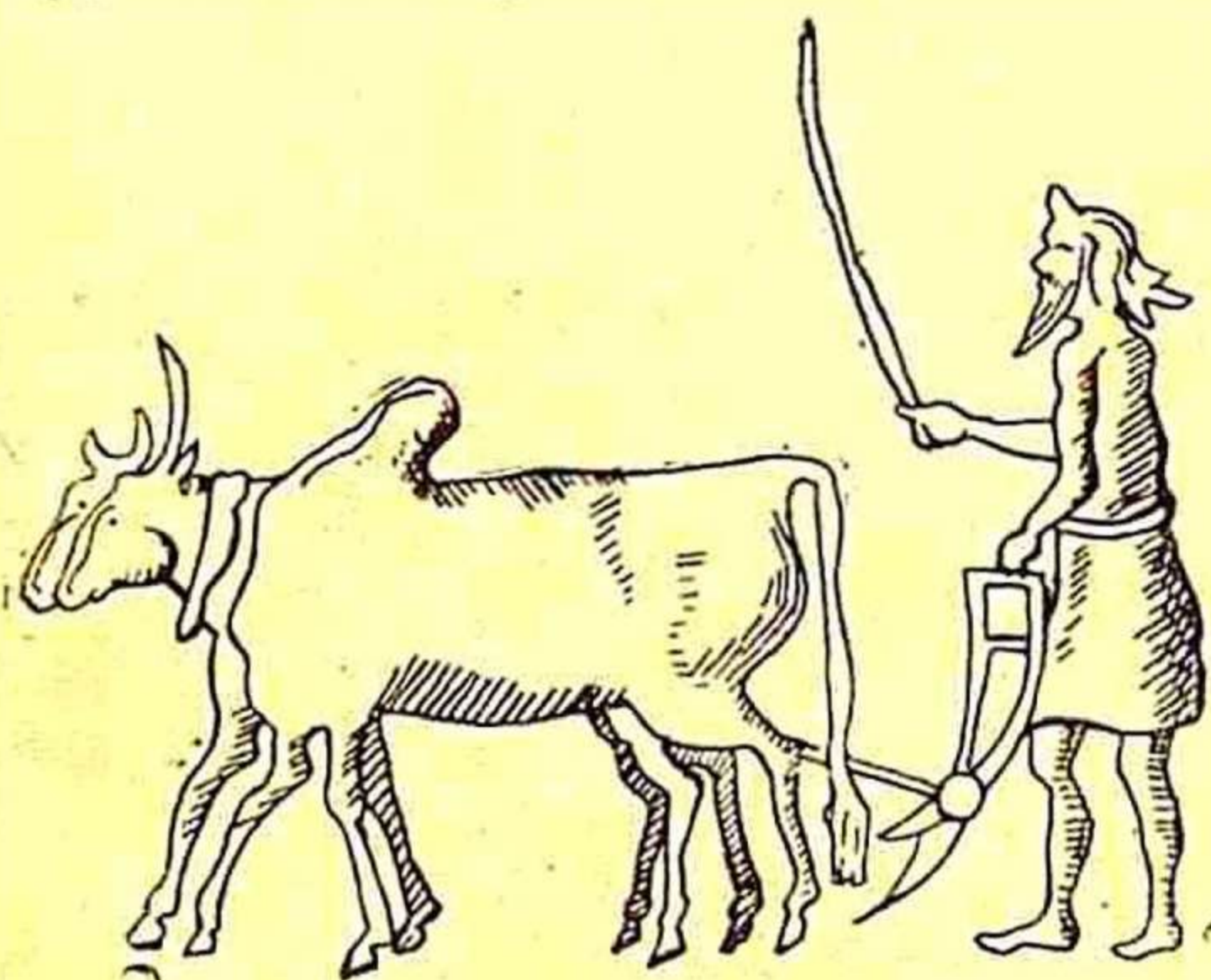
²⁵ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.-Л., 1956, сәһ. 332.

²⁶ Страбон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 220.

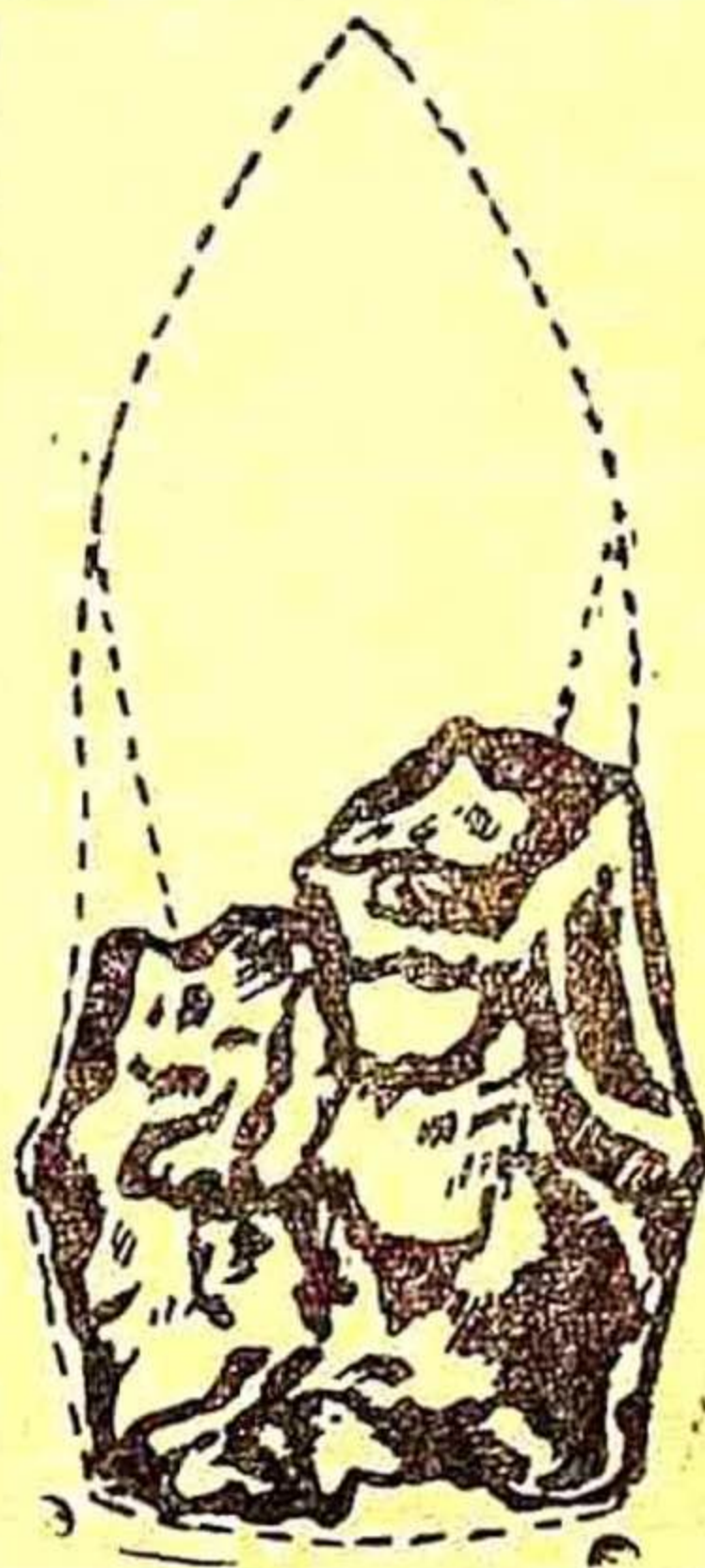
²⁷ Народы Кавказа, т. II, 1962, сәһ. 238.

мишдир ки, һәлә XIX әсрин өзүндә белә торпағын јумшаглығы илә әлагәдар олараг қаваһынлы вә қаваһынсыз хышлар шумлама просесиндә ишләдилмишдир. Одур ки, Страбонун вердији мә'луматы бүтүн Азәрбајчана дејил, онун бир сыра рајонларына шамил етмәк даһа дүзкүн оларды.

Азәрбајчанда тәхминән ерамызын III әсриндән феодализмн јаранмасы илә әлагәдар олараг әкинчилик даһа да инкишаф етмишдир. Бу дөврдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы илә бәрабәр, аләтләр һәм чоһалыр, һәм дә тәкмилләшмәјә башлајыр. Бу дөвр абидәләриндән дәмр қаваһынлара да мүәјјән гәдәр тәсадүф едилмишдир.

1-чи шәкил.

2-чи шәкил

Минкәчевирдә Күрүн сол саһилиндә 2 №-ли јашајыш јеринин ерамызын V—VI әсрләринә аид икинчи мәдәни тәбәгәсиндән бир әдәд дәмр қаваһын тапылмышдыр²⁸. Бу дәмр қаваһын јер алтында узун мүддәт галдығындан пис мүһафизә олунмушдур. Қаваһынын әсасы учуна нисбәтән хејли галын олдуғундан јахшы мүһафизә олунмуш вә онун там гурулушуну бәрпа етмәјә имкан јаратмышдыр. Башга гәдим дәмр қаваһынлар кими, бу да үчбучаглы гурулуша маликдир. Онун арха тәрәфи енли вә кәнарлары ичәријә доғру гатланмышдыр²⁹. Һәләлик Азәрбајчанда илк дәфә Минкәчевир әразисиндән тапылан бу дәмр қаваһынын охшарларына гоншу өлкәләрин әразисиндә дә тәсадүф едилмишдир. (2-чи шәкил).

²⁸ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1961, сәһ. 68.

²⁹ Јенә орада.

Тэхминэн ејни дөврә анд белә бир дәмир каванын Ермәнистанда Вагаршапат аразисиндән әлдә едилмишдир³⁰.

Бу дәлилләрдән ајдын олур ки, ерамыздан бир нечә әср сонра Загафгазијада хышларын јери шумлајан һиссәсинин учуна дәмир каванын кечирилмәси һаллары әввәлки дөвләрә нисбәтән даһа кениш шәкил алмышды. Дәмир каванынын мејдана чыхмасы јерин кејфијјәтли шумланмасы илә бәрабәр, һәм дә ағач хышын учунун тез хараб олмамасы вә онун кәсмә габилијјәтинин артмасы үчүн имкан јаратмышдыр. Һәмчинин каванынлы дәмир хыш ағач хыша нисбәтән торпағы јахшы јардығындан һејванлар ону даһа асанлыгла тарта билирди.

Јухарыда көстәрилән фактлара әсасланараг гәдим хышларын гурулушуну мугајисәли етнографик материаллар вәситәсилә там да олмаса мугәјјән дәрәчәдә бәрпа етмәк олар. Мүхтәлиф релјеф вә иғлим шәранти илә әлагәдар олараг хышларын гурулуш вә һәчмләриндә бәзи фәргләр олмушдур. Үмумијјәтлә исә онларын гурулушунда бир охшарлыг нәзәрә чарпыр. Хышын әсас һиссәси ағачдандыр. Адәтән хышын ағач һиссәси ағыр вә чох мөһкәм олан ағачлардан—палыд, гарағач, дағдаған, саггыз ағачы вә с. һазырланыр. Чох заман палыд ағачындан гајрылан хышлар чох давамлы вә нисбәтән ағыр олур ки, бу да јерин шумланмасына нисбәтән көмәк едир. Садә хыш һачалы мөһкәм ағач нөвүндән дүзәлдилир. Лакин һачасы олмајан ағачдан да хыш дүзәлтмәк мүмкүндүр. Хыш ашағыдакы һиссәләрдән ибарәтдир. Хышын ағач һиссәси әксәрән һачалы олуб, бир учу јери шумлајыр, дикәр учу исә бојундуруға бәркидилир. Бојундуруға бәркидилән хышын голу јонулараг һамарландырылыр. Јери шумлајан ити учлу һиссәнин үзәри јастылашдырылараг каванынын гурулушу вә һәчминә ујғунлашдырылыр. Хышын әсасынын алты һамар олур. Дикәр һиссәси исә дәмирдән һазырланан үчбучаг формалы каванындыр. Онун арха күп һиссәси ағыр вә даһа галын олур ки, күч дүшәндә әјилиб хараб олмасын. Каванынын ити учундан арха һиссәси ичәријә доғру әјилир вә хышын учуна кејдирилир. Хышын әсас һиссәләриндән бири дә ону идарә етмәк үчүн дүзәлдилән дәстәсидир. Тэхминән 50—60 см узунлуғунда олан дәстә хышын әсасына бәркидилир. Садә хышлара бир чүт һејван гошулуру³¹. Гошгу гүввәси илә һәрәкәтә кәлән хышы бир нәфәр

³⁰ История армянского народа. Ереван, 1951, I һиссә, сәһ. 67.

³¹ Мәлүмдур ки, хыша чүт дә дејилир. Бу шумлама аләтинә бир бојун өкүз гошулуғундан она чүт ады верилмишдир. Акад. Ә. Әлизадә «Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв.» (Бақы, 1956, сәһ. 31) адлы әсәриндә чүтүн фарс термини олан «чүфт»үн дәјишдирилмиш формасы олдуғуну гејд едир. Хыш исә аләтин өзүдүр. Буна бахмајараг, чүт вә хыш ејни мәнаны дашыјыр.

идарэ едир, сол эли илэ дэстэни тутан чүтчү сағ эли илэ өкүзлэри сүрүр. Хыш јери о гэдэр дэ дэрин вэ ири лајларла чевирмир, јалныз торпағы чыза билир. Тэчрүбэ көстэрирки, хышла бир күндэ тэхминэн 0,25 гектар јер шумламаг мүмкүндүр.

Јухарыда тэсвир едилэн просес Загафгазија эразисиндэ тэхминэн хышын јаранмасы тарихиндэн башлајараг сон заманлара гэдэр елэ бир көклү дэјишиклијэ уграмадан экинчиликдэ өз хүсусијјэтини сахлаја билмишдир.

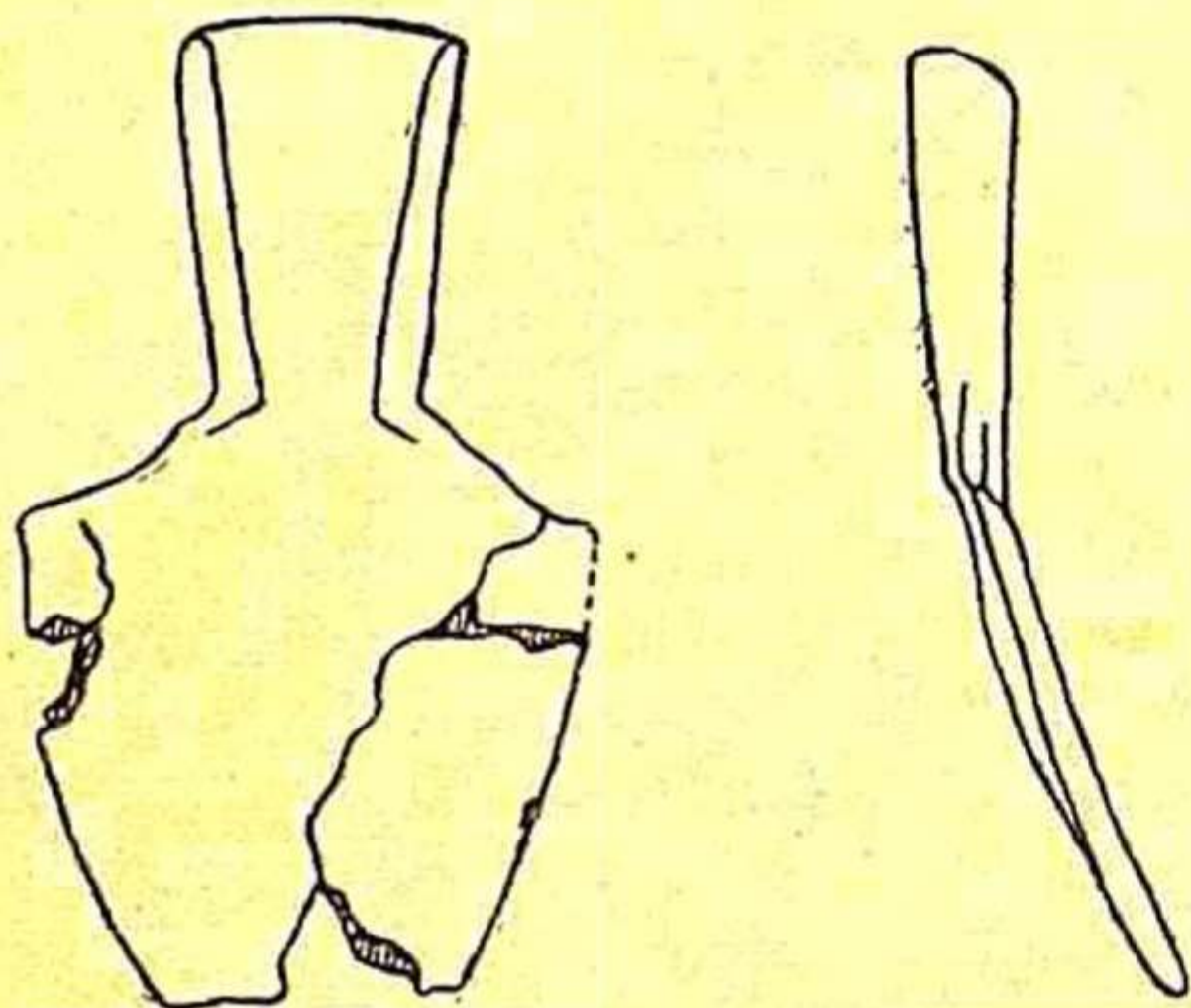
Гэдим экинчилик алэтлэриндэн һесаб едилэн хыш эслэр боју Азэрбајчан эразисинин дағлыг вэ дүзэнлик јерлэриндэ кениш истифадэ едилмишдир. Лакин јери даһа дэрин вэ мүкэммэл шумлајан ағыр вэ ја гара котанын мејдана чыхмасы илэ элагэдар олараг хыш дүзэн рајонларда нисбэтэн азалса да, дағлыг зонада исэ сон вахтлара кими кениш јајылмышдыр. Чүнки дағлыг јерлэрдэ иглим шэраити вэ торпағын јумшаглыгы илэ элагэдар олараг дэрин шумламаја о гэдэр дэ еһтијач олмур. Дикэр тэрэфдэн дэ дағлыг јерлэрдэ релјефин маиллији гара котанын ишлэнмэсини гејри-мүмкүн едир. Гара котан дағэтэји вэ аран рајонларда даһа чох ишләдилмишдир. Бу алэтин мејдана чыхмасы экинчилијин јалныз инкишафыны дејил, ејни заманда онун тэсэррүфат саһэлэри ичэрисиндэ эсас јерлэрдэн бирини тутдуғуну көстэрэн мүһүм амиллэрдэндир. Экинчилэр белэ тэкмилләшмиш алэтин васитэсилэ даһа кениш саһэни јүксэк кејфијјэтлэ шумламаг имканына малик олмушлар. Котанла бир күндэ гектара јахын јүксэк кејфијјэтли јер шумламаг мүмкүндүр.

Ағыр вэ ја гара котанын Загафгазијада нэ вахтдан мејдана чыхмасы мәсэлэси һэлэлик чох аз өјрәнилмиш вэ тамамилэ һәлл едилмәмишдир. Лакин 8 чүт өкүз гошулан ағыр котандан хәлифэ дөврүндэ экинчиликдэ истифадэ едилмәси көстэрилир³².

Орта эср Азэрбајчан шәһәрлэриндэн олан Бејләганын харабасында апарылан археоложи газынтылардан әлдэ едилмиш бир әдәд дәмир каваһын бу нөгтеји-нәзәрдән бөјүк мараг доғурур. Тэхминән ерамызын XII эсринин сону вэ XIII эсринин әввәллэринә аид мәдәни тәбәгәдән тапылан бу дәмир каваһын нисбәтән иридир. Бу алэтин узунлуғу 41 см, ағача кечирилән һиссә 15 см, ағзынын кәсән һиссәси 24 см-ә

³² Б. Н. Заходер. История восточного средневековья, курс лекций. Изд. МГУ, М., 1944, сәһ. 71.

гэдэрдир³³. Каваһынын кэсэр һиссәси олдуғча енли вә бир гэдэр дә јана доғру чыхынтылыдыр. Онун ағача кечән әса-сы башгаларында олдуғу кими, ичәријә доғру әјилмишдир. Каваһынын һәчм вә ағыз һиссәсинин чох енли олмасыны нәзәрә аларағ белә бир еһтимал да ирәли сүрмәк олар ки, ону хышда дејил, гара котанда истифадә етмишләр. Әкәр бу еһ-тимал һәгигәтә ујғун оларса, онда Мил дүзүндә азы XII әср-дә ағыр котанларын ке-ниш истифадә едилмәсини сөјләмәк имканына малик оларыг (3-чү шәкил).

3-чү шәкил

Шәрги Күрчүстанда әкинчилик аләтләринин тарихини тәдгиг едән Г. В. Чалабадзе ағыр ко-танларын мејдана кәлмә-си тарихини XI—XII әср-ләрә аид едир³⁴.

Бу јахынларда Шима-ли Гафгазда X—XI әсрлә-рә аид Адијух шәһәр је-риндә апарылан археоло-жи газынтылар заманы котанын 45 см узунлуғун-да олан дәмир гылынчы тапылмышдыр. Тәдгигат-чы Т. М. Минајева бу алә-

тин котанын габаг һиссәсинә бағланарағ јери кәсиб каваһын үчүн хүсуси «пај» вермәси вәзифәсини көрдүјүнү гејд едир³⁵. О, көстәрир ки, чох күман бу јердә јашајан әһалинин котанла-рынын тәкәр вә торпағы чевирән тахта һиссәси дә олмушдур³⁶. Тәсвирдән тамамилә ајдын олур ки, бурада сөһбәт ағыр котан-дан кедир. Бүтүн бу көстәрилән фактлары нәзәрә аларағ Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајчанда азы IX—X әсрләр-дән гара котанлардан истифадә едилмәсини еһтимал етмәк олар.

³³ А. Л. Я ко б с о н. Раскопки на городище Оренкала в 1953—1955 гг. Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологической экспедиции, т. I, М.-Л., 1959, сәһ. 104.

³⁴ Г. В. Д ж а л а б а д з е. К истории земледельческих орудий Вос-точной Грузии. Автореф., Тбилиси, 1955, сәһ. 9.

³⁵ Т. М. М и н а е в а. К истории земледелия на территории Ставро-поля. Материалы по изучению Ставропольского края, Ставрополь, вып. 10, 1960, сәһ. 269—270.

³⁶ Јенә орада, сәһ. 270.

Ермәнистандан топланмыш ентографик материаллардан ајдын олур ки, 8—12 бојуна гәдәр гошгу һејваны илә һәрәкәтә кәтирилән ағыр котанлар дүзәнлик вә дағәтәји рајонларда ишләдилмишдир³⁷. Бүтүн Загафгазија ағыр котанларынын һамысында үмуми бир охшарлыг вардыр.

Азәрбајчанын бир сыра дағәтәји рајонларына едилмиш сәфәрләр заманы топланан етнографик материаллара әсасән гара котанын гурулушуну ашағыдакы кими тәсвир етмәк олар.

Бу котанын дәмирдән олан һиссәси каваһын вә гылынчдан ибарәтдир. Гылынч каваһындан габаг һиссәдә олуб, котаны бојундуругла бирләшдирән ағач гола бәркидилир. Гылынчын вәзифәси јери мүәјјән өлчүдә кәсмәкдән ибарәтдир. Кәсилиб ајрылан һиссәни каваһын галдырыр вә котанын тахтасы онлары бир-биринин үстүнә лај-лај чевирир. Котан каваһынын формасы да хышынки кими олуб, ондан јалныз һәчми илә фәргләнир. Бу каваһын да итиучлудур, арха һиссәси нисбәтән ағыр вә мөһкәмдир. Каваһынын јанларына тахтадан гулаглар кечирилир, бу гулаглар кәсилмиш торпағы ејни вахтда кәнара чевирумәји тә’мин едир. Котанын ағач әсасына арха тәрәфдән мәч јерләшдирилир. Котаны идарә едән шәхсә мәчкәлчи, бә’зи јерләрдә исә дәстәчи, јахуд рәнчбәр дејилир. Котанын габаг һиссәсиндә тәхминән голун гуртарачағында ики ағач тәкәр дүзәлдилир. Бу тәкәрләрин шум тәрәфдәки ири, хам торпаг тәрәфдәки исә нисбәтән кичик диаметрли олур. Гара котана 8—10 бојун һејван гошулур³⁸. Белә ири һәчмли ағыр котаны, адәтән, 4 нәфәр идарә едир. Мәчкәлчи котанын дәстәсини тутана дејилир. Амалчынын вәзифәси исә биринчи бојунла мәчкәлчи арасында дуруб, котанын дүзкүн кетмәсини тә’мин етмәкдән ибарәтдир. Јердә галан һәр ики вә ја үч бојун гошгу һејванын сүрүлмәсинә бир нәфәр сүрүчү (једәкчи) тә’јин олунур. Гара котан чохлу вә јүксәк кејфијјәтли јер шумласа да олдугча чәтин вә зәһмәт тәләб едән кәнд тәсәррүфаты аләтидир³⁹.

Етнографик мүшаһидәләрә әсасланараг халгын әсрләр боју газандығы гијмәтли бир тәчрүбәсини дә гејд етмәк ләзымдыр. Адәтән, әкинчиләр бир гајда олараг иглим шәраи-

³⁷ С. Д. Лисницян. Очерки этнографии дореволюционной Армении. Кавказский этнографический сборник, I, М., 1955, сәһ. 183.

³⁸ Буна халг арасында чох вахт чаргов дејилир. Чаргов фарс сөзү олан чаһарговун гысалдылмыш формасыдыр, мә’насы исә ики бојун өкүз демәкдир.

³⁹ Гара котан һаггында тәсвир мүәллифин 1958—1960-чы илләр Кичик вә Бөјүк дағлары вә дағ әтәкләриндәки Азәрбајчан рајонларына едилмиш елми сәфәрин һесабаты вә әдәбијјат материаллары әсасында верилир.

тини нэзэрэ алараг дағлыг јердә торпағы дајаз, аран районларда исә әксинә, хејли дәрин шумлајырлар. Дағлыг јерләрдә күнәшин нисбәтән аз, нәмишлијин исә чох олдуғуну нэзэрэ алараг торпаг дајаз шумланыр. Аран јерләрдә исә јағышларын аз вә истиләрин чох олмасы тахылын тез гурујуб хараблашмасына сәбәб олур. Она көрә дә јерин дәрин шумланмасы тахылын көкүнә күнәшин аз тәсир етмәси илә әлагәдардыр.

Азәрбајчанда тәхминән ерамыздан әввәлки I минилликдән башлајараг ерамызын XII әсри арасында олан бөјүк бир дөврдә јерин шумланмасында кениш истифадә едилән әмәк аләтләринин тәдгигинә јекун вураркән бир мәсәләни гејд етмәк лазымдыр. Шүбһәсиз, көстәрилән дөврдә әмәк аләтләри артмыш вә тәкмилләшмиш олса да үмуми бир примитивлик вә тәбиәтдән асылылыг сонракы дөврләрә нисбәтән хејли артыг иди. Она көрә дә һәтта XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә белә, ишләдилән бәзи гаршылыглы јардым формаларынын бизи марагландыран дөврдә даһа кениш јајылдығыны еһтимал етмәк олар. Азәрбајчан кәндлиләри арасында инкишаф етмиш вә билаваситә јерин шумланмасы илә әлагәдар олан ики гаршылыглы јардым һаггында бәһс етмәк лазымдыр. Модкәм кәндлиләрин јерин шумланмасы заманы бирләшәрәк өз араларында бир-бирләринә көмәк етмәләринә дејилир. Тәдгигатчы Г. Гарагашлы бу барәдә белә јазыр: «Бир нечә гоншу һәр кәс өз улағы илә котанын әтрафына топланыб мүвәггәти ширкәт тәшкил едирдиләр вә торпагларыны нөвбә илә шумлајыб әкирдиләр»⁴⁰.

Чирә дә кәндлиләрин тәсәррүфатын бир сыра саһәләриндә бир-бирләринә етдикләри гаршылыглы јардымдан ибарәтдир⁴¹. Бурада әксәрән јерин шумланмасы, тахылын бичилиб дөјүлмәси вә с. саһәләрдә олан көмәк инсан, һејван гүввәси вә һәм дә аләтләр васитәсилә олур⁴².

Гошгу һејванлары васитәсилә јерин шумланмасы просесиндә иштирак едән аләтләрдән башга, тоха, бел вә с. илә дә јерин әкилмәси вә бечәрилмәсини гејд етмәк лазымдыр. Лакин бу аләтләр ән чох һәјәтјаны саһә, бағ вә бостанчылыгда даһа кениш истифадә едилмишдир. Буна көрә дә бу барәдә мәлүматын һәммин саһәләрдән бәһс едилдикдә верилмәси даһа мәгсәдәујғундур.

⁴⁰ К. Т. Қ а р а к а ш л ы. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР, 1958, № 2, сәһ. 51.

⁴¹ Јенә орада.

⁴² Јенә орада.

Әкинчиликдә әсас просесләрдән бири дә тохумун сәпилмәсидир. Сәпинин гәдимдә һансы гәјдә илә апарылмасына даир әлимиздә һеч бир фактики материал јохдур. Лакин олдугча садә сәпин гәјдәсы јалныз ерамыздан әввәлки I минилликлә ерамызын I миниллији арасындакы бир дөврдә дејил, ондан чох-чох әввәл мөвчуд олмуш вә сәпин машыны мејдана чыхана гәдәр өз формасыны дәјишмәјәрәк олдугу кими сахланмышдыр.

Буна көрә дә садә сәпин гәјдәсыны етнографик мүшаһидәләрә истинад едәрәк тәсәввүрә кәтирмәк вә бәрпа етмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, садәчә әл илә апарылан сәпин гәјдәсы чох гәдимләрдән башлајараг һеч бир халг үчүн характерик олмамыш вә демәк олар ки, бүтүн әкинчиликлә мәшғул олан халглар үчүн ејнилик тәшкил етмишдир. Шумланмыш вә сәпилмәк үчүн ајрылан саһәдә сәпини башламаг о гәдәр дә мүрәккәб бир шеј дејилдир.

Әксәр һалларда кишиләрдән олан сәпинчи белинә өнлүк тутараг ичәрисини тахыл илә долдуруп. Өнлүјүн бир учу сәпинчинин белинә бағлы, диқәр учу исә сол әлиндә олур, сағ әли илә исә овуч-овуч тахылы көтүрәрәк саһәнин мүәјјән һиссәсиндән сәпмәјә башлајыр. Сәпинчи тохуму бармагларынын арасындан бурахыр. Бу, саһәјә тохумун ејни дәрәчәдә сәпилмәсини тәмин едир. Сәпинчи сол вә сағ истигамәтини сағ әли васитәсилә өзүндән 1,5—2 м аралы сәпир. Бәзән өнлүјү кичик хурчун, сәбәт, метал вә кил габ да әвәз едә биләр. Уста сәпинчи бир күндә 2 һектар саһәни чох асанлыгла сәпә биләр.

Јери кәлмишкән проф. Г. С. Читајанын марағлы вә гијмәтли етнографик мүшаһидәсини нәзәрдән кечирәк. Г. С. Читаја гејд едир ки, кәндлиләр бәзән арпанын ичәрисинә бир гәдәр буғда гатыб сәпирләр. Сәпилмиш зәмидә буғда арпаја нисбәтән јухары галхыр вә она көлкә салыр. Бу да арпаны гурағлыгдан мүәјјән дәрәчәдә мүдафиә едир вә мәһсул әлдә етмәк үчүн имкан јарадыр⁴³. Мүәллиф бу гәјданын сәпиндә күрчү вә она гоншу олан гәбиләләрин арасында ән гәдим заманлардан истифадә едилмәсини гејд едир⁴⁴.

Загафгазијада археоложи газынтылар заманы тапылан тахыл галығынын ихтисасчы алимләр тәрәфиндән тәдгиги көстәрир ки, бәзи һалларда арпа вә буғда бир јердә гаршылығлы олур. Белә гаршылығлыг бәзән ејни һадисә илә бағ-

⁴³ Г. С. Ч и т а я. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952, сәһ. 106.

⁴⁴ Јенә орада.

ланыр⁴⁵. Буну тамамилә һәгигәтә ујғун бир һал кими гијмәт-ләндирмәк лазымдыр.

Азәрбајҗанда гарышыг тахыл галыгы, Үзәрликтәпә, Өрән-гала вә бир сыра археоложи объектләрдән әлдә едилмиш⁴⁶ вә ејни этнографик мүшаһидә бу әрази үчүн дә характерик һеса́б едилә биләр.

Һәтта бу дејиләнләрә әлавә олараг бир этнографик мүшаһидәни дә гејд етмәк лазымдыр. Гарабағда гочаман әкинчиләрин сөјләдикләринә көрә, зәмиләрә сәпилән арпанын ичәрисинә бир аз бугда гатышдырырлармыш. Нисбәтән тез јетишән арпа бичилән заман јетишмәмиш бугдадан әл илә јолуб дәрз бағламаг үчүн бәндәм еширләрмиш.

Тахыл сәпилдикдән сонра малаланыр. Мала ики нөв олур, иридиаметрли дүз ағачын гол-будағыны гырыб, учларына ип бағлајыб бојундуруға бәркидилир. Гошгу һејваны ону чәкдикдә мала ири кәлтәнләри әзир вә аз да олса тахылы торпаға басдырыр. Ејни заманда саһәнин дүзәлмәсинә хејли көмәк едир. Лакин бунун дүзәлдилмәси нисбәтән асан олдуғундан бу, ән гәдим мала һеса́б едилир⁴⁷. Һәтта ағач маланын тахылчылыг дејил, ән чох бағ вә бостанчылыгда ишләдилдији көстәрилиз. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр јер дәрин шумланарса вә бир гәдәр нәм оларса, кәсәкләр даһа ири олур вә ағач мала мүтләг лазым кәлиз. Ејни вәзифәни ифа едән дикәр садә мала тамамилә башга формададыр. Назик чубуглар очагда азачыг үтүләрәк ешилир вә иридиаметрли дүз ағача кечирилир. Чубугдан һазырланан маланын узунлуғу тәхминән 2 м, ени исә 1 м—1,20 см-ә гәдәр олур. Белә гурулушлу мала кәсәкләри даһа јахшы хырдалајыб нарын едир. Малаја ики чүт, бә'зән дә өкүзләр гүввәтли оlanda бир чүт гошулур. Чох заман тахылын јахшы басдырылмасыны тә'мин етмәк үчүн маланын үстүнә ири даш гојулур вә ја адам минир.

Көстәрилән маланын нөвләринә аид һеч бир археоложи материал вә тарихи сәнәд һәләлик мә'лум дејилдир. Лакин вәлин тунч дөврүнүн сонларындан мөвчуд олдуғуну гејд едәркән маланын да һәммин әкинчилик аләтләри илә сых әлағәдар олдуғуну вә ејни дөврдә кениш истифадә едилдијини сөлјәмәк лазымдыр⁴⁸.

45 Г. С. Ч и т а я. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952, сәһ. 106.

46 М. М. Я к у б ц и н е р. Результаты анализа растительных остатков из Узарликтепе и Оренкалы. Научный архив Института Истории АН Азерб. ССР № 3280.

47 Н. И. В а в и л о в и Д. Д. Б у к и н и ч—Земледелие Афганистана. Изб. труды Н. И. Вавилова в пяти томах. М.-Л., 1959, сәһ. 179.

48 Т. А. Б у н я т о в. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, 1957, Баку, сәһ. 35.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдимдә сәпилмиш саһәјә о гәдәр дә гуллуғ едилмирди. Чох һалларда дәмјә јетишән зәми-ләр әсасән аран јерләриндә суварылырды. Бир дә чох аз һалларда зәмиләрдә олан алаг әлилә вә дәмирдән дүзәлдилмиш әрсинлә тәмизләнирди. Лакин бу мәсәлә чох надир һалларда олур вә кениш шәкил алмырды. Бу барәдә һәтта Страбон хәбәр верир ки, албанлар өз әкин саһәләринә һеч бир гуллуғ кәстәрмирдиләр.

Низами Кәнчәвинин јаздығы:

«Биз әкин заманы сәпиб зәмини,
Һәггә тапшырардыг сонра әкини.
Алты ај олардыг әкиндән узаг,
Бирдә бичин вахты бичәрдик анчаг
Белә әкдијимиз зәмиләрдән биз
Бол мәһсул алардыг бирә једди јүз»⁴⁹.

мисралары бу барәдә јүрүтдүјүмүз фикри тамамилә тәсдиғ едир.

Тохумун сәпилмәсиндән бәһс едәркән, белә бир етнографик мүшаһидәни дә нәзәрдә тутмағ лазымдыр ки, әкәр тахыл зәмидә сых оларса јазын әввәлләриндә ораја хырдабуј-нузлу һејван сүрүсү бурахыб отарылмасы мәсләһәтдир. Сәбәби одур ки, сых битән тахыл јахшы мәһсул вермир. Зәми отарыланда исә тахылын көкү гүввәтләнир вә нисбәтән сејрәк олур. Она көрә дә мәһсул бол олур. Еһтимал ки, белә тәчрүбә чох әһәмијјәтли олмуш вә гәдимдә бундан истифадә етмишләр.

Суварма системи

Һәр һансы бир исти иглимә малик олан өлкәнин әразисиндә әкинчилијин инкишаф тарихини тәдғиг едәркән сүн'и суварма системинин мүстәсна әһәмијјәтиндән хусусилә данышмағ лазым кәлир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра гәдим Шәрг өлкәләриндә сүн'и сувармасыз нәинки әкинчилијин инкишаф тарихини, һәтта онун варлығыны дүшүнмәк белә мүмкүн дејил. Суварманын Шәргдә әһәмијјәтиндән данышарағ Ф. Енкелс өзүнүн 6 ијун 1853-чү илдә К. Маркса көндәрдији мәктубунда јазырды: «Бурада (Шәргдә—Т. Б.) әкинчилик суварма әсасында гурулмушдур, бу сүн'и суварма ичманын, вилајәтин вә јахуд мәркәзи һөкүмәтин иши олмушдур»⁵⁰. Шәргин иглим вә торпағ шәраити, К. Марксын дедији кими, архлар вә су анбарларынын васитәсилә көрүлән сүн'и суварма ишини әкинчилијин әсасы етмишдир⁵¹.

⁴⁹ Низами Кәнчәви. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 168—169.

⁵⁰ К. Маркс. Британское владычество в Индии. Собр. соч., т. IX, 1933, сәһ. 347.

⁵¹ К. Маркс и Энгельс. Сочинения, т. XXI, сәһ. 494.

К. Марксын və Ф. Енkelсин көстәрилән фикирләрини Азәрбајчана, хусусән онун дүзәнлик рајонларына да тәтбиг етмәк олар.

Бүтүн Шәрг аләминдә олдуғу кими, Асурија, Иран, Мидија, Урарту və Гафгазла гоншу олан дикәр өлкәләрин гәдим әкинчилик тәсәррүфатынын инкишафында сүн'и суварма системләри мүнүм рол ојнамышдыр. Загафгазија, о чүмләдән Азәрбајчан эразисинин дүзәнлик рајонларында тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијин икинчи јарысындан сүн'и суварма системләри әкинчилијин инкишафы илә әлағәдар оларағ кенишләнмәјә башлајыр.

Б. Б. Пиотровски көстәрир ки, ерамыздан әввәлки IX—VIII әсрләрә аид гәдим суварма архларынын галығлары һәм мәркәзи Урарту, һәм дә онун әтраф рајонларында инди дә галмагда давам едир⁵². О һәтта гејд едир ки, гәдим архларын бә'зиләриндән һазырда да суварма ишиндә истифадә едилир. Бир сыра михи јазыларда Ван чарлығы эразисиндә узунлуғу 70 км-ә гәдәр олан ән бөјүк суварма архы Урарту падшаһы Ишпуинин оғлу Менуа тәрәфиндән чәкилдији көстәрилир⁵³. Дөврүнә көрә бу нәһәнк суварма архы инди дә Шамирамсу ады илә мәшһур олуб, өз башланғычыны чохлу булаглар олан Јухары Меншинкерт кәндиндән көтүрмүшдүр⁵⁴. Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларында да һәмин дөврдән сүн'и суварма архларындан истифадә едилмәсини гејд етмәк олар. Лакин әлимиздә һәләлик лазыми материалын олмасы бу барәдә гәти фикир јүрүтмәјә имкан вермир. Јалныз ону гејд етмәк олар ки, һәлә тәхминән ерамыздан әввәлки I минилликдән Азәрбајчанын Муған və Мил дүзәнликләриндә әсасән отурағ һәјат сүрән мүхтәлиф тајфалар јашамышлар. Бу фикри бә'зи јазылы сәнәдләрдән башга, археоложи газынтылар заманы ашкар едилән зәнкин мадди-мәдәнијјәт галығлары бир даһа тәсдиг едир. Иглим шәраити илә сых әлағәдар оларағ, Азәрбајчанын дүзәнликләриндә инсанларын јашамасы və әкинчилијин инкишафы үчүн, шүбһәсиз, сүн'и суварма системинин олмасы вачиб иди.

Авестада мәһз белә рајонлар нәзәрдә тутуларағ сүн'и сувармаја чох бөјүк үстүнлүк верилир və көстәрилир ки, су олмајан јердә нә һәјат və нә дә мәһсул ола биләр⁵⁵.

Т. С. Пассек Муған дүзүндә олан гәдим суварма архларынын һәлә ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарындан

⁵² Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 138.

⁵³ Г. Д. Меякишвили. Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, сәһ. 331.

⁵⁴ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 138—139.

⁵⁵ А. О. Маковельский. Авеста. Баку, 1960, сәһ. 87.

экинчиликдә истифадә едилдијини гејд едир⁵⁶. Т. С. Пассекин жүрүтдүјү бу гијмәтли фикри јалныз Чәфәрхан гәдим гәбиристанлығы вә бә'зи шәһәр харабалығынын варлығы дејил, ејни заманда сон заманларда өјрәнилән вә тәхминән ерамыздан әввәл VIII—VII әсрләрә аид олан Үчтәпә вә VII—IV әсрләрә аид олан Гаратәпә дәмид дәврү јашајыш јерләриндән тапылан гијмәтли мадди-мәдәнијјәт галыглары илә бәрабәр экинчилик просесиндә ишләдилән әмәк аләтләри, тәсәррүфат гујулары вә бә'зи нәбатат галыглары да бир даһа тәсдиг едир. А. А. Вербин јазыр ки, Муған вә Гарабағ дүзәнлијиндә инди дә изләри галан гәдим суварма архлары бу јерләрдә экинчилијин жүксәк дәрәчәдә инкишафыны көстәрир⁵⁷. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Хорәзмдә ири макистрал каналларын чәкилмәси дә ејни дәврә, јә'ни ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарына аид едилир⁵⁸.

Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларында мә'лум олан архларын һамысы јәгин ки, ејни бир дәврә аид олмајыб тарихин мүхтәлиф дәврләриндә мејдана чыхмышдыр. Һәләлик бунларын ичәрисиндә ән гәдим суварма архы Ковурарх һесаб едилир⁵⁹. Башланғычыны Араз чајындан көтүрүб, 100 км-ләрлә узанан бу архын һәлә әһәмәниләр дәврүндә чәкилмәси көстәрилир. Бу фикирлә дә һәләлик разылашмағ олар⁶⁰.

XIX әсрдә јашамыш М. Ч. Гарабағы көстәрир ки, Бәјләганын әтрафы тамамилә экин вә бағ јерләри иди, һәмид сәһра Ковурархла суварылырды. Һәмид архын ады гәдимдә Барлас имиш, инди исә Ковурарх адланыр⁶¹. Ковурарх ады она һәр һалда Азәрбајчанда ислам дини гәбул едиләндән сонра верилмишдир. Мә'лумдур ки, когур сөзү халғ арасында кәлмә, дүшмән, јаделли, чох пис инсан вә с. мә'наны дашыјыр. Она көрә дә бу, Ковурархын исламијјәтдән чох әввәл чәкилдијинә бир даһа ишарәдир. Ола биләр ки, бу архын чәкилмәси ишинин тәшкилиндә фарсларын мүәјјән ролу олмуш вә ону да јерли әһали кәлмәләрин, јә'ни когурларын ады илә бағламышдыр. Шүбһәсиз, бу көстәрилән фикирләр һәгигәт олмајыб, јалныз еһтимал характери дашыјыр. Ағаши-

⁵⁶ Т. С. Пассек. Джафарханский могильник. ВДИ, 2, 1946, сәһ. 185.

⁵⁷ А. А. Вербин. У истоков отечественной агрономии. М., 1955, сәһ. 26.

⁵⁸ Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957, сәһ. 82.

⁵⁹ Сон заманларда Араз чајындан чәкилән бөјүк бир арх чох јерләрдә гәдим Ковурархын јатағы илә ахыр.

⁶⁰ Т. С. Пассек. Көстәрилән әсәри, сәһ. 186.

⁶¹ Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағы. Гарабағ тарихи, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 12.

ринарх вә Хорпачы да гәдим суварма системинә дахил олан архлардандыр.

Дикәр гәдим сүн'и суварма архлардан биринин јатағы Муғанын чәнубунда, индики Гарадонлу илә Беләсувар мәнтәгәләри арасындадыр. Јәгин ки, белә архларын сајы даһа чох олмушдур. Лакин бу саһәдә ахтарыш ишләринин азлығы архларын чоху һаггында кениш мә'лумата имкан вермир.

Белә суварма архларынын чәкилмәси еһтимал ки, нә мәһсулдар гүввәләрин чох ашағы сәвијјәдә олдуғу ибтидаи ичма гурулушунда, нә дә феодал пәракәндәлији дөврүндә олмајыб, јалныз гулдарлыг гурулушунда даһа тез һәјата кечирилә биләрди. Бүтүн һугуглара малик олан гул саһибләри вә мәркәзләшмиш гулдар дөвләтләр гарәтчилик мүһарибәләри нәтичәсиндә әлә кечирилән әһалидән өз мәнәфејинә ујғун олараг бу вә ја дикәр бөјүк вә мүһүм ишләрин көрүлмәсиндә истифадә едә биләрди. Белә ири архларын чәкилмәсиндә дә ејни гүввәдән истифадә едилдијини гејд етмәк олар. Макистрал архларын чәкилмәсиндә әсрләр боју газанылмыш вәрдиш вә ири тәшкилатларын јаранмасы тәләб олунурду. Һәм дә унутмамаг лазымдыр ки, сүн'и суварма архларынын чәкилмәси ән ағыр ишләрдән һесаб едилди. Авестада бу ишә даһа чох әсир дүшән вә бөјүк тәгсирн олан шәхсләрин чәлб едилмәси көстәрилир⁶².

Тарихи мәнбәләрә көрә әһәмәниләр дөврүндә Иранын бир әјаләти олан Мидијанын тәркибинә Каспијана әразиси дә дахил иди ки, онларын әсас тәсәррүфат саһәси сүн'и суварма әсасында инкишаф едән әкинчилик олмушдур⁶³. Онларын әразисиндәки сүн'и суварма архларынын ерамыздан әввәл IV әсрдә чәкилмәси гејд едилди⁶⁴. И. И. Мешшанинов Мил дүзүндәки сүн'и суварма архларынын ерамызын IV—VI әсрләриндә чәкилмәсини гејд едир⁶⁵.

Бу фикрә А. А. Иессен⁶⁶ вә Г. М. Әһмәдов⁶⁷ да тәрәфдар чыхырлар. Г. М. Әһмәдов Ковурархын көһнә јатағында кәшфијјат характерли газынтылар заманы архын бә'зи саһәләриндә күп гәбирләрин дағылмасы һаллары мүшаһидә едилмәсинә әсасланараг јазыр ки: «Бунлар һамысы Ковурархын

62 А. О. Маковелски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 87.

63 Т. С. Пассек. Көстәрилән әсәри, сәһ. 187.

64 Јенә орада.

65 И. И. Мешшанинов. Краткий осведомительный отчет о работе Мильской экспедиции, 1933, Труды АзФАН СССР, т. XXII, 1936, сәһ. 51.

66 А. А. Иессен. Городища Оленкала, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. МИА, 67, М.-Л., 1959, сәһ. 47.

67 Г. Әһмәдов. Өрәнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 17.

дүзән рајону күп гәбирләринин мөвчуд олдуғу дөврдән (һәр һалда ерамызын II әсериндән) сонра чәкилдијини көстәрир. Белә бөјүк архын чәкилмәси мәркәзләшмиш мөһкәм дәвләтин олмасы шәраитиндә мүмкүн ола биләрди. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг Ковурархын сасаниләр дөврүндә газылдығы һаггында мәнбәләрдә сөјләнилән фикирләрлә һәләлик разылашмалы олуруг»⁶⁸. Бүтүн бунлара чаваб олараг тәкчә ону көстәрмәк кифәјәтдир ки, ерамызын әввәлләриндә јашајан Страбон өзүнүн «Чоғрафија» адлы мәшһур әсәриндә Албан әразисинин дүзәнлик рајонларында сүн'и сувармаја јүксәк гијмәт верәрәк јазырды: «Бүтүн әрази арх вә гејри-сулар васитәсилә Бабиллистан вә Мисир дүзәнликләриндән даһа јакшы суварылыр, беләликлә дә һәмишә јам-јашыл бир көркәмә малик олуб бунун нәтичәсиндә исә отлаг јерләринин сајы-һесабы јохдур, буранын иглим шәраити дә оранынкындан үстүндүр»⁶⁹. В. И. Левиатов ерамыздан әввәлки әсрләрдә сүн'и суварма архларынын чәкилмәсиндә бөјүк ишләр көрүлдүјүнү гејд едир⁷⁰. Демәли, ерамыздан әввәлки дәврләрдә чүт әкинчилијин инкишафы илә әлагәдар олараг суварма каналларынын варлығы һеч бир шүбһә доғура билмәз вә Ковурархын чәкилмәсини чаванлашдыран тәдгигатчыларла разылашмаг олмаз. Јәгин ки, елми чәһәтдән бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бу марағлы мәсәлә кәләчәкдә тәдгигатчылар тәрәфиндән диггәтлә өјрәниләчәк вә кимләрин даһа дүзкүн мөвге тутдуғлары мүәјјәнләшдириләчәкдир. Муған вә Мил дүзүндәки гәдим сүн'и суварма архлары өз башланғычыны Араз чајындан көтүрүрдү. Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларындакы сүн'и суварма архларындан орта әсәрләрдә дә кениш истифадә едилмиш вә бу әрази өзүнүн мөһсулдарлығы илә шөһрәтләнмишдир⁷¹. 1200-чи илдә Чинкиз ханын гоһумларындан олан Минки хан Азәрбајчанда олдуғу заман Муғанда јашајан јерли әһалијә олмазын әзијјәт вермиш вә гәдим суварма системини учурмушдур⁷². Мә'лумдур ки, сонралар суварма системи мүәјјән дәрәчәдә бәрпа вә тә'мир едилиб истифадә едилмишдир. Лакин әввәлки архлар өз үстүнлүјүнү тәдричән итирәрәк истифадәдән чыхырды. Бу да әкинчилијин инкишафына тәдричән бөјүк зијан вурурду. Азәрбајчанда олдуғу кими, орта әсрләрә аид ири суварма архларынын га-

68 Г. Әһмәдов. Өрәнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1962. сәһ. 17.

69 Страбон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 220.

70 В. И. Левиатов. Азербайджан с V века до н. э. по VII в. н. э «Изв. АН Азерб. ССР», 1950, № 1, сәһ. 76.

71 Т. С. Пассек. Көстәрилән әсәри, сәһ. 187.

72 Јенә орада.

лыгларына Шәрги Күрчүсүн⁷³ вә Ермәнистанда да раст кәлирик. Һәтта бир сыра археоложи вә тарихи сәнәдләрдә Руставидәки гәдим суварма архынын һәлә ерамызын IV әсриндә тәмир едилмәси гејд едилир⁷⁴.

Гәдим әкинчилијин инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраити олан әрази Азәрбајчанын дағәтәји зонасыдыр. Бурада да сүн'и суварманын мүәјјән дәрәчәдә әһәмијјәти олмушдур. Буранын дүзәнлијә нисбәтән јахын олан јерләриндә исти иглимлә әлагәдар олараг, сүн'и сувармаја хејли еһтијач дујулур. Дағәтәји зонанын әсас су мәнбәји чајлар, кәһриз, ири архлар вә с. олмушдур.

Адәтән, өз мәнбәјини дағ булагларындан кәтүрән чајлардан нисбәтән кичик голлар ајыраараг тахыл зәмиләрини сувармаг мүмкүндүр. Белә чајлардан һәм гәдим, һәм дә орта әсрләрдә истифадә едилмишдир. Онлардан истифадәетмә гајдасы да о гәдәр әмәк тәләб етмир. Лакин чәкилмәси хејли асан олан вә нисбәтән аз гүввә илә баша кәлән белә кичик архларын тарихи, демәк олар ки, даһа гәдимдир. Јәгин инсанлар бу кичик архларда газандыглары вәрдишдән сонра дүзәнликдә даһа ири архларын чәкилмәси ишинә киришмишләр. Сүн'и сурәтдә чәкилән ири архларын дүзәлмәси, тәмири вә истифадәси бөјүк гүввә тәләб едир.

Дикәр сүн'и суварма системини кәһриزلәр⁷⁵ васитәсилә суварма тәшкил едир. Кәһриزلәр Шәрг аләминдә гәдим заманлардан мәлүмдур. Вурулмасы чох чәтин олан кәһриз системинин Азәрбајчанда нә вахт истифадә едилмәси тарихи һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Ј. И. Гуммел Шамхорчај әтрафында ерамыздан әввәлки I әсрә анд гәбиристанлыгда газынты апарараг гәдим кәһризин галығына тәсадүф етмишдир⁷⁶. Иранда Азәрбајчана нисбәтән даһа гәдим дөврә малик олан кәһриزلәрин тарихи ерамызын V—VI әсрләринә анд едилир⁷⁷. Шүбһәсиз, Иранда һәлә ерамыздан әввәл дә кәһриз системиндән кениш истифадә едилмишдир. И. П. Петрушевски һаглы олараг кәстәрир ки, Иранда кәһриз суварма нөвүнүн ән гәдимләриндән биридир⁷⁸. К. В. Тре-

⁷³ П. В. Гугушвили. Иригация в Закавказье XIX—XX вв. Труды института экономики АН Груз. ССР, т. XII, Тбилиси, 1961, сәһ. 162.

⁷⁴ Л. А. Чилашвили. Город Рустави. (Автореф.). Тбилиси, 1958, сәһ. 6.

⁷⁵ Кәһриз фарс сөзү олуб, јералты суварма архы демәкдир.

⁷⁶ Я. И. Гуммель. Отчет о раскопках около Кировабада в 1938 г. «Изв. АзФАН СССР», 1939, № 3, сәһ. 66.

⁷⁷ Н. Пигулевская. Города Ирана в раннем средневековье. М.-Л., 1956, сәһ. 207.

⁷⁸ И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., сәһ. 125.

вер ерамыздан эввэл I вэ ерамызын III эсрлэри арасындакы бир дөврдэ албанларын сувармада кәһриз системиндэн истифадэ етдиклэрини гејд едир⁷⁹. J. И. Гуммел гәдим Кәнчэ этрафындакы экин саһэлэринин суварылмасында кәһриз вэ Кәнчэ чајындан истифадэ едилмәсини көстәрир⁸⁰. Кәһриزلәр һаггында чох сәтһи мә'лумат олмасына бахмајараг, онун Азәрбајчанда вурулмасы дөврү һәлә ерамыздан эввэл олмушдур. Орта эсрләр дөврүндә эн кениш јајылан суварма системләриндән бирини, шүбһәсиз, кәһриزلәр тәшкил едир. Тәкчә ону көстәрмәк кифајәтдир ки, һәмдуллаһ Гәзвини Тәбриз этрафында бағларын суварылмасы үчүн 900-дән артыг кәһризин ишләдилдијини гејд едир⁸¹.

Кәһриزلәр Азәрбајчанда Кичик Гафгаз дағлары этәкләри эразисиндә, хүсусилә Нахчыван, Кәнчә, Ағдам, Чәбрајыл вэ башга эразиләрдә даһа кениш истифадэ едилмишдир⁸². Дағәтәји рајонунун дикәр дағлыг рајона дахил олан һиссәсиндә бу көстәрилән суварма системләри истифадэ едилмиш олса да, онлар о гәдәр дә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәмишдир. Бурада јағынтыларла әлагәдар олараг дәмјә экинчилик инкишаф етмишдир.

Сонунчу экинчилик зонасына Азәрбајчанын дағлыг рајонлары дахилдир ки, бурада да әсас дағәтәји рајона дахил олан эразидә аз да олса, экинчиликлә мәшғул олмаг мүмкүндүр. Бурада иглим шәраити илә әлагәдар олараг тахыл зәмиләри, әсас е'тибары илә, дәмјә бечәрилмишдир.

Азәрбајчанын дағлыг рајонларында тахыл зәмиләринин дәмјә суварылмасы даһа кениш јајылмышдыр, һәтта бу эразидә әсас тәсәррүфат саһәси малдарлыг һесаб едилир. Тахылчылыг исә икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир. Дәмјә суварма Гафгазын Өн Асија вэ Иранын дағлыг рајонларында экинчиликдә эсрләр боју һәлледици рола малик олмушдур. Ил гураглыг кечдикдә булаглардан ахан чајлары кичик голлары васитәсилә зәмиләрә асанлыгла ахыдараг сувармаг мүмкүн иди. Лакин белә суварма архлары чох кичик, дајаз вэ енсиз олмагла бәрабәр, о гәдәр дә мөһкәм дүзәлдилмирди. Бу чүр архлар мүвәггәти олуб чох тез хараб олур

⁷⁹ К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71.

⁸⁰ Я. И. Гуммель. Старая Гянджа (археологический очерк). Архив института истории АН Азерб. ССР, инв. № 1000, сәһ. 25.

⁸¹ Хамдуллаһ Казвини. Нузхат-ал-кулуб, сәһ. 77 (игтибас Ә. Әлизадәнин Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, сәһ. 40—41. әсәриндән көтүрүлмүшдүр).

⁸² J. Рүстәмов. Мүасир дөврдә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфатында кәһриزلәрин ролу. Азәрбајчан ССР ЕА «Хәбәрләри» (Ичтимаи елмләр серијасы) 1962, № 11—12, сәһ. 39.

вә әһәмијјәтини итирирди. Һәттә чох долу вә ја селли јағышлар бу кичик архлары јујуб изини итирирди.

Көстәрилән дәлилләрин аз олмасына бахмајараг, Азәрбајчанын гәдим әкинчилијиндә сүн'и суварма системләриндән кениш истифадә едилмәсини гејд етмәк олар.

Тахылын бичилмәси

Тахылын бичилмәси просесинин өјрәнилмәси дә әкинчилијин әсас шәртләриндәндир. Тахылын бичилмәси вә бу просесдә ишләдилән әмәк аләтләри һаггында әлимиздә хејли археоложи вә этнографик материал вардыр. Тахылын бичилмәсинә кечмәздән әввәл бир мүнүм мәсәләјә диггәт јетирмәк лазымдыр. Этнографик материаллар көстәрир ки, тахыл зәмиләрдә јетишән заман гушлар она чох зијан верир. Бунун гаршысыны алмаг үчүн саһәјә басдырылмыш ағачларын башына көһнә папаг, чыр-чындыр вә һејван кәлләләри кечирилир, еһтимал ки, бу гајданын гәдим бир тарихи олуб, әсрләрдән-әсрләрә кечмишдир.

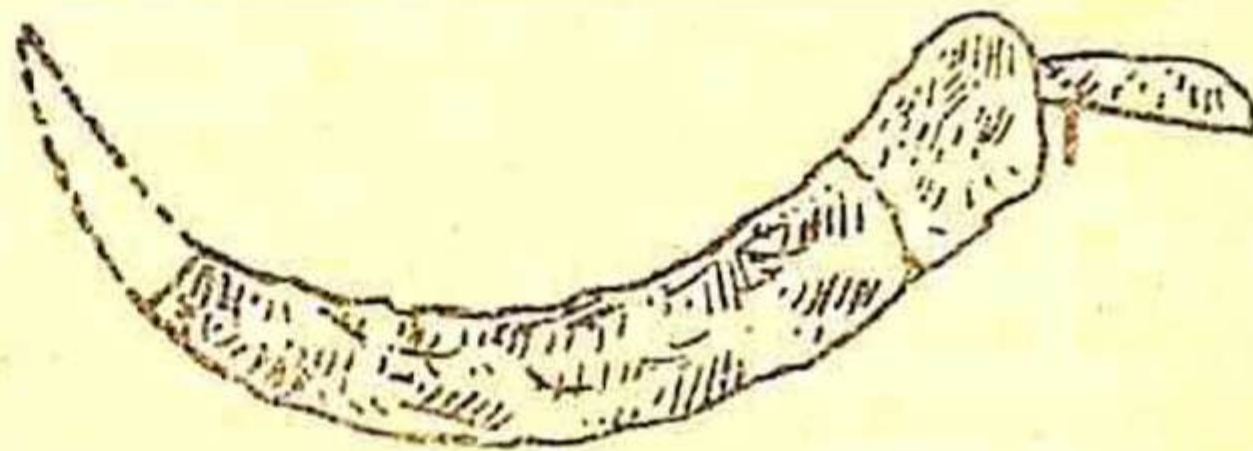
Этнографик мұшәһидәләрә әсасән гејд етмәк олар ки, ән гәдим тахылбичмә гајдалары гырпма⁸³ вә јолма олмушдур. Чох садә олан бу гајдаларын һансынын нисбәтән гәдим олмасыны гәти демәк чәтиндир. Лакин гырпма гајдасынын даһа гәдим олмасыны еһтимал етмәк олар. Мә'лумдур ки, әкинчилијин илк пилләсиндә вә ја чох зәиф инкишаф етдији бир дөврдә ибтидаи инсанлар тахылдан о гәдәр дә истифадә етмирдиләр. Еһтимал ки, онлар зәмиләрдә битән тахылын јалныз сүнбүлүнү гырпырдылар. Бу, аләтлә дејил, әллә ичра едилдијинә көрә бу гајдаја гырпма дејилмишдир. Белә үсүлун неолит дөврүнүн сону вә енеолитин илк мәрһәләләриндә Азәрбајчанда кениш јајылдығыны еһтимал етмәк олар. Лакин енеолит дөврүндә әкинчилијин кениш инкишафы илә әлагәдар олараг, гурашдырма даш ораглар бичин заманы мүнүм рол ојнајыр. Гурашдырма орагларын истифадәсилә гырпма гајдасы өз әһәмијјәтини, демәк олар ки, итирәрәк чох аз һалларда тәтбиг олунмаға башлајыр. Лакин бу гајда тамамилә арадан чыхмајыб дәмир вә орта әсрләр дөврүндә бичин заманы, аз да олса, ишләдилир. Ерамыздан әввәлки I минилликлә ерамызын X—XIII әсрләри арасындакы кениш бир дөврдә гырпма гајдасы јалныз тахыл јеничә јетишдији вә она чох еһтијач олундуғу бир заманда истифадә едилирди.

⁸³ Бә'зән гырпмаја башахлама вә сүнбүлләмә дә дејилир.

Дикәр бичин гајдаларындан бири дә јолма һесаб едилир. Бу гајда малдарлыгла да әлагәдардыр. Белә ки, тахылы јолдугдан сонра онун сүнбүлү гырпылыр, күләши исә мал-гара үчүн јығылырды. Һәтта сон заманлара гәдәр тахыл алчаг вә чох сејрәк битдикдә ону орагла бичмәк мүмкүн олмадығы үчүн әл илә јолурдулар.

Енеолит вә тунч дөврләриндә бичин заманы ән чох истифадә едилән гурашдырма даш ораглар дәмир дөврүндә тәдричән арадан чыхыр. Ола билсин ки, дәмир дөврүнүн илк мәрһәләләриндә гурашдырма ораглардан аз да олса истифадә едилмишдир. Лакин дәмирин кениш јајылмасы вә чүт әкинчилијинин даһа да инкишафы илә әлагәдар олараг гурашдырма ораглар дөврүн тәләбинә ујғун кәлмәдијинә көрә тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылыр. Дәмир орагла тахылын бичилмәсинин тәсвиринә кечмәздән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын чоғрафи шәраити илә әлагәдар олараг бичин вахты мүхтәлиф олур. Дүзәнлик әразијә нисбәтән, дағ вә дағәтәји зонада бичинә 20—30 күн кеч башланыр. Мә’лумдур ки, тәдгиг едилән дөврүн иглим шәраити илә һазыркы дөврүн иглим шәраити демәк олар ки, ејни олуб елә бир әсаслы дәјишиклијә уғрамамышдыр. Одур ки, тәдгиг едилән дөврдә дә бичиндә дағла дүзәнлик арасындакы көстәрилән вахт фәрги шүбһә доғура билмәз.

Бичин заманы дәмир орагын ишләдилмәси әмәк мәһсулдарлығынын хејли артмасына сәбәб олмушдур. Бу орагларын варлығы көстәрир ки, артыг дәмир дөврүндә әкинчилик әввәлки дөврләрә нисбәтән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә инкишаф етмишдир. Азәрбајчанда ерамыздан әввәлки VIII—VII әсрләрдән дәмирин кениш јајылмасы илә әлагәдар олараг бичин аләтләри нисбәтән тәкмилләшир вә даһа мәһсулдар олан дәмир ораглар бичиндә күтләви шәкил алыр. Бу дөврә аид бир нечә ајпарашәкилли дәмир ораг Варташен рајонуиун Варданлы кәнди әразисиндә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә әлдә едилмишдир⁸⁴. Нисбәтән ири олан бу ораглар пис муһафизә едилмиш олса да, вахты илә јерли усталар тәрә-

4-чү шәкил

⁸⁴ С. М. Газыјев. Варданлы вә Минкәчевирин ејни дөврә аид археоложи материаллары һаггында, Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун әсәрләри, XV чилд, Бакы, 1961, сәһ. 67.

финдэн јахшы дүзэлмәси нәзәрә чарпыр (4-чү шәкил). Гоншу өлкәләрдә дә VIII—VII әсрләрдә дәмир ораглардан истифадә едилмәси фикримизи бир даһа һәгигәтә чевирир. Мәсәлән, Ермәнистанда Ани јахынлығындан ерамыздан әввәлки IX—VIII әсрләрә аид даш гуту гәбирдән дәмир ораг тапылмышдыр⁸⁵.

Бир гәдәр сонралар (ерамыздан әввәлки VII—VI әсрләрә) аид дәмир ораглар Нор-Бајазет, Басаркечәр⁸⁶ вә Кармирблурдан ашкар едилмишдир⁸⁷. Кармирблурдан тапылмыш дәмир ораг һәчминин бөјүклүјүнә көрә дикәриндән фәргләнир⁸⁸. Ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид дәмир ораглар Кубанда да ашкар едилмишдир⁸⁹.

Тәхминән инкишаф етмиш дәмир дөврүнә аид ораглара һәлә кечән әсрин сонларында Дағлыг Гарабағда археоложи газынтылар заманы тәсадүф едилмишдир. Һәмин әразидә дәмир ораглар Шуша шәһәри јахынлығында⁹⁰, Мелдикәнддә⁹¹ вә Хочалы Курган чөлүндә⁹² Е. Реслер тәрәфиндән гејд едилмишдир. Бу дәмир орагларын гурулушу бир-биринә чох јахындыр. Бунлар ичәријә доғру чох аз әјилмиш вә дәстәјә бәркидилмәк үчүн үзәрләриндә кичик дәликләр ачылмышдыр. Онларын узунлуғу 24—30 см ени 2—4 см-ә гәдәрдир.

Тәхминән ерамыздан әввәл II вә ерамызын II әсрләринә аид Минкәчевир күп гәбирләриндән дә дәмир ораглар тапылмышдыр⁹³. Бурадан ашкар едилән дәмир орагларын бир групу кичикһәчмли олуб, тијә һиссәсинин узунлуғу 8—10 см-ә гәдәрдир. Бу «орагвары бычаг»ларын нә мәгсәд үчүн һазырланмасыны дәгиг тәјин етмәк мүмкүн дејилдир, лакин еһти-мал етмәк олар ки, онлар дәһрә вәзифәсини көрәрәк бағчылығда ишләдилмишдир. Лакин онларын от вә тахыл бичининдә кичик ораг кими истифадә едилмәсини дә гәти инкар етмәк олмаз. Башгаларынын тијәләри 18—20 см вә даһа ар-

85 Т. Х а ч а т р я н. Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении. Труды Исторического музея Армении, т. V, Ереван, 1959, сәһ. 212—213.

86 Јенә орада, сәһ. 218.

87 Б. Б. П и о т р о в с к и й. Кармирблур, т. I, Ереван, 1950, сәһ. 37.

88 Јенә орада, 16-чы шәкил.

89 В. А. Г о р о д ц о в. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 г. Советская археология, I, 1936, сәһ. 178, 185; Н. В. А н ф и м о в. Земледелие у меото-сарматских племен Прикубанья. МИА, 1951, № 29, сәһ. 148.

90 Москва Дөвләт Тарих Музеји, инв. № 39322.

91 ОАК, 1897, л. 81.

92 Москва Дөвләт Тарих Музеји, инв. № 15176.

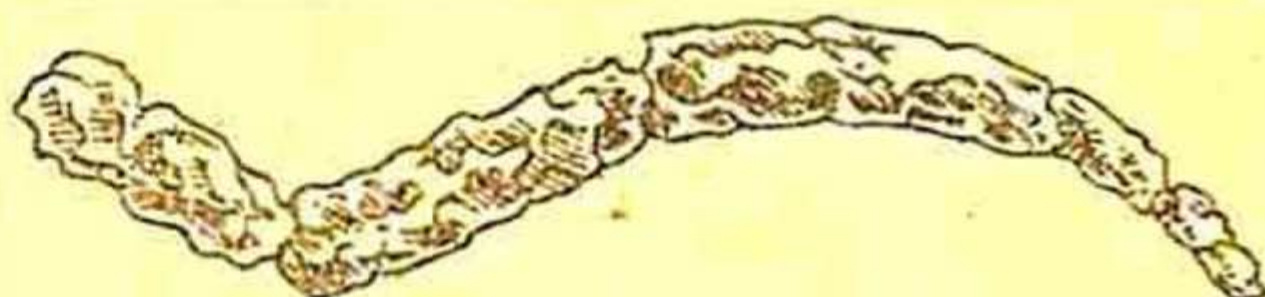
93 Р. М. В а һ и д о в. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 69.

тыг олуб јалныз бичин просесилә әлагәдар олараг ишләмишләр⁹⁴.

Гутгашен рајонунун Шәфили кәндиндә ерамыздан әввәлки I әсрә аид бир гәбирдән башга археоложи материалларла бәрабәр бир әдәд дәмил орағын тапылмасы бизим үчүн даһа мараглыдыр⁹⁵. Назик учлу бу ораг ичәријә доғру чох аз әјилмишдир⁹⁶ (5-чи шәкил).

Минкәчевирдә ерамызын I—VII әсрләринә аид катакомба гәбирләриндән тәхминән 20 әдәддән чох дәмил ораг тапылмышдыр⁹⁷. Тахыл бичини заманы истифадә едилән бу

ораглар гурулушлары етибары илә ејни олсалар да, өлчүләринә кәрә бир-бириндән сечилир. Биринчи група дахил олан ораглар тәхминән ерамызын I—IV әсрләри-

5-чи шәкил

нә аид олан илк катакомба гәбирләриндән ашкар едилмишдир⁹⁸. Бу ораглар нисбәтән кичик олуб, ичәријә доғру чох аз әјилмишдир. Орагларын орта һиссәси еили, ағыз һиссәси ити вә учу олдуғча назикдир. Дәмил орагларын өлчүсү тәхминән 15—20 см-ә гәдәрдир. Ерамызын IV әсринә гәдәр олан бу групп орагларын һеч биринин кәсәр һиссәсиндә «дишә» тәсадүф едилмир. Әксинә, IV әсрдән сонракы, јәни VII әсрә гәдәр олан икинчи групп ораглар исә нисбәтән ириһәчмли олуб, әксәр һалларда дишлидир. Бу ораглар ичәријә доғру аз әјилмиш вә нисбәтән назикдир. Јәгин ки, орагларын өлчүсүнүн дәјишмәси, ириләшмәси әкинчилијин бурада даһа да инкишаф етмәсини кәстәрир. Һәр ики групп аид олан орагларын дәстәләри бәзән бүтөв цилиндр шәклиндә, бәзән дә ики алт вә үст һиссәләрдән ибарәтдир. Дәстәләр, адәтән, ағач вә сүмүкдән гәјрылмышдыр. Бүтөв дәстәјә орағын сапы кечириләрәк мөһкәмләндирилир, алт вә үст һиссәдән ибарәт олан дәстәләр исә орағын сапына дәмил мыхлар васитәсилә бәркидилир.

Дини гәјдаја кәрә гәдимдә инсан өләндән сонра ону өз мүлкү вә сәнәтинә ујғун олан әшјаларла бирликдә дәфн

⁹⁴ Р. М. Ваһидов. Кәстәрилән әсәри. сәһ. 69.

⁹⁵ Г. М. Әһмәдов. Јаложлутәпә мәдәнијјәтинә аид даһа бир тапынты. Азәрбајчан ССР ЕА Мәрузәләри, VIII чилд, № 10, 1952, сәһ. 572.

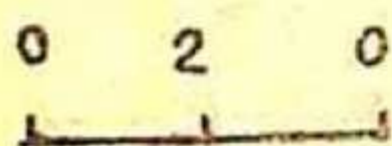
⁹⁶ Јенә орада, сәһ. 574.

⁹⁷ Катакомба гәбирләрини тәдгиг едән археолог Г. Асланов бу мәлуматы бизә вердијинә кәрә она тәшәккүрүмүзү билдиририк.

⁹⁸ Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, 1955, сәһ. 71.

едирдилэр. Катакомба вэ дикэр гэбирлэрдэн чыхан дэмир ораглара эсастанараг ентимал етмэк олар ки, ораг тапылан гэбирлэрин эксэријјэтиндэ экинчиликлэ мәшгул олан шәхслэр дэфн едилмишдир.

Минкэчевирдэ јалныз гэбир абидэлэри дејил, 2 вэ 3 №-ли илк орта эср јашајыш јерлэриндэ дә хејли мигдар ораг ашкар едилмишдир⁹⁹. Бурадан тапылан ораглар ичэрисиндэ ерамызын VI—VII эсрлэрэ аид олан бир эдэд дэмир ораг бөјүк олуб, демэк олар ки, мүасир орагларла ејнилик тәшкил едир. Гөвсшәкилли олан бу орагын тијә һиссэсинин узун-

6-чы шәкил

луғу 43 см, орта һиссэсинин ени исэ 3 см-э бэрәбэрдир. Орагын эл тутан һиссэсиндэ ағач излэринэ вэ ағач дәстәји дэмир һиссэјә бэркидэн 3 эдэд мыха тәсадүф едилмишдир¹⁰⁰. Јери кәлмишкән көмөкчи бичин аләти һесаб едилән сүмүк бармаглыг һаггында хүсуси данышмаг лазым кәлир. Сүмүк бармаглыг археоложи газынтылар заманы һәләлик Азәрбајчанда вэ демэк олар ки, бүтүн Загафгазијада илк дэфә олараг Минкэчевирдэ ашкар едилмишдир¹⁰¹. Лүлә сүмүјүндән һазырланан 2 эдэд бармаглыгын үзэри чох истифадэ едилдијиндән олдугча һамардыр (6-чы шәкил). Етнографик мүшаһидэлэрэ эсасән бу бармаглыгларын бичин заманы тутдуглары мөвгеји ајдынлашдырмаг о гэдэр дә чәтин дејилдир.

Адәтән бичинчи бармаглыгы сол эл бармагларындан биринэ кечирир вэ даһа бөјүк тахыл чәнкәси көтүрмэк имканына малик олур вэ нәтичэдэ тахылын бичилмәси просеси хејли сүр'әтләнир. Дикэр тәрәфдән исэ бичин чох сүр'әтлэ кетдикдэ вэ тахыл һисбәтән нәм олдугда инсан әлини тез кәсә билэр, бу бармаглыглар исэ эл кәсмә тәһлүкәсинин гаршысыны бир гэдэр алыр. Сүмүк бармаглыглардан башга, ејни вәзифәни ифа едән әлчәк дә вардыр. Бу әлчәклэр ичэријә доғру бир гэдэр әјилмиш әл гурулушу бојда ағач вэ онун ортасындан кечән назик көн бармаглыглардан ибарәтдир. Бунлар бичин заманы бармаглыглардан даһа әл-веришли вэ һисбәтән јүнкүлдүр. Доғрудур, белә әлчәклэрэ археоложи газынты заманы һәләлик тәсадүф едилмәмишдир, лакин бармаглыглар ишләндији бир дөврдэ ентимал ки, онлардан да истифадэ едилмишдир.

Илк орта эср Минкэчевир јашајыш јеринин VI—VII эсрлэринэ аид мәдәни тәбәгәсиндән бир эдэд дэмир дәрјаз та-

⁹⁹ Р. М. В а н и д о в. Көстәрилән эсәри, сәһ. 69.

¹⁰⁰ Јенә орада.

¹⁰¹ Јенә орада.

пылмышдыр¹⁰². Дәрјазын тијәсинин узунлуғу 52 см, орта һиссәсинин ени 4,7 см-ә гәдәрдир. Дәрјазын дәстәсиндә ағач һиссәсинин бәркидилмәси үчүн 3 пәрчим јери вардыр. Бу дәрјаз өз гурулушу е'тибары илә һазырда от бичини заманы дағлыг јерләрдә ишләдилән дәрјазларла чох охшарлыг тәшкил едир. Адәтән, дәрјазлар әсасән от бичини заманы истифадә едилән ән мүһүм аләтдир. Лакин ондан тахыл бичини заманы да јерли шәраит вә тахылын бичими илә әлағәдар олараг истифадә едилир. Тахыл сејрәк вә бир гәдәр көдәк олдуғда ону орагла дејил, дәрјазла бичирләр¹⁰³. Бир дә дағлыг јерләрдә тахылын көвдә һиссәси күнәшин азлығы илә әлағәдар олараг хејли нәм галыр ки, буну да јенә дә ораг дејил, дәрјазла бичмәк даһа әлверишли олур. Дәрјазла тахылы бичдикдә сүнбүл нәм олур вә дән текүлмәјиб бүтөв галыр. Күләш мал-гара үчүн чох лазым оlanda тахылы дәрјазла дибдән бичиб күләшиндән истифадә едилир. Лакин бичинчиликлә билаваситә әлағәдар олан әсас аләт орагдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, ораглар дишли вә дишсиз олур. Дишсиз орагларла бә'зән от да бичилир. Тахылы дишсиз орагла бичмәк нисбәтән чәтин вә тәһлүкәлидир. Чүнки о тахылы тез тутмајыб, јухарыја сүрүшәр вә бармаглары кәсә биләр. Белә орагларын тијәси ичәријә доғру чох әјиләрәк һәм енли, һәм дә чох ити олмалыдыр. Тијәнин учунун ичәријә доғру әјилмәсинин сәбәби одур ки, тахылын көвдәси ораја илишдикдә тез бичилсин. Дишли ораглар бичиндә ән әлверишли аләт һесаб едилир. Бу тип ораг енсиз вә чох аз әјилир. Белә орагла тахылы бичәндә дишләр тахылын көвдәсинә тез кечир вә просеси сүр'әтләндирир. Етнографик материаллара әсасән бир нәфәр күндә орта һесабла 50—60 дәрз бичә биләр. Ејни сајда дәрзин гәдимдә дә бичилдијини е'тираф етмәк олар (7-чи шәкил).

Азәрбајчанда VIII әсрдән сонра да әкинчилик инкишаф едир вә бичин просеси дә өз инкишафындан галмыр. Бичинчилијә даир гијмәтли материал ерамызын XII—XIII әсрләриндә Мил дүзүндә Өрәнгала шәһәр харабасынын гала диварларында апарылан археоложи газынтылар заманы әлдә едилмишдир. Бураны 30 см дәринлијиндә газдыгда мәдәни тәбәгәдән 2 әдәд ораг парчасы ашкар едилмишдир¹⁰⁴. Тор-

¹⁰² Р. М. В а һ и д о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 69.

¹⁰³ Азәрбајчанын гәрб рајонларынын әксәријјәтиндә дәрјаза кәрәнти дејилир.

¹⁰⁴ Н. В. М и н к е в и ч - М у с т а ф а е в а. Раскопки на городской стене Оренкала в 1953—1954 гг. Материалы и исследования по археологии СССР, № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. М.-Л., 1959, сәһ. 164.

пагда галан дэмир ораг парчалары чох пасландығындан нисбэтән пис вэзијјәтдәдир. Ораглардан биринин ағыз һиссәси енли вә ичәријә доғру аз әјилмишдир. Ағач дәстәјә кечирмәк үчүн орағын нисбэтән назик сулғучу вардыр. Газынтылар заманы һәмин саһәдә орағын ағач дәстәсинин чүрүмүш парчалары да ашкар едилмишдир¹⁰⁵. Орағын узунлуғу 15 см. ени исә 2—3 см-ә гәдәрдир¹⁰⁶. Бу аләтин үмуми гурулушуна нәзәр салдыгда мүасир орагларла чох јахынла: тәшкил ет-

7-чи шәкил

дији вә ејни мәгсәд үчүн ишләндији көзә чарпыр. Лакин нәдәнсә Өрәнгалада тапылан ораглары Н. В. Минкевич-Мустафајева дәһрә кими гәләмә верир¹⁰⁷. Белә бир гајданы да гејд етмәк лазымдыр ки, зәмиләрдә тахыл бичилиб гуртардыгдан сонра саһә јандырылыр.

Бичин просеси вә бу проседә ишләдилән әмәк аләтләринә јекун вурараг гејд етмәк лазымдыр ки, дәмир дөврүнүн кениш јајылмасы илә дәмир ораглар садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф етмиш вә әмәк мәһсулдарлығыны хејли артырмышдыр.

¹⁰⁵ Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки на городской стене Орenkала в 1953—1954 гг. Материалы и исследования по археологии СССР. № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. М.-Л., 1959, сәһ. 164.

¹⁰⁶ Јенә орада, сәһ. 163.

¹⁰⁷ Јенә орада, сәһ. 164.

Экинчилијин эн мүһүм пиллэләриндән бири дә дөјүм просесидир. Тәдгиг едилән дөврдә дөјүмүн кедишини вә онунла элагәдар олан аләтләри археоложи вә этнографик материаллара әсасланараг бәрпа етмәк олар. Әлбәттә, бурада мүәјјән дәрәчәдә мүгајисәли вә долајы фактлар да нәзәрә алынмалыдыр. Тәхминән тунч дөврүнүн сонларына аид абидәләрдән археоложи газынтылар заманы ашкар едилмиш бир нечә вәл истисна олмагла, дөјүм просесиндә ишләдилмиш башга археоложи материаллар бизә мә'лум дејилдир. Мәһз, буна көрә дә тәдгигатда һәлледици үстүнлүк этнографик материаллара верилмишдир. Етнографик мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчанда һәлә чох гәдимләрдән башлајараг бир сыра садә дөјүм гајдалары мөвчуд олмушдур.

Ашағыда адлары чәкилән ади гајдалар ерамыздан әввәл I минилликдән ерамызын XII—XIII әсрләри арасындакы кениш бир дөврдә дә арадан чыхмајыб тахылын дөјүлмәси просесиндә ишләнмишдир.

Зәннимизчә, тахылын сүнбүлдән чыхарылмасында эн гәдим үсуллардан бири овушдурмадыр. Зәмиләрдән гырпылмыш сүнбүлүн гылчығы гырылыб атылдыгдан сонра овучда сүртүләрәк овхаланыр. Нәтичәдә әлләрин арасындакы 2—3 әдәд сүнбүл бир-биринә сүртүлдүкдә тахыл гынындан чыхараг јерә төкүлүр.

Әксәр һалларда ајаг үстүндә дуран шәхсин әлләри арасында сүртүлмүш нисбәтән ағыр дән төкүлдүкдә дүз истигамәтдә јерә дүшүр, назик габығы исә күләк бир гәдәр аралы совурур.

Дәнчыхарма үсулу садәлијилә бәрабәр, чох әзијјәтли вә јоручудур. Әлбәттә, бу үсулу гәдим дөвр үчүн јеканә вә күтләви һесаб етмәк олмаз. Инсанлар бу үсулдан аз-аз һалларда, гисмән аз сүнбүлдән дән чыхармаг үчүн истифадә етмишләр. Күман ки, бу үсул бөјүк зәмиләрдә әкин јетишдирән әкинчиләрин дејил, бәлкә дә јығычылыг тәсәррүфаты илә мәшғул олан тајфаларын арасында даһа кениш јајылмышды.

Етнографик мүшаһидәләр көстәрир ки, белә садә үсулла бир күндә 10—15 кг-дан артыг дән һазырламаг гејри-мүмкүндүр (8-чи шәкил).

Дикәр садә дәндөјмә гајдасы үтмә үсулудур. Тахылы сүтүл вахты јолуб, онун сүнбүл тәрәфини одда үтүрләр, нәтичәдә гылчыг вә габығын хејли һиссәси јаныр, сонра ону оддан чәкиб әл илә овхалајараг дәнләри асанлыгла сүнбүлдән ајырырлар. Верилән тәсвирдән ајдын олур ки, көстәрилән бәситдән дөјмә гајдалары бир-бири илә чох јахынлыг

тәшкил едир вә процесин баша затдырылмасында әсас иши әлләр көрүр (9-чу шәкил). Бу кө тәриләнләрдән хејли фәргли вә нисбәтән әһәмијјәтлиси ағач дәјәнәкләр васитәсилә тахылын дөјүлмәсидир. Адәтән, јашајыш јеринин ичәрисиндә вә ја онун әтрафында кичик бир торпаг саһәси тәмизләнәрәк дөјүлүб бәркидилир. Гырпылмыш сүнбүл исә һәмин јерә төкүлүр вә үстүндән ағач дәјәнәклә дөјүлүр. Тәхминән 75—100 см олан дәјәнәк ағыр вә мөһкәм ағач нөвүндән һазырланыр. Сүнбүл дөјүлдүкчә тәдричән әзилир вә тахыл сүнбүлүн гынындан чыхыр¹⁰⁸, әзилмиш сүнбүл әллә вә јахуд чанагла совурулараг тәмизләнир. Дәјәнәклә күндә бир нечә пуд дән дөјмәк мүмкүндүр. Лакин бу да чох инсан гүввәси вә вахт тәләб едир (10-чу шәкил).

8-чи шәкил

9-чу шәкил

Јухарыда гејд етдијимиз бу бәсит дән дөјмә гајдаларынын бизи марагландыран дөврдә дә истифадә едилмәси һеч бир заман мүбаһисә доғура билмәз. Лакин онларын дөјүм процесиндә тутдуглары мөвгедән бир гәдәр бәһс етмәк лазым кәлир. Ибтидаи ичма гурулушу дөврүндә бу гајдалар мүһүм рол ојнаса да, гулдарлығын инкишаф етдији вә феодализм илә әвәз олундуғу бир дөврдә икинчи дәрәчәли вә ја чох чүз'и бир әһәмијјәтә малик олмушдур. Белә ади гајдалардан әкинчилијин чох зәиф инкишаф етдији дағлыг рајонларында вә ја тахыл јеничә јетишән заман инсанларын дәнә тәләбаты даһа чох олдуғу бир дөврдә истифадә едилә биләрди. Буна көрә дә бу гајдалар узун мүддәт арадан чыхмајараг гүввәдә галмышдыр.

¹⁰⁸ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 44.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, ағач дәјәнәклә тахылын дөјүлмәси просесинин әһәмијјәти вә узун әсрләр боју арадан чыхмасынын әсас сәбәбиндән бири дә тохумлуг тахылын дөјүлүб һазырланмасында мүсбәт рол ојнамасыдыр. Адәтән, зәмиләрдән әввәлчәдән сечилмиш ири вә долу сүнбүлләр гырылыб дәјәнәк васитәсилә дөјүлүр ки, тохумлуг дәнләр бүтөв галсын вә зәдәләниб (әзилиб) хараб олмасын.

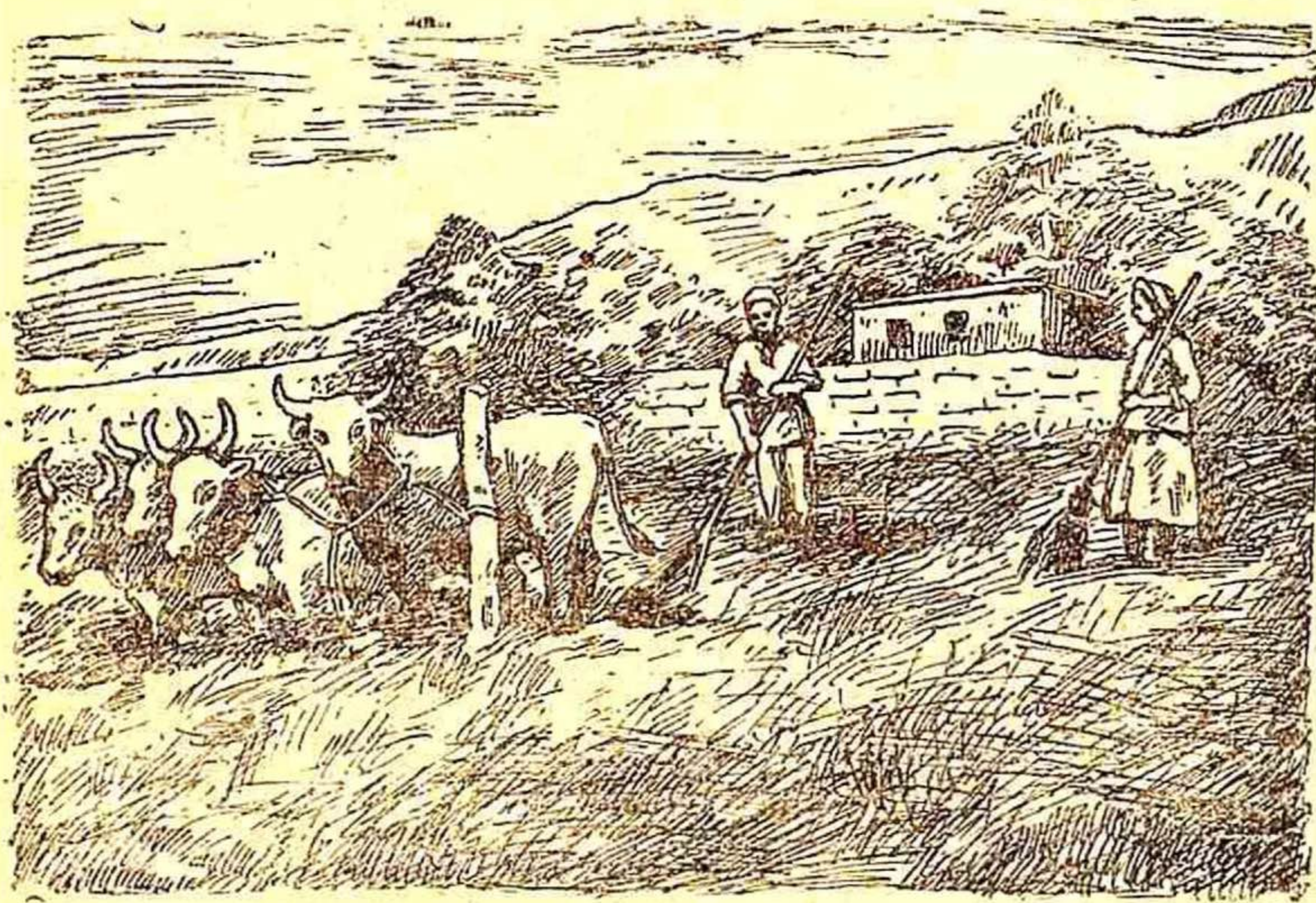
10-чу шәкил

Дәмирин кениш мигјасда јажылмасы илә сых әлагәдар олараг чүт әкинчилији даһа да инкишаф едир. Көстәрилән садә дөјүм гајдалары дөврүн тәләбини өдәјә билмир вә даһа мүтәрәгги гајдаларын тәтбиг едилмәсинә еһтијаж дујулур. Дөјүмдә һејванлардан истифадәјә башланыр. Һејванларын тәтбиги, бәсит гајдаларла вәл вә чарчар васитәсилә дәндөјмә арасында кечид пилләсини тәшкил едир. Һејванларла дөјүмүн тәдгигинә индијә гәдәр лазыми диггәт верилмәмиш вә онун мејдана чыхмасы тарихи мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Она көрә дә бу мәсәлә һаггында бәзи мүлаһизәләр сөјләмәји лазым билирик. Мәлүмдур ки, енеолит дөврүндә әкинчилик тәсәррүфатын ән әсас сәһәләриндән олмуш вә бу дөврдә Загафгазијада ирибујнузлу һејванлардан гошгу гүввәси кими истифадә едилмишдир¹⁰⁹. Буна әсасән дә һејванлар васитәсилә тахыл дөјүмүнүн тарихини тәхмини олараг һәммин

¹⁰⁹ О. Ғ. Һәбибуллајев. Күлтәпәдә археоложи газынтылар. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 114; Б. Б. Пиотровский. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. СА XIII, 1955, сәһ. 6; Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајчанда гәдим нәглијјат васитәләри, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (нчтиман елмләр серијасы), № 3, 1961, сәһ. 6—7.

дөврә аид етмәк олар. Дәмир дөврүндә дөјүмдә һејванлардан истифада етмәк даһа кениш шәкил алыр. Бу, һәр шејдән әввәл, әкинчилијин инкишафы вә аслардан гошгу гүвзәси ки ми кениш истифада едилмәсилә бағлыдыр. Адәтән, атларын васитәсилә дөјүм асан вә тез баша чатдырылыр. Дәнин һејванлар васитәсилә дөјүлмәси өз нөвбәсиндә бир нечә инкишаф јолу кечмишдир. Онлардан нисбәтән садәси әввәлчәдән дүзәлмиш саһәјә—хырмана төкүлән тахылын үзәринә бир нечә гарамалы бир-биринә чатараг, сүрүлмәсидир. Онлар һәрәкәт етдикчә дырнаглары васитәсилә тахылы әзир. Белә гәјда илә тахылы дөјдүкдә һејванлар һәм ону јејир вә һәм дә хејли зибилләјирләр.

Дикәр гәјда бир нечә һејваны хырманын ортасында дүзәлдилмиш ағача бағлајыб онун әтрафында һәрәкәт етдирмәкдир. Һејванын дырнаглары алтында галан тахыл тәдричән

11-чи шәкил

әзилмәјә башлајыр. Унутмамаг лазымдыр ки, биринчи гәјдаја нисбәтән икинчидә һејванларын сајы хејли аз олур. Нәһәјәт, сонунчу бир гәјда ондан ибарәтдир ки, хырманын ортасында бир шәхс дуруб әсасән ат вә аз һалларда исә ирибујнузлу һејванларын боғазына ип салыб хырмана доландырмагла дәни дөјүр. Дән һејван васитәсилә дөјүләркән бә'

зэн тахылын јејилмәсинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә онларын ағызларыны «ағызлыгла» бағлајырлар. Лакин һејван дырнағы васитәсилә дәнин дөјүлмәси гајдасы вәл вә гејри-дәндөјән аләтин инкишафына тәкан вермәклә, икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едирди. Лакин буна бахмајараг, белә гајдалар өз мүстәгиллијини әсрләр боју итирмәјәрәк зәманәми-зә гәдәр кәлиб чыхмышдыр (11-чи шәкил).

Қсенофот һејван васитәсилә тахылын дөјүлмәси һаггында әтрафлы мәлүмат верир¹¹⁰. Етнографик мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, һејван васитәсилә ән чох арпа, чәлтик вә дары дөјүлүр. Бу исә көстәрилән биткиләрин буғдаја нисбәтән чох асан дөјүлмәсилә әлагәдардыр. Чох еһтимал ки, тәдгиг еди-лән дөврдә дә ејни вәзијјәт тәкрар олунурмуш. Лакин һејванлар васитәсилә дәнин дөјүлмәси ағыр-иш вә чох вахт тәләб етмәсилә јанашы, дөјүм кејфијјәти дә хејли ашағы олур. Һәтта хырман гуртарандан сонра әзилмәмиш сүнбүл-ләр јенидән ағач дәјәнәклә дөјүлмәли олур.

Тахылын дөјүлмәсиндә ән мүһүм һадисә, шүбһәсиз, вәл вә чарчарын мејдана чыхмасыдыр. Бу дәндөјән аләтләрин һансынын даһа гәдим олмасыны сөјләмәк чәтиндир. Лакин һәлә тунч дөврүндә ағачдан гајрылмыш вәлләрә өкүз гошу-лараг дәнин дөјүлмәси һаллары бизә мәлүмдур¹¹¹. Бу, сон-ракы дөврләрдә даһа артыр вә кенишләнир.

Азәрбајчанда тунч дөврүнә аид вәлләр сон заманлара гәдәр ишләдилән вәлләрлә тамамилә ејнилик тәшкил едир. Буна әсасән дә дәмир вә орта әсрләрдә ејни гурулушлу вәл-ләрин тахылын дөјүлмәсиндә даһа кениш ишләдилдијини гејд етмәк олар. Һәлә кечән әсрин сонларында дәмир дөв-рүнүн әввәлләри, јәни ерамыздан әввәлки I мин иллијин башланғычына даир вәлин ајры-ајры парчалары вә онун алт һиссәсинә дүзүлән даш гырыглары Ермәнистан әразисиндә ашкар едилмишдир¹¹².

Ахталы рајону јахынлығында Дебед чајынын сол саһи-линдә археоложи газынтылар заманы даш гуту гәбирдән та-пылан вәлин парчаларынын бәрпасы көстәрир ки¹¹³, о, өз гурулушу етибары илә истәр тунч дөврүнә аид олан Ханлар вә истәрсә сон заманлара гәдәр ишләдилән вәлләрдән фәрг-

¹¹⁰ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах се-верного причерноморья М., 1953, сәһ. 129.

¹¹¹ И. Гуммель. Курган № 2, близ Ханлара. ҚСИИМК, вып. 24, 1949, сәһ. 55.

¹¹² Б. Б. Пиотровский. Урарту—древнейшее государство Закав-казья, Л., 1939, сәһ. 51.

¹¹³ I. De. Morgan. Mission Scientifique au Caucase, I, P., 1888, сәһ. 59.

ләнмир. Күрчүстан эразисиндә д. тәхминән дәмир дөврүнүн эввәлләринә аид вәлләр мә'лумду¹¹⁴. Загафгазијанын мүвафиг археоложи абидәләриндә вәл дашына тез-тез тәсадүф едилир. Тәдгиг етдијимиз дөврдә вәлләрлә дәнин нечә дөјүлмәсини тәсәввүр етмәк үчүн етнографик мүшаһидәләрә мүрачиәт едилмәлидир.

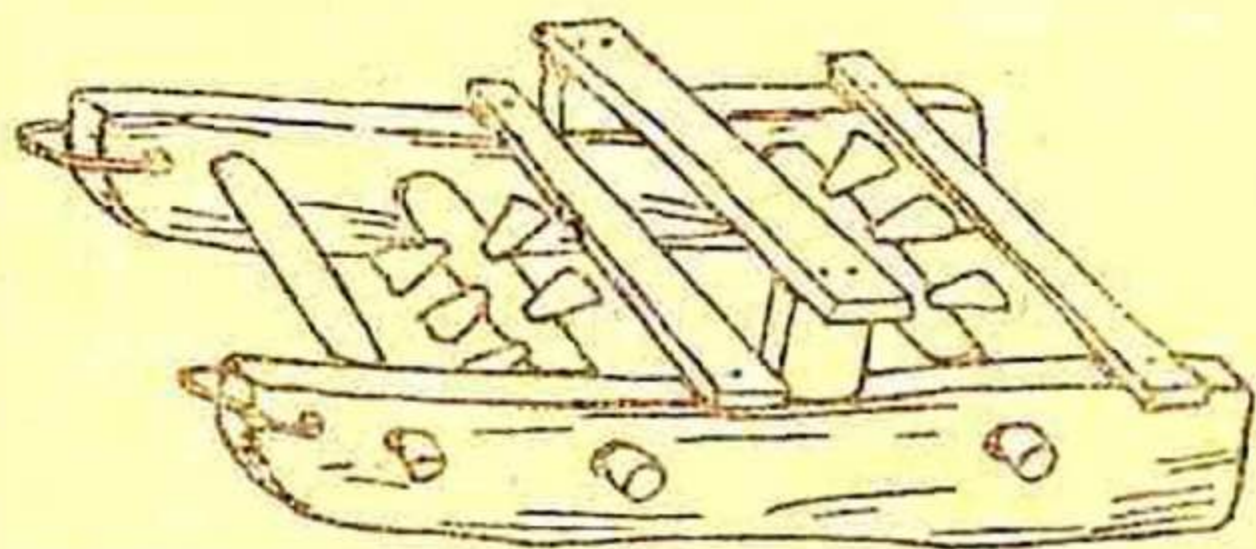
Адәтән, тахылы дөјмәк үчүн эввәлчә диаметри 30—40 м олан хырман саһәси тәмизләнир вә торпаг мөһкәмләндири-лир. Бу, тахылын дөјүлмәсини сүр'әтләндирир вә вәл тахылын үстү илә сүрүләндә дәнләрин јерә батмамасыны тә'мин едир. Сонра хырманна бәрабәр галынлыгга дәрз вә ја күләш төкү-лүр. һејван васитәсилә ишләдилән вәл хырманда дәни сүп-бүлдән ајырыр. Дөјүлмүш тахыл соврулараг саманы бир тәрәфә, дән исә дикәр тәрәфә јығылыр. Күндә јалныз бир хырман тахыл дөјүлүб баша чатдырыла биләр. Бир хырман-дан алынан дән тәхминән 500—1000 кг ола биләр. Бу, шүбһә-сиз, күләшин хырманна чох төкүлмәси вә сүпбүлүн дәнләрин-нин долу вә ја арыг олмасындан чох асылыдыр. Вәлләрдән бәһс едәркән онларын гурулушуна хүсуси фикир вермәк ла-зым кәлир. Мә'лумдур ки, тахылы дөјмәк үчүн һазырланап вәлләр ағыр вә мөһкәм ағач нөвләриндән дүзәлдилир. Бу-нунла бәрабәр, онларын гурулушу јерли иглим шәраитилә сых әлагәдардыр. Дағлыг јерләрдә вәлләр бојча ири вә нис-бәтән галын олур ки, бунун да сәбәби нәмишликлә әлагәдар-дыр. Тахыл нәм олдуғда онун дөјүлмәси дә чәтин олур. Белә һаллара дағлыг јерләрдә даһа чох тәсадүф етмәк мүмкүн-дүр. Дүзәнлик јерләрдә исә күләш чох гуру олдуғундан вәл-ләрин һәчминин кичик вә јүнкүл олмасы тәләб олунур. Вәл-ләр тахылын дөјүлмәси дөврүнә көрә чох мүһүм һадисә ол-мағла бәрабәр, әмәк мәһсулдарлығыны да хејли артырмыш-дыр. Ејни заманда алынан саман мал-гара үчүн гијмәтли јем һесап едилир. Нәһајәт, тахылын дөјүлмәси гајдаларына јекун вураркән чарчарлар һаггында да бир гәдәр әтрафлы данышмаг лазым кәлир.

Шәргдә һәлә чох гәдим дөврдән ишләдилән бу аләтин Азәрбајчан эразисиндә нә вахтдан истифадә едилмәси тари-хи һәләлик. мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Азәрбајчан эрази-синдә даш вә ағач чарчар мә'лумдур. Даш чарчарын садә-лијини нәзәрә алараг онун ағач чарчардан хејли әввәл ја-рандығыны сөјләмәјә имкан верир. Тәхминән узунлуғу 1—1,25 м-ә гәдәр олан ејни диаметрли дашын үзәри кәлә-кө-

¹¹⁴ Т. Н. Чубинишвили. Погребение с молотильной доской на Самтаврской могильнике. Сообщ. АН Груз. ССР, т. 12, 1951, № 1, сәһ. 61.

түрдүр. Адәтән, ортасы дешик олан даш һиссәјә ох кечирил-
лир. Һәмин ағач охун учлары исә дөрдбучаглы ағач «евә»
бәркидилир. Гошгу һејваны васитәсилә һәрәкәтә кәтирилән
даш ох бојунча фырландыгча тахыл дөјүлмәјә башлајыр.

Дикәр чарчар исә әсасән ағачдан гајрылыр. Чох мараг-
лыдыр ки, Әфғаныстанда инди дә ишләдилән ағач чарчарла-
рын ораја Ирандан кечмәси кәстәрилир¹¹⁵. Бу чарчарлар гу-
рулушлары е'тибары илә, демәк олар ки, Нахчыван әрази-
синдә истифадә едиләнләрлә ејнилик тәшкил едир. Лакин
орадакы чарчарларын охларындакы дишләр дәмир олмајыб,
мөһкәм ағачдандыр, чох еһтимал ки, гәдимдә Азәрбајчанда
ишләдилән чарчарларын дишләри ағач вә ја дашдан олмуш-

12-чи шәкил

дур. Бизә белә кәлир ки,
чарчар Шимали Азәрбај-
чан, һәтта Загафғазияда
о гәдәр дә кениш јајыл-
мамыш вә бураја сасани-
ләр дөврүндә Чәнуби
Азәрбајчан вә ја Ирандан
кечмишдир. Аләтин садә-
лијини вә әкинчилијин ин-
кишафыны нәзәрә алараг

онун бу әразидә азы илк орта әсрләрдән ишләдилдијини еһ-
тимал етмәк олар (12-чи шәкил).

Чарчар давамлы ағачдан дүзәлдиләрәк үч әсас һиссә-
дән—чәрчивә, ох вә отурачагдан ибарәтдир. Чәрчивә ејни
диаметрли дөрд ағачын бир-биринә бирләшмәсидир. Тәхми-
нән ағачларын ени 10, галынлығы 6—8 см, узунлуғу исә 2,5-
3 м-ә гәдәр олур. Сонра чәрчивәјә араба охларына бәнзәр
2 әдәд ох кечирилир. Охларын көвдәсинә тәхминән 15—25
әдәд кәркијә охшар дәмирләр кејиндирилир. Сонунчу һиссә
чәрчивәјә бәркидилән тахта отурачагдыр. Чарчар һәрәкәтә
кәлдикчә охлар фырланыр вә дәмир дишләр күләши доғра-
јыб әзир. Бу аләт бә'зән галын күләши олан хырманда иш-
ләдилир вә ондан сонра вәл сүрүлүр. Әкәр чарчар күләши тез
әзирсә, сүнбүлүн әзилмәсиндә вәл даһа әһәмијјәтлидир.
Чарчарын дишләри нисбәтән енли олдуғундан сүнбүлү тама-
милә әзә билмир. Буна көрә дә чарчарла вәл бә'зән бир-би-
рини тамамлајыр.

Тахылын дөјүлмәсиндә ишләдилән вәл вә чарчар даһа
әһәмијјәтлидир. Анчаг Азәрбајчанда чарчара нисбәтән вәл
даһа кениш јајылмышдыр.

¹¹⁵ Н. И. Вавилов. Изб. труды в пяти томах. М.-Л., 1959, сәһ.
114—115, 38-чи шәкил.

Тахылын сахланылмасы

Тахылын сахланылмасы экинчиликдә әсас шәртләрдән-дир. Бу барәдә археоложи вә этнографик материалларын нисбәтән азлығы вә тарихи сәнәдләрдә мә'луматын олмамасы мәсәләнин һәртәрәfli шәрһ едилмәсинә имкан вермир. Дәмир вә илк орта әсрләр дөврүнә анд јашајыш јерләринин лазыми гәдәр тәдгиг едилмәмәси ишимизи бир даһа чәтинләшдирир.

Азәрбајчандан ашкар едилән археоложи абидәләрдән ајдын олур ки, һәлә ибтидаи ичма гурулушунун һөкм сүрдүјү бир дөврдә инсанлар јалныз тахылын бечәрилмәсинин дејил, онун сахланылмасынын да гајғысына галмышлар. Олар бунун үчүн лап гәдим заманлардан мүхтәлиф мүһафизә гајдаларындан истифадә етмишләр. Бу гајдалар сонракы дөврләрдә даһа мүкәммәлләшмишдир. Ерамыздан әввәлки I минилликдән башлајараг ерамызын XII—XIII әсрләринә гәдәрки бир дөврдә тахылын сахланылмасында садә торпаг гујулар, килдән һазырланмыш ири күпләр, дәри вә кән дағарчыглар, чувал вә хурчунлар ағач код (дагга), һөрмә сәбәт, кәнди¹¹⁶ вә анбарлардан истифадә етмишләр. Бу кәстәрилән тахыл сахлама гајдалары ичәрисиндә ән гәдими вә нисбәтән кениш јајыланы гујулардыр. Чүнки гујуларынын дүзәлмәси вә истифадә едилмәси о гәдәр дә чәтин вә мүрәккәб иш дејилдир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, гујуларынын һамысына әрзаг дејил, башга туллантылар төкүлмәси дә мүшәһидә едилмишдир. Лакин гујулардан илк дәфә әрзаг сахламаг мәгсәдилә истифадә едилмәсини иддиа етмәк олар. Азәрбајчан әразисиндә апарылан археоложи газынтылар заманы енеолит вә тунч дөврү јашајыш јерләриндән чохлу әрзаг сахланан гујулар ашкар едилмишдир¹¹⁷.

Дәмир вә илк орта әсрләр дөврү абидәләриндән вә еләчә дә, этнографик мүшәһидәләрдән ајдын олур ки, тахыл сахланан гујулар әксәр һалларда јашајыш биначынын да-

¹¹⁶ Азәрбајчанын шимали-шәрг рајонларында мал пејниндән мүхтәлиф бөјүклүкдә, силиндрик вә јахуд хашал көвдәли тахыл сахламаг үчүн хүсуси габлар дүзәлдирләр ки, бунлар да јерли чамаат тәрәфиндән кәнди адландырылыр.

¹¹⁷ О. Нәбибуллајев. Күлтәпә археоложи газынтылары. Баку, 1959, сәһ. 113. Г. Асланов, Р. Ваһидов, Г. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, сәһ. 124. Қ. Х. Қушнарева. Поселение эпохи бронзы на холме Узерликтепе около Агдама. Материалы и исследования по археологии СССР, № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологической экспедиции, т. I, М.-Л., 1959, сәһ. 391, И. Нәриманов—Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957) Азәрбајчан ССР ЕА «Хәбәрләр»и № 3, 1959, сәһ. 36—42.

хилиндә мұвафиг үстүөртүлү жерлөрдә газылыр. Лакин чох аз һалларда јашајыш биналарынын јахынлығында да тахыл гујуларына раст кәлмәк олур. Гујулар газыландан сонра ичәриси мөһкәмләндирилир вә тәмизләнир. Чох заман исә гујуларын ичәрисинә суваг чәкиләрәк гурудулур ки, тахыл төкүләндә нәм чәкмәсин. Бә'зи һалларда тахылын чүрүмәсинин гаршысыны алмаг мөгсәдилә гујуларын дөшәмәсини вә јанларыны 5—10 см галынлығында әзилмәмиш күләшлә өртүрләр. Күләшин дивара мөһкәм сыхылмасыны тә'мин етмәк үчүн орта өлчүлү һамар чубуглары бир нечә јердән әјиб гујунун ичәрисинә јерләшдириләр. Чубуглар ачылдыгда күләши гујунун диварларына кипләшдирир. Гујуларын дәринлијиндән вә диаметриндән асылы олмајараг онлар цилиндр вә кәсик конус гурулушуна малик олур. Гујулар әсас е'тибары илә, тахыл сахламаг үчүн дүзәлдилир. Лакин бу гујуларда чох надир һалларда ун да сахламаг мүмкүндүр. Бунун үчүн гују там гуру олмалы вә һава дахил олмаг үчүн јол олмалыдыр. Әкәр белә олмасә, ун нәм чәкиб ачыјар, өзүнүн кимјәви тәркибини тез дәјишдириб хараб олар. Доғрудур, ичәрисиндә ун сахланан гујуја биз һәләлик етнографик сәфәр заманы тәсадүф етмәмишик. Лакин археоложи газынтылар заманы, чох аз да олса, белә гујулара тәсадүф едилмишидир. Ағдам рајону јахынлығында Үзәрликтәпә тунч дөврү јашајыш јеринин тәхминән ерамыздан әввәлки II, ерамызын II әринә аид үст мэдәни тәбәгәсиндән ашкар едилән цилиндршәкилли ири бир гујунун ичәрисиндә хејли чүрүмүш ун (кәпәк) галығы тапылмышдыр¹¹⁸.

Минкәчевирин илк орта әср јашајыш јериндә ашкар едилмиш гујуларын бә'зиләриндә дә ун сахланылдығы мүәјјәнләшдирилмишидир.

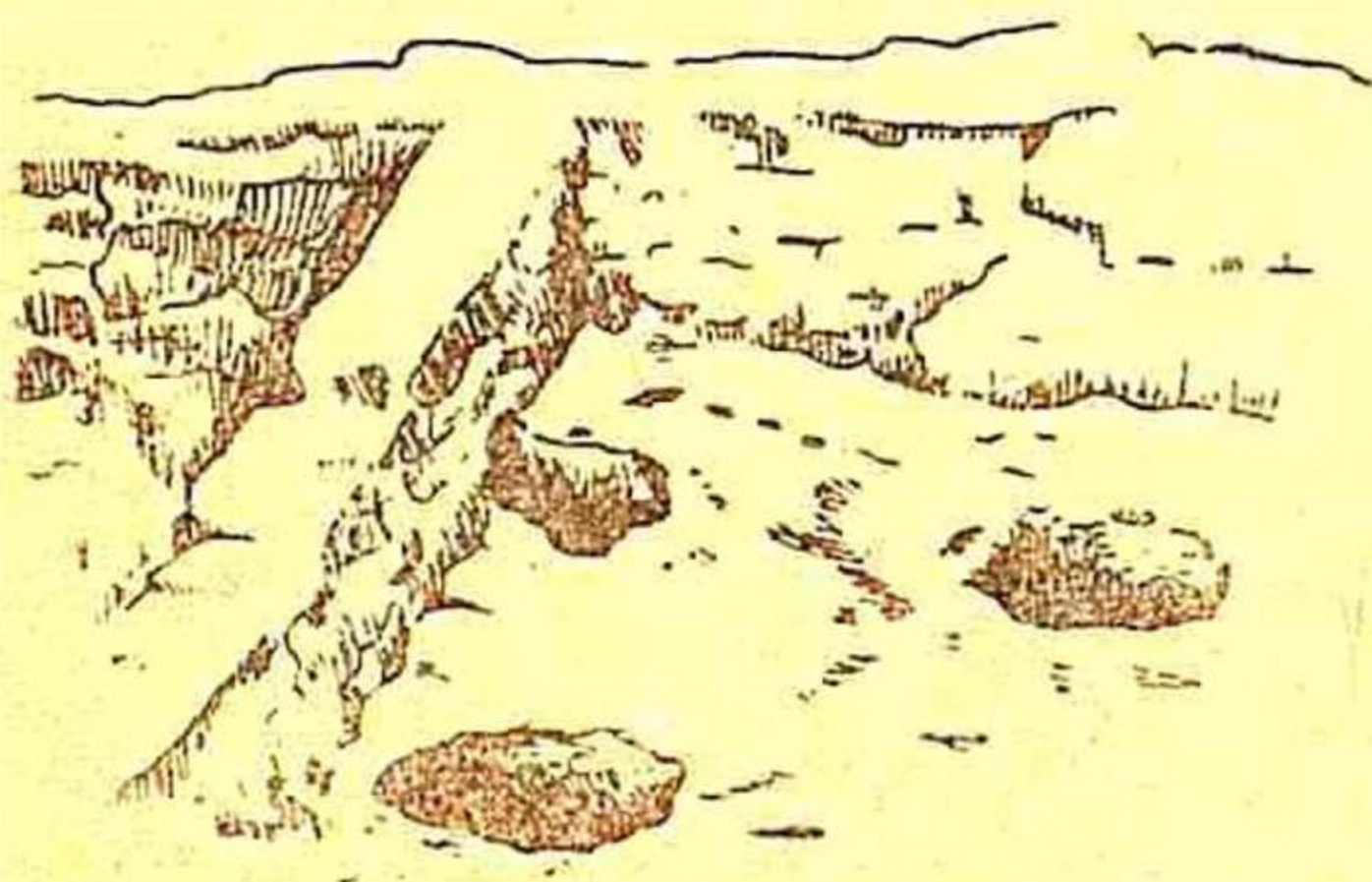
Ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарына аид Гарагәпә дәмир дөврү јашајыш јериндә цилиндрик гурулуша малик олан 2 тәсәррүфат гујусуна тәсадүф едилмишидир. Гујуларын дәринлији тәхминән 2—3 м, ағзынын диаметри исә 80 см олуб, дөшәмәләринә суваг чәкилмишидир. Бу гујуларын ичәрисиндән дән дашлары, сахсы галығы, сүмүк, көмүр гырынтылары вә с. чыхарылмышдыр¹¹⁹. Шүбһәсиз, бу гујуларда вахты илә тахыл сахланмыш вә истифадә едилмишидир. Јашајыш јери тәнәззүлә уғрадыгда һәмин гујулара јухарыда

¹¹⁸ Мүәллиф бу газынтыларда шәхсән иштирак етмиш вә бу барәдә биләваситә материал топламышдыр.

¹¹⁹ О. Ш. Ис м и з а д е. Отчет о раскопке на холме Каратепе в 1957.—1958 гг. Архив Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 3548.

көстәрдијимиз шејләр төкүлмүндүр. Бу фактлардан ајдын олур ки, һәлә енеолит вә тунч дөврләриндә кениш јажылан әрзаг гујулары сонракы дөврләрдә дә ејни мәгсәд үчүн истифадә едилмишдир.

Тахылын сахланылмасында гујулардан истифадә едилмәсинә антик мүәллифләр дә өз әсәрләриндә хүсуси јер вермишләр. Ерамызын I әсриндә јашајан Л. Колумелла көстәрир ки, анбар олмадыгда тахылы сирами адланан торпаг гујуларда сахламаг олар¹²⁰. Плиниј тахылын гујуларда сахланылмасыны даһа мәгсәдәујгун һесаб едир. Каппадокија, Фракија, Испанија вә Африкада гујулара сирами дејилир,

13-чү шәкил

гујуларын гуру торпагда газылмасыны әввәлчәдән дүшүнмәк ләзимдыр, сонра исә онларын диварлары јумшаг шејлә өртүләрәк тахыл төкүлүр; әкәр гујуда һава олмазса, орада һеч бир зијанверичиләр олмаз¹²¹. Варрон хәбәр верир ки, белә гујуларда бугда әлли ил, дары јүз ил гала биләр¹²². Гәдим Минкә-

чевирдә 2 вә 3 №-ли илк орта әср јашајыш јерләриндә әрзаг сахламаг мәгсәдилә һазырланмыш садә торпаг гујулара тәсадүф едилмишдир. Силиндр вә кәсик конус формасында газылан торпаг гујуларын дәринлији 2,5 м, диаметри исә 3 м-ә гәдәрдир¹²³.

Ерамызын XII әсринә аид гәдим Кәнчә әразисиндә тапылан тәсәррүфат гујулары да силиндрик гурулуша маликдир¹²⁴ (13-чү шәкил).

Өрәнгалада XII—XIII әсрләрә аид үст мәдәни тәбәгәдән јанмыш тахыл галығы олан чалаја тәсадүф едилмишдир ки¹²⁵, еһтимала көрә бурада тахыл сахланылмышдыр.

¹²⁰ Columella. *De re rictica*, 1, 6, 15.

¹²¹ Plin, XVIII, 306.

¹²² Катон, Варрон, Колумелла, Плиниј. Көстәрилән әсәри, сәһ. 318.

¹²³ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 26.

¹²⁴ Я. И. Гуммель. Старая Гянджа (археологический очерк). Архив Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 100, сәһ. 18.

¹²⁵ А. Л. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

Тәсәррүфат гујуларына Гәбәлә¹²⁶ Бақы¹²⁷ вә башга орта эср шәһәрләринин эразисиндә дә тәсадүф едилмишдир. Тахыл сахланан гујуларын ичәрисинә суваг чәкилиб чәкилмә-мәсиндән асылы олмајараг, әксәр һалларда онун дөшәмәси вә диварлары от вә ја күләшлә өртүлүр ки, бу да тахылын нәм чәкмәсинин гаршысыны алмагдан өтрүдүр. Гујулара тахыл долдурулдугдан сонра үстү күләшлә өртүлүр, күләшин үстүнә исә ја сал даш, ја да ири тахта гојулараг мөһкәм га-паныр.

Тәсәррүфат гујуларына аид јухарыда көстәриләнләрә је-кун вураркән бир мәсәләнин шәрһинә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Бизә мәлүмдур ки, гујуларда тахылын сахланыл-масы гајдасы Азәрбајчан эразисинин мүхтәлиф јерләриндә гәдим заманлардан тәтбиг едилмишдир. Лакин тәсәррүфа-тын, мәдәнијјәтин вә дикәр саһәләрин даһа да инкишаф ет-дији бир дөврдә гујуларда тахыл сахламаг, әсас етибары илә, дағлыг рајонларда кениш тәтбиг олуурду. Чүнки бу јерләрдә һәлә дулусчулуг сәнәти о гәдәр дә инкишаф етмә-мишди. Буна көрә дә тахыл чох вахт гујуларда сахланы-лырды. Лакин орта эср шәһәрләриндә вә дулусчулугла мәш-ғул олан јерләрдә тахылын сахланмасында ән чох ири күп-ләрдән истифадә едилмишдир.

Ириһәчмли тахыл күпләри ән чох отураг һәјат сүрән вә данми јашајыш јеринә малик олан халглар арасында чох кениш инкишаф етмишдир. Дикәр сахсы мәмулаты кими, ири күпләри дә бир јердән башга јерә апармаг чох чәтин вә ја мүмкүн дејилди. Ири тәсәррүфат күпләри, әсас етибары илә, ерамыздан әввәлки II миниллијин икинчи јарысында кениш јајылмаға башлајыр вә ерамыздан әввәлки I минил-ликдән даһа күтләви характер алыр. Мәсәлән, Газах рајону эразисинин Сарытәпә јашајыш јериндә тәхминән ерамызын I миниллијинин башланғычына аид 20-дән артыг ири тәсәр-рүфат күпләри тапылмышдыр¹²⁸.

Бурадакы тәсәррүфат күпләринин бир гисминдә јанмыш тахыл галығы вә ун ашкар едилмишдир¹²⁹. Тахыл күпләри-нин ағзы нисбәтән дүз вә кендир. И. Нәриманов онларын чијни үзәриндә бәзи һалларда үч гулагчыға тәсадүф едил-дијини вә күпләрин көвдәси үзәриндә чәпинә хәтләр чәки-

¹²⁶ Гәбәлә експедијясынын рәиси С. М. Газыјев орада чохлу тәсәр-рүфат гујуларынын олдуғуну хәбәр верир.

¹²⁷ И. П. Ш е б л ы к и н. Краткий очерк истории дворца Ширван-Ша-хов в Баку. Баку, 1939, сәһ. 30—36.

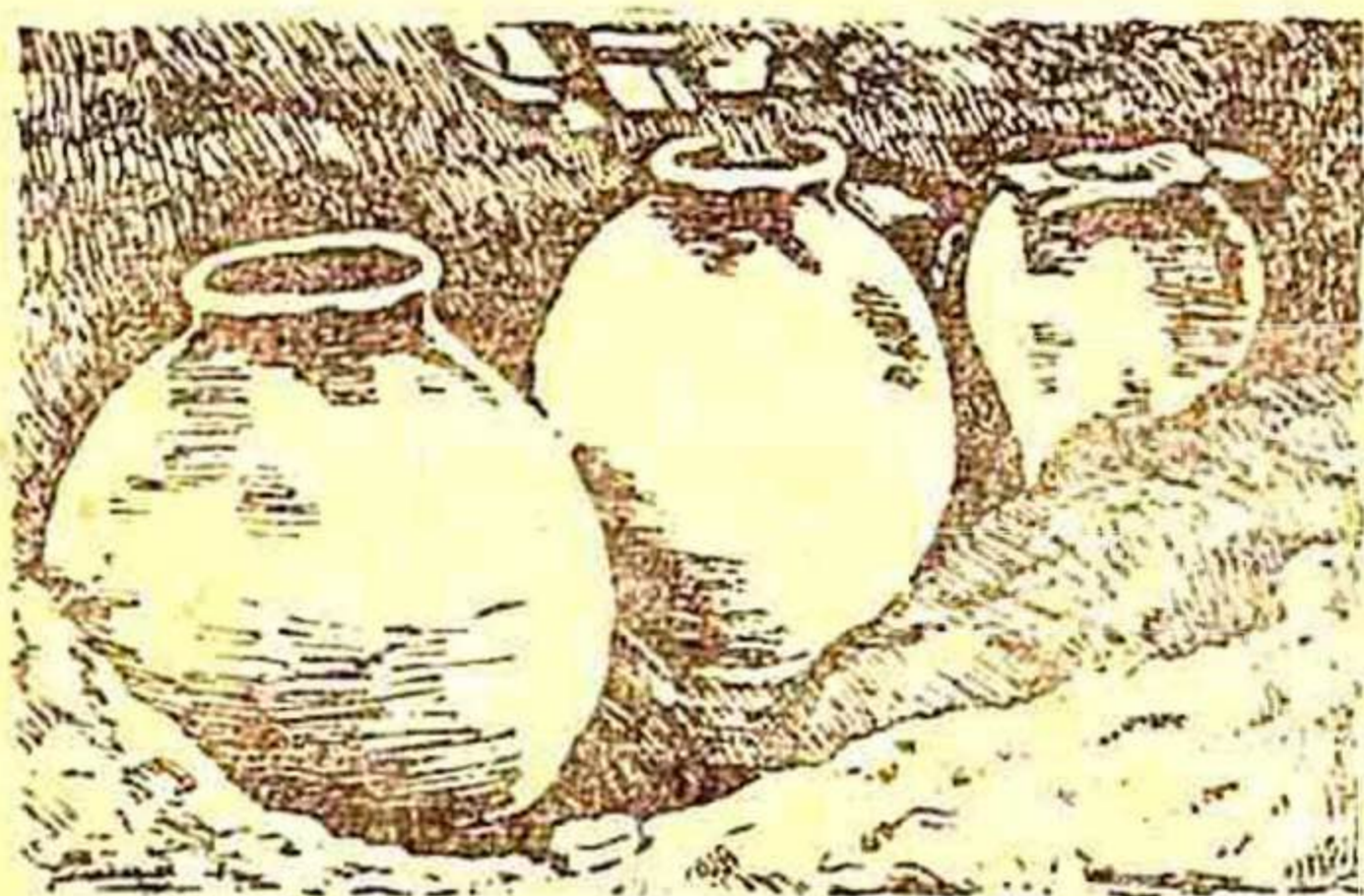
¹²⁸ И. Н ә р и м а н о в. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газын-тылар (1956—1957) «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтиман елмләр се-ријасы), № 3, 1959, сәһ. 39.

¹²⁹ И. Н ә р и м а н о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 34.

либ, јапма гуршагла эһатә стундуғуну гејд едир¹³⁰. Адәтән, белә күпләрин ағзы сал даш 10 кил гапагла өртүлү олур.

Дәмир дөврүнүн эввәлләринә аид ичәрисиндә тахыл галығы олан ири сахсы күпләри Ермәнистанда Кармирблурдан да ашкар едилмишдир¹³¹. Азәрбајчанда апарылан археоложи газынтылар заманы албанлара аид абидәләрдән сахсы мә'мулаты даһа чох әлдә едилмишдир. Дулусчулуг сәнәтинин албанларда хүсусилә инкишафы гујуларда тахылын сахланылмасынын мүәјјән дәрәчәдә азалмасына сәбәб олмушдур. Бу дөврдә тахылы ән чох ири сахсы күпләрдә сахламышлар. Гаратәпә јашајыш јеринин ерамыздан эввәлки V—I әсрләринә аид мәдәни тәбәгәсиндән тәсәррүфат күпләринин парчаларына тәсадүф едилмишдир¹³². Минкәчевирдә ерамыздан эввәлки II вә ерамызын II әсрләринә аид күп гәбирләриндән ири күпләр тапылмышдыр¹³³.

Тәсәррүфат күпләринә гәдим Минкәчевирдә тәдгиг едилән илк орта әср јашајыш јерләриндә дә тәсадүф едилмиш-

14-чү шәкил

дир¹³⁴. Бу күпләр һаггында мә'лумат даһа әтрафлыдыр. Бурадакы 3 әдәд күпдә чохлу тахыл галығы тапылмышдыр¹³⁵. Јан-јана дүзүлмүш 6 әдәд ири күпләрин бә'зиләриндә дә тахыл сахландығы иддиа едилр. Тапылан күпләрин ағзы кил гапаг вә сал дашла өртүлмүшдүр¹³⁶ (14-чү шәкил).

Орта әср Азәрбајчан шәһәрләриндә ири күпләрдә тахыл сахламаг гәјдасы даһа қениш шәкил алмышды. Бу, әкинчилијин даһа да инкишафы вә күпләрин учуз вә тез баша кәлмәсилә бағлыдыр. Тахыл сахламагла әлагәдар олан Өрәнга-

¹³⁰ И. Нәриманов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 34.

¹³¹ Б. Б. Пиотровский. Кармирблур, т. I, Ереван, 1950. сәһ. 27, ш. 8.

¹³² О. Ш. Исмизаде. Отчет о раскопках на холме Қаратепе в 1957—1958 гг. Архив института истории АН Азерб. ССР, инв. № 354.

¹³³ С. М. Қазиев. Археологические раскопки в Мингечауре, МИА, т. I, Баку, 1949, сәһ. 32.

¹³⁴ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.

¹³⁵ Јенә орада.

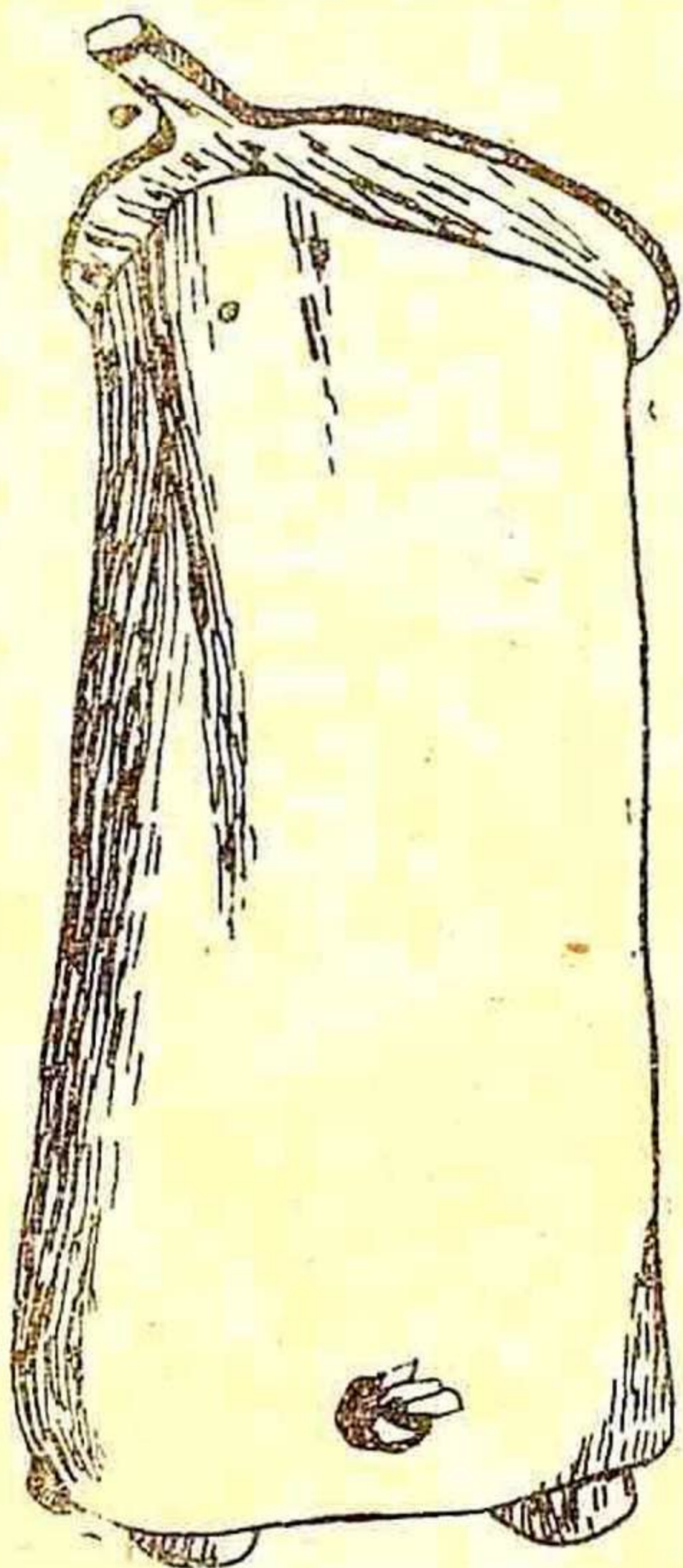
¹³⁶ Јенә орада, сәһ. 43—44.

ла күпләринин һүндүрлүжү 1,2—1,3 м-ә гәдәрдир. Гырмызы рәнkdә олан бу күпләрин көвдәси габарыг, отурачаглары исә ястыдыр. Күпләрин көвдәсинин диварынын галынлығы 1—1,5 см, ағзынын кәнарларында исә галынлығы 4—6 см-ә чатыр. Тапылан күпләрин демәк олар ки, һамысынын ағзында кил гапаг вардыр¹³⁷.

Белә ириһәчмли әрзаг сахланан күпләрә гәдим Кәнчә¹³⁸, Ермәнистанда Ани¹³⁹, Двин¹⁴⁰, Күрчүстанда Рустави¹⁴¹ шәһәрләринин X—XIII әср мәдәни тәбәгәләриндә дә тәсадүф едилмишдир.

Көрүндүжү кими, күпләрдә әрзаг сахламағын гәдим бир тарихи вардыр. Ингилаба гәдәр ири тәсәррүфат күпләринин Азәрбајчанын чох јерләриндә ејни мәгсәд үчүн ишләндијини гејд етмәк олар.

Тахылын сахланылмасында ағачдан һазырланмыш код, сәбәт вә анбарлар да мүнүм јер тутур. Доғрудур, бу барәдә әлимиздә һеч бир тарихи мәлүмат јохдур. Лакин онларын Азәрбајчанда гулдарлыг вә феодализм дөврләриндә ишләдилмәсини инкар етмәк олмаз. Кодлар ичәрисин овулмуш вә ја јонулмуш нисбәтән иридиаметрли ағачлардан дүзәлдилир (15-чи шәкил). Һөрмә сәбәтләр исә чубугдан һөрүләрәк ириһәчмли вә мүхтәлиф гурулушда олур, онларын дахили вә харичи тәрәфи һава вә нәм кечмәсин дејә суваныр. Анбарлар исә мүхтәлиф гурулушда олуб, тахтадан һазырланыр. Проф. Л. А.

15-чи шәкил

¹³⁷ Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мәмулаты, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1959, сәһ. 65—66.

¹³⁸ И. М. Джафарзаде. Историко-археологический очерк Старой Ганджи. Баку, 1949, сәһ. 38, 69, 13-чү шәкил.

¹³⁹ Г. Чубинов. Декоративное убранство анийских Карасов. «Христианский Восток», т. V, Петербург, 1917, сәһ. 21.

¹⁴⁰ Қ. Қафадарян. Город Двин и его раскопки, I. Ереван, 1952, сәһ. 185, 158-чи шәкил.

¹⁴¹ Г. А. Ламтатидзе. Важнейшие результаты археологических раскопок Рустави. Материалы по археологии Грузии и Кавказа. Тбилиси, т. I, сәһ. 207.

Трисвјатски кестәрир ки, гулдарлыг дөврүндә кил, даш вә тахтадан дүзәлдилмиш анбарларда тахыл сахланылмышдыр¹⁴².

Һәгигәтдә ибтидан ичма гурулушу дөврүндә тахыл еһтијаты сонракы дөврләрә нисбәтән аз олдуғундан анбарлара о гәдәр дә еһтијач олмамышдыр. Лакин синиф вә мәркәзләшмиш дәвләтин мејдана чыхмасы анбарларын јаранмасына сәбәб олмушдур. Буну Қармирблур материалларында там ајдынлығы илә көрмәк олар¹⁴³. Орта әсрләрдә исе анбарлар даһа чох олмушдур. Өрәнгалада ерамызын XII—XIII әсрләринә аид евләрин бә'зиләриндә анбар ролуну ојнајан отаглар ашкар едилмишдир¹⁴⁴.

Азәрбајчанда ерамыздан әввәлки I миниллијин әввәлләриндән јарымкөчәри малдарлығын инкишаф етдији бир дөврдә дағарчыг, чувал вә хурчунларда тахыл сахламаг гәјдасы даһа кениш јајылдығыны е'тираф етмәк лазымдыр. Дағарчыг ири вә хырдабујнузлу һејванларын дәриләриндән һазырланыр. Адәтән, һејванларын дәрисини тәмизләјир вә онун дешик олан јерләрини тикәрәк кисә кими дүзәлдиб ичәрисинә әсасән ун вә дән төкүрләр. Көч заманы узунгулаг, ат вә ирибујнузлу һејванлара јүкләнән белә дағарчыгларда бир јердән башга бир јерә тахыл дашыныр. Дағылыб чырылмајан белә дағарчыглар тахылы сахламаг үчүн чох әлверишли олур. Белә дағарчыглар гәдимдән башлајараг сон заманлара гәдәр халг арасында кениш јајылмышды.

Јун, кәтан вә памбыгдан тохунан чуваллардан вә хурчунлардан үмумијјәтлә тахылы сахламаг вә дашымаг истифадә едилмишдир. Белә тохума кисәләрдән хүсусилә јарымкөчәри малдарлыгда истифадә едилмишдир. Лакин парча јерин лајларында узун мүддәт галмајыб тез хараб олдуғуна көрә она археоложи газынтылар заманы надир һалларда раст кәлмәк олур. Бу чәһәтдән Өрәнгала газынтыларындан тапылмыш ерамызын XII—XIII әсрләринә аид тохума кисәнин парчаларынын галыглары мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Бурадакы үст мәдәни тәбәгәдә 1,70 м дәринлијиндә кәтан һөрмә парчалары вә хејли јанмыш тахыл галығы тапылмышдыр. Буна әсасән тәдгигатчы А. Л. Јакобсон онун кисә олуб, ичәрисиндә тахыл сахландығыны гејд едир¹⁴⁵. Бунунла

¹⁴² Л. А. Трисвятский. Хранение зерна. М., 1951, сәһ. 18.

¹⁴³ З. М. Касабян. Переработка земледельческих продуктов в Урарту по материалам раскопок Камирблур. Автореф. Ереван, 1960, сәһ. 9.

¹⁴⁴ Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1962, сәһ. 53—54.

¹⁴⁵ А. Л. Јакобсон. Кестәрилән әсәри, сәһ. 102.

јанашы, Өрэнгаладан чувал, халча вә палаз галыглары тапылмасы¹⁴⁶ да ејни фикри бир даһа тәсдиг едир. Лакин Азәрбајчанда көн истеһсалы вә тохучулуғун азы беш миниллик тарихи олмасыны әсас көтүрәрәк дағарчыг вә тохума кисәләрин ерамыздан әввәлки I миниллијин вә ерамызын XII—XIII әсрләриндә кениш истифадәси һеч бир шүбһә доғура билмәз. Нәһајәт, јери кәлмишкән бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, бу вә ја дикәр габда тахыл сахладыгда онун узун мүддәт хараб олмамасыны тәмин етмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүлмүшдүр. Марағлыдыр, XVI әсрдә јашамыш Насир ибн-Мәһәммәд ибн-Һејдәр јазыр ки: «Буғданы каһы, нар јарпағы вә јахуд палыд ағачынын күлү илә гарышдырыб сахласалар узун мүддәт хараб олмаз, вә јахуд буғданы сүнбүллү сахласалар, һәмчинин узун мүддәт галыб хараб олмаз»¹⁴⁷. Көрүнүр белә тәдбирләр әввәлки дөврләрдә дә олмушдүр.

Бүтүн көстәриләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчанда ибтидан ичма гурулушунун тәдричән дағылдығы, синифли чәмијјәтин инкишаф едиб, феодализмлә әвәз олундуғу бир дөврдә јухарыдакы тахыл сахламаг гајдалары әһали арасында кениш интишар тапмышдыр.

Дәнин үјүдүлмәси

Азәрбајчанын ән гәдим әкинчилик өлкәләриндән бири олмасыны башга амилләрлә јанашы, дәнүјүтмә просесиндә истифадә едилән мүхтәлиф гурулушлу дән дашлары да тәсдиг едир.

Дәнин үјүдүлмәси просесиндә ишләдилән садә дән дашлары, сүрткәчләр, киркирләр (әл дәјирманлары) вә дәјирманлар һаггында аз мәлүмат вардыр. Белә мәлүматлара археоложи, етнографик вә јазылы мәнбәләрдә раст кәлирик. Мәлүм олдуғу үзрә, мүасир Азәрбајчан әразисинин бир сыра јерләриндә апарылан археоложи газынтылар заманы тарихин мүхтәлиф дөврләринә аид гәдим јашајыш јерләри өјрәнилмишдир. Тәдгиг едилән бу археоложи объектләрдән башга, мадди-мәдәнијјәт галыглары илә бәрабәр, чохлу мигдарда гајыгшәкилли дән дашлары вә сүрткәчләр ашкар едилмишдир. Јерин лајларында минилләрлә галан садә дән дашлары вә сүрткәчләр өз формаларыны, демәк олар ки,

146 Г. М. Әһмәдов. Өрэнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 56.

147 А. Ибраһимов. Кәнд тәсәррүфатына аид гәдим бир әлјазмасы. Республика Әлјазмалары Фондунун Әсәрләри, I чилд, 1961, сәһ. 105.

олдуғу кими сахламышлар. Буна көрә дә истәр гәдим Азербайчанда, истәрсә дә башга өлкәләрин әразисиндә әкинчилијин варлығынын вә инкишаф тарихинин тәдгиги үчүн дән дашлары әсас материал һесаб олунур. Азербайчанда дән дашлары садәдән мүрәккәбә доғру бир нечә инкишаф мәрһәләси кечирмишдир.

Ән гәдим заманлардан, јә'ни әкинчилијин илк дөврләриндән башлајараг тәхминән дәмир дөврүнүн башланғычына гәдәр садә дән дашларындан истифадә едилмишдир¹⁴⁸. Дәмир вә илк орта әсрләр дөврүндә дәјирманларын мејдана кәлмәсинә бахмајараг садә дән дашлары тамамилә арадан чыхмајыб, аз да олса, ишләдилмишдир. Һәтта Кичик Гафгаз дағларынын бә'зи учгар кәндләриндә садә дән дашларындан дуз әзмәк вә ја јарма һазырламагда сон заманлара гәдәр дә истифадә едилмишдир¹⁴⁹.

Мисир типн ады илә мәшһур олан гајыгвары садә дән дашларынын һазырланмасыны, истифадә едилмәсини вә дәннин әзилмәси просесинин гисмән тәдгиг едилдијини нәзәрә алараг бу барәдә о гәдәр дә кениш мә'лумат вермәјәчәјик¹⁵⁰. Лакин тәдгиг едилән дөврә аид бә'зи садә дән дашлары һаггында бир нечә сөз демәлијик. Садә дән дашлары вә сүрткәчләр Мил дүзүндә ерамыздан әввәлки V—I әсрләрә аид Гаратәпә гәдим јашајыш јериндән¹⁵¹, гәдим Минкәчевирдә III—VIII әсрләрә аид 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләриндән¹⁵² вә башга археоложи абидәләрдән ашкар едилмишдир.

Садә дән дашларындан әл дәјирманларына (киркирә) кечмәк јалныз техники тәрәгги олмајыб, һәм дә әкинчилијин даһа да инкишаф етмәсини тәсдиг едән әсас амилләрдән биридир. Әл дәјирманларынын нә вахт мејдана чыхмасыны гәти тәсдиг едән һеч бир материал јохдур. Бу барәдә елмдә һәлә бир әсаслы фикир сөјләнилмәмишдир. Она көрә дә әл дәјирманлары һаггында сөјләјәчәјимиз фикир јалныз еһтимал характери дашыјыр.

Әл дәјирманларынын Загафгазијада илк дәфә истифадәсини тәхмини олараг ибтидаи ичма гурулушунун дағылдығы

¹⁴⁸ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Баку, стр. 48—49.

¹⁴⁹ Т. Ә. Бунјадов. 1958-чи ил Кәлбәчәр, Кәдәбәј вә Дашкәсан рајонларына олан сәфәрин елми һесабаты (әлјазмасы).

¹⁵⁰ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 50.

¹⁵¹ О. Ш. Исмизаде. Отчет о раскопках на холме Гаратепе 1955—1956 гг. Научный архив Института Истории АН Азерб. ССР, № 3548. (рукопись).

¹⁵² Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, 1961, сәһ. 71.

дөврә аид етмәк олар. Мә'лумдур ки, гејд етдијимиз дөврдә бөјүк аиләләр тәдричән кичик аиләләрә парчаланыр вә бунунла да ата нәсли даһа да мөһкәмләнирди. Пәдәршаһлығын мејдана чыхмасы илә гадынлар әсасән ев иши илә мәшғул олурлар. Елә бу дөврдә дә киркирәләрин јаранмасы вә истифадәси тәдричән артмаға башлајыр. Бу фикри сүбута јетирмәк үчүн етнографик материаллара истинад етмәк лазым кәлир. Адәтән, киркирәләр васитәсилә јалныз гадынлар дәни әзиб јарма вә ун һазырлајырлар¹⁵³.

Шүбһәсиз, әл дәјирманларынын мејдана чыхмасы дән дашлары илә бағлыдыр. Күман ки, ири вә нисбәтән даирәви гурулуша малик олан дашларын үзәриндә дән әзмәк даһа асан олмушдур. Тәдричән тәчрүбә вә инсанын вәрдиши артыгча даирәви вә ја дүзбучаглы дән дашларындан әл дәјирманларына кечилмишдир.

Бу фикри тәсдиг едән бир нечә дән дашы археоложи газынтылар заманы Азәрбајчандан тапылмышдыр. Минкәчевирдән тапылан вә тәхминән тунч дөврүнүн сонларына аид олан бир нечә дән дашы киркирәјә кечид үчүн әсас материал ола биләр. Бунлар дүзбучаглы вә даирәви гурулуша маликдир. Онлардан бизим үчүн әһәмијјәтлиси дүзбучаглы вә даирәви дән дашларыдыр. Дүзбучаглы дән дашларынын отурачағы нисбәтән јасты, үзәри чох һамар, бир аз учлары јухарыја галдырылмышдыр. Онларын узунлуғу тәхминән 25—40, ени 12—20, галынлығы исә 4—7 см-ә гәдәр олур¹⁵⁴.

Дүзбучаглы дән дашлары даирәви дән дашларына кечид пилләсини тәшкил едир. Киркирәләрин әсасыны исә даирәви дән дашлары тәшкил едир¹⁵⁵. Минкәчевирдә даирәви дән дашлары о гәдәр дә чох дејилдир. Һәммин даирәви дән дашларынын отурачағы вә үзәри јастыдыр. Үзәри чох ишләдилдијиндән нисбәтән һамардыр. Диаметри тәхминән 15 см олан бир әдәд дән дашы киркирәјә охшајыр¹⁵⁶.

Даирәви дән дашларында нисбәтән шаршәкилли сүрткәчләр ишләдилмишдир.

Ханлар рајонунда 118 №-ли јашајыш бинасындан тапылан үч әдәд даирәви дән дашы ири чај дашындан дүзәлдилмишдир. Отурачағы вә үзәри јасты олан дән дашларынын диа-

153 Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, XLIV чәдвәл,

154 Јенә орада, XLIV чәдвәл, 7, 9, 11-чи шәкилләр.

155 Јенә орада, сәһ. 124.

156 Јенә орада, XIV чәдвәл, 13-чү шәкил.

метрлэри, демэк олар ки, ејнидир¹⁵⁷. Онларын галынлығы 3—4, диаметри исэ 27 см-э эдэрдир¹⁵⁸.

Даирэви формада олан Ханлар дэн дашлары киркирэлэрэ чох охшаса да, онлардан орталарында дэлијин вэ эл тутан гулпун олмамасы илэ сечилирлэр.

Көрүндүјү кими, бу тип дашларда даһа чох дэн эзмэк мүмкүндүр. Экэр садэ дэн дашларында бир саатда тэхминэн 1 кг дэн эзилэрсэ даирэви дэн дашында 4 кг-а гэдэр дэн эзмэк мүмкүндүр.

Гејд едилдији кими, Азэрбајчанда эл дэјирманларындан истифаде едилмэ тарихи дэмир дөврүнүн эввэллэриндэн, даһа доғрусу, ерамыздан эввэлки I минилликдэн башлајыр. Лакин көстэрдимиз дөврэ аид эл дэјирманлары археоложи газынтылар заманы һэлэлик ашкар едилмэмишдир. Бунун да башлыча сэбэби дэмир дөврүнүн эввэллэринэ аид гэдим јашајыш јерлеринин башга дөврлэрэ нисбэтэн чох аз тэдгиг едилмэсидир. Азэрбајчанда эн гэдим эл дэјирманлары јалныз ерамыздан эввэлки III—II эсрлэрэ аид едилэн Јалолутэпэ мэдэнијјэти абидэлэринде ашкар едилмишдир. Лакин бэ'зи тэдгигатчылар көстэрилэн бу тарихлэ разылашмырлар. Хүсусилэ Р. М. Ваһидов онларын мејданачыхма тарихини чох чаванлашдырыр¹⁵⁹. Бизэ белэ кэлир ки, ерамыздан эввэлки III—II эсрлэрдэ нэинки эл, һэтта су дэјирманларынын Азэрбајчанда истифаде едилмэси һеч бир тэдгигатчыда шүбһэ доғура билмэз. Дикэр тэрэфдэн исэ Јалолутэпэ мэдэнијјэтини билаваситэ тэдгиг едэн Ө. Ш. Исмизадэ бу мәсэлэ илэ даһа јахындан бэлэддир вэ һэр һалда һэм стратиграфија, һэм дэ ашкар едилэн эшјаларын ујғунлуғуну нэзэрэ алараг онларын дөврүнү тэ'јин етмэк имканына даһа чох маликдир¹⁶⁰.

Р. М. Ваһидов јазыр ки: «Минкэчевирде һэлэ тунч дөврүндэн башлајараг, дэн үјүтмэ үчүн истифаде олунан эмэк алэтлэринэ үмуми нэзэр салдыгда мүэјјэн инкишаф көзө чарпыр. Белэ ки, эн гэдим гајыгвары дэн дашлары овал вэ даирэви дэн дашлары илэ, бунлар да өз нөвбэсинде эл дэјирманлары илэ эвэз олунур»¹⁶¹. Мүэллифин бу јухарыдакы фикриндэн ајдын олур ки, дэмир дөврүндэ эл дэјирманларынын варлығы мүтлэгдир.

¹⁵⁷ Бу дэн дашлары Ханлар өлкэшүнаслыг музејинде 777, 780, 782, нөмрэлэр алтында експонат кими сахланылыр.

¹⁵⁸ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 50.

¹⁵⁹ Р. М. Ваһидов. Көстэрилэн эсэри, сәһ. 71.

¹⁶⁰ О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, сәһ. 43—44.

¹⁶¹ Р. М. Ваһидов. Көстэрилэн эсэри, сәһ. 70—71.

Экәр ерамыздан эввэлки VI—V эсрләрә аид Одесса вила-
јәтинин Илника кәндиңдә газынтылар нәтичәсиндә киркирә
тапылмышдырса¹⁶², бәс онда нә үчүн Азәрбајчанда ерамыз-
дан эввэлки I минилликдә киркирәләрин ишләнилмәси шүб-
һә доғурсун? Јалолутәпәнин 3-чү газынты саһәсинин 50—150
см дәринлијиндән башга садә дән дашлары илә бирликдә
әл дәјирманынын алт вә үст дашлары тапылмышдыр¹⁶³.

Бәрк гумдашындан һазырланан бу әл дәјирманынын алт
вә үст дашынын диаметри ејни олуб, тәхминән 40 см-ә гә-
дәрди¹⁶⁴. Алт дашынын галынлығы тәхминән 3 см олуб үзә-
ри чох ишләндијиндән олдуғча һамардыр. Алт дашын орта
һиссәсиндә оху дәмирә бәркитмәк үчүн кичикдиаметрли дә-
лик ачылмышдыр. Үст дашын ағырлығы, шүбһәсиз, дәнин
әзилмәсини тәмин етмәклә әлагәдардыр. Бу дашын ортасын-
да да охун кечмәси вә дәнин төкүлмәси үчүн дәлик ачыл-
мышдыр ки, онун диаметри алт дашынкына нисбәтән бир гә-
дәр ириди¹⁶⁵. Тәхминән 10 см галынлығы олан үст дашынын
кәнарында кичик дешик ачылмышдыр¹⁶⁵. Еһтимал ки, бу де-
шијә ағач гулп бәркидиләрәк һәрәкәтә кәтирилирмиш.

Шамаһы шәһәринин јахынлығында Хыныслы јашајыш је-
риндә Ч. Хәлилов тәрәфиндән апарылан археоложи газын-
тылар нәтичәсиндә ерамызын I эсринә аид әл дәјирманынын
үст дашы тапылмышдыр. Бу әл дәјирманынын диаметри 40
см, галынлығы 10 см-ә гәдәр олуб, кәнарында гулп кечир-
мәк үчүн кичик дешик вә ортасында дәнин төкүлмәси үчүн
нисбәтән ири дәлик ачылмышдыр¹⁶⁶. Мүәллиф кәстәрир ки,
бурадан әл дәјирманынын алт дашынын бир нечә парчасы
ашкар едилмишди¹⁶⁷.

Ерамыздан бир нечә эср эввәл әл дәјирманлары үјүдүл-
мә просесиндә гијмәтли аләтләрдән олса да, сонралар тәд-
ричән икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олурлар. Бу, һәр
шејдән эввәл, әкинчилијин даһа кениш шәкилдә јажылмасы.
ерамызын III—V эсрләриндән башлајарағ феодализм¹⁶⁸
инкишафы вә бир сыра башга мүһүм сәбәбләрлә изаһ едил-
мәлиди¹⁶⁸. Азәрбајчанда истәр илк орта эсрләрдә, ис-
тәрсә дә сонракы дөврләрдә киркирәләр ән чох аиләләрдә,

162 И. А. Пономарёв. История техники мукомольного и крупяного производства, ч. первая. М., 1955, сәһ. 59.

163 Ө. Ш. Исмизадә. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 44

164 Јенә орада. XIII чәдвәл, 56-чы шәкил.

165 Јенә орада.

166 Д. А. Халилов. Раскопки на городище Хыныслы пәмятникә древней Кавказской Албани. СА, 1, М., 1962, сәһ. 215.

167 Јенә орада, сәһ. 115.

168 Азәрбајчан тарихи, I чилд, 1959, сәһ. 71.

тэлэсик һалларда, дағ вә арана көчүлән заманында кениш тәтбиг едилә биләрди. Арттан, бу дөврдә су дәјирманларындан кениш шәкилдә истифадә едилмәкдә иди. Илк орта әсрләрдә әл дәјирманларынын истифадәсини көстәрән нисбәтән әтрафлы материал Минкәчевир әразисиндә апарылан 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләринин мэдәни тәбәгәсиндән әлдә едилмишдир¹⁶⁹. Бурадан ашкар едилән әл дәјирманлары бүтөв вә парчалар һалындадыр.

Бүтөв әл дәјирманларынын диаметри 30 см-дән 50 см-ә, галынлыглары исә 3 см-дән 7—8 см-ә гәдәрди¹⁷⁰.

Р. М. Ваһидов тапылан әл дәјирманларынын тәсвирини дүзкүн верәрәк јазыр: «Әл дәјирманларынын алт дашлары ејни гурулушда олуб, бир-бириндән јалныз өлчүләри чәһәтдән фәргләнир. Белә ки, ох кечирмәк үчүн ортасында дешик олан алт дашын үст сәтһи дүз вә ја әтрафа доғру бир гәдәр кениш олур. Метал вә ја ағач охлар перпендикулјар сурәтдә јерләшдирилмиш чүјләрин көмәји илә алт даша мөһкәм бәркидилир. Охун әтрафында фырланан үст дашлар өз гурулушлары е'тибарилә бир-бирләриндән нисбәтән фәргләнир. Бунларын бә'зиси садә олуб, дашын кәнарына јахын јердә дәстәк кечирмәк үчүн дешији вардыр. Бә'зи дашларын исә орта һиссәси дән төкүлмәсини асанлашдырмағ үчүн гыф шәклиндә дүзәлдилмишдир... Бә'зән дә дашын гыф бичимли мәркәзи һиссәсиндә гаршы-гаршыја ачылмыш ики әдәд дешик вардыр. Бу дешикләрә ичәрисиндә метал ох фырланан дәмир парчасы кечирилир. Үст дашларын әксәријјәтинин дәстәк јерләшән саһәси дашын диқәр һиссәсинә нисбәтән галын олур. Күман ки, дашын бу һиссәсинә иш просесиндә даһа чох күч дүшдүјүнү нәзәрә аларағ онун сынмамасыны вә бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк үчүн даһа галын дүзәлтмишләр»¹⁷¹.

Етнографик материаллара истинад едәрәк гејд етмәк ләзымдыр ки, Азәрбајчанда, еләчә дә бүтүн Гафгазда минилликләр кечсә дә әл дәјирманларынын гурулушу вә истифадәсиндә һеч бир әсаслы дәјишиклик баш вермәмишдир. Јалолутәпә мэдәнијјәти вә Минкәчевирдән әлдә едилмиш киркирәләрин тәсвирини сон заманлара гәдәр Азәрбајчанда ишләдилән әл дәјирманларына да шамил етмәк олар. Она көрә дә етнографик мүшаһидәләр заманы тәсадүф едилән мүасир әл дәјирманларынын тәсвирини вермәјә һеч бир еһтијач галмыр. Лакин әл дәјирманлары һаггында там тәсәввүрә малик олмағ үчүн дәнин үјүдүлмәси просесини вермәк мүтләғ ла-

¹⁶⁹ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71.

¹⁷⁰ Јенә орада.

¹⁷¹ Јенә орада.

зым кәлир. Адәтән, алт дашын ортасына бәркидилән метал ох үст дашын ортасындакы дешијә кечирилир. Һәмин дешик нисбәтән ири олур, бурадан төкүлән дән алт дашын үзәринә сәпәләнир. Үст даш кәнарында дүзәлдилән гулла алт дашын оху әтрафында әл васитәсилә һәрәкәтә кәтирилир. Бир-биринә сүртүлән дашларын арасында галан дән тәдричән һиссәләрә парчаланыр вә үјүнүр. Әкәр үст даш тез һәрәкәт етдириләрсә вә дән чох төкүләрсә, јарма алына биләр. Әкәр һәрәкәт јаваш оларса вә дән аз-аз төкүләрсә, онда ун алмаг мүмкүн олар. Үст дашы ох әтрафында фырлатдыгда әзилмиш ун вә ја јарма алт дашынын кәнарлары илә онун әтрафына төкүлүр. Алт дашын алтына исә, адәтән, көн вә ја палаз салыныр ки, алынан мәнсул онун үзәринә төкүлсүн.

16-чы шәкил

Узун әсрләр боју киркирәләрин гурулушунда дәјишиклик олмадығы кими, ун вә ја јарманын һазырланмасы просесиндә дә һеч бир дәјишиклик олмамасы шүбһәсиздир. Демәли, верилән тәсвир һәм гәдим, һәм дә чох сонракы дөврләрә аид едилә биләр. Демәк олар ки, әл дәјирманларынын сонракы инкишафы су вә ја башга нөв дәјирманларын мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур (16-чы шәкил).

Һәр ики дәнүјүдән аләтләр арасында мүәјјән охшарлыг көзә чарпыр, лакин су дәјирманлары мүрәккәб гурулуша малик олмагла бәрабәр, һәм дә әл дәјирманларына нисбәтән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә үстүнлүк тәшкил едир. Су дәјир-

манларынын мејдана чыхмасы мүнүм ихтиралардан бири кими гејд едилмәлидир. Су дәјирманлары эмәк мәһсулдарлыгынын хејли инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. Тәкчә ону көстөрмәк кифајәтдир ки, әкәр кәркин эмәк нәтичәсиндә әл дәјирманы васитәсилә бир күндә тәхминән 30 кг-а гәдәр дән үјүтмәк мүмкүн олдуғу һалда, тәкмилләшмиш вә чохлу сују олан су дәјирманларында һеч бир инсан гүввәси сәрф едилмәдән азы 500 кг дән үјүтмәк олур.

Су дәјирманларынын да илк дәфә һарада вә нә вахт мејдана чыхмасы мәсәләси һәләлик аз өјрәнилмишдир. Гафгаз әразисиндә онун јерли зәмин әсасында јаранмасы вә тарихи барәсиндә гәти һәлл едилмиш бир фикир јохдур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәләлик су дәјирманларына даир материал чох азлыг тәшкил едир. Бунун исә әсас сәбәбләриндән бири онун әксәр һалларда јашајыш мәнтәгәсиндән мүәјјән дәрәчәдә узаг мәсафәдә олмасы вә нәтичә етибары илә археоложи газынты заманы она чох аз тәсадүф едилмәсидир.

Проф. А. В. Арсиховски көстәрир ки, су дәјирманы ерамыздан әввәлки I әсрдә ромалылар тәрәфиндән ихтира едилмишдир¹⁷². Тәдгигатчы бу фикри нәјә әсасән сөјләдији барәдә һеч бир мәлумат вермир. Әлимиздә олан бәзи гијмәтли материаллар бизи А. В. Арсиховскинин фикрилә разылашмамаға вадар едир. К. Маркс көстәрмишдир ки, су дәјирманы илк дәфә Јули Сезарын вахтында Кичик Асијадан Ромаја кечмишдир¹⁷³. Бу фикирдән ајдын олур ки, су дәјирманы Ромада дејил, ораја башга әразидән кечмишдир. Күрчүстан Дөвләт Тарих Музејиндә Вараг дағындан кәтирилмиш су дәјирманынын үст дашы Загафгазијада дәјирманын варлығы тарихини өјрәнмәк үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу гијмәтли абидәнин тарихи тәхмини олараг ерамыздан әввәлки VII әсрә аид едилир¹⁷⁴. Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, су дәјирманларынын һарада вә нә вахт инкишаф етмәси тарихинә әсаслы сурәтдә јенидән бахмаг лазымдыр.

Гафгаз әразисиндә һәлә ерамыздан әввәлки I минилликдән чүт әкинчилијинин кениш инкишафыны, бу дөврдә тәдричән синифли чәмијјәтин јаранмасыны вә ерамыздан әввәлки VII әсрә аид су дәјирманынын үст дашынын тапылмасыны әсас көтүрәрәк онун бу әразидә ерамыздан бир нечә әср әввәл истифадә едилдијини еһтимал етмәк олар. Проф. Б. Б.

¹⁷² А. В. Арсиховский. Основы археологии, М., 1955, сәһ. 139.

¹⁷³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. XXIII, 1930, сәһ. 131.

¹⁷⁴ Г. В. Церители. Урартские памятники музея Грузии. Тбилиси, 1939, сәһ. 63.

Пиотровски һаглы олараг гејд едир ки, әкәр һәгигәтән Вагардан кәтирилән дәјирман дашы Урарту дөврүнә аиддирсә, онда бу Ван чарлығында су дәјирманларындан истифадә едилмәсини тәсдиг едән мүнүм дәлилдир¹⁷⁵. Б. Б. Пиотровски гәдим архлардан бәһс едәркән јазыр ки, ири архдан хырда голлар ајрылмышдыр ки, онларын бәзиләринин үстүндә инди дәјирманлар тикилмишдир. Чох күман ки, белә дәјирманлар гәдимдә дә мөвчуд олмушдур¹⁷⁶.

К. Маркс Капитал әсәриндә јазыр ки: «Машынын бүтүн инкишаф тарихини ун дәјирманынын инкишаф тарихиндә көрмәк олар»¹⁷⁷.

Бүтүн бу көстәриләнләрлә бәрабәр, су дәјирманларынын дүзәлмәси үчүн лазыми јерли шәраитин олмасыны нәзәр алмаг лазымдыр. Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларындан сүр'әтлә ахан чајларын үзәриндә о гәдәр дә бөјүк әмәк сәрф етмәдән истәнилән гәдәр су дәјирманлары дүзәлдиб ишләтмәк мүмкүндүр. Лакин дүзәнлик рајонларда су дәјирманларынын дүзәлдилмәси чох чәтин баша кәлә биләр. Бизә белә кәлир ки, ерамыздан әввәл вә илк орта әсрләр дөврүндә истифадә едилән дәјирманларла мүасир дағ рајонларындакы дәјирманлар арасында елә бөјүк бир фәрг олмамышдыр. Дағлыг јерләрдәки дәјирманларын чох садә гурулуша малик олмасы вә ејни гајда илә ишләдилмәси, бизә белә фикир сөјләмәјә тамамилә имкан верир. Азәрбајчанын Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларынын әтәкләриндәки рајонлара олан етнографик сәфәрләр заманы мүшаһидә едилән дәјирманлар вә онларын дән үјүтмә просесинә әсасланараг гәдим дөвр һаггында да мүнәјјән мүлаһизә јүрүтмәк мүмкүндүр.

Дәјирманлар, адәтән, һүндүр тәпәләрин вә јахуд да јарғанларын әтәјиндә тикилир. Новла һүндүрдән дәјирман пәринин үстүнә төкүлән су пәри өз оху әтрафында һәрәкәтә кәтирир. Ағач новун үст һиссәси енли олуб, дәјирмана дахил олан јери нисбәтән назикдир. Бу ондан ирәли кәлир ки, дәјирманы һәрәкәтә кәтирән чарха су јүксәк тәзјиг илә вурур вә онун фырланма сүр'әтини артырыр. Новун узунлуғу вә диаметри јерин шәраити илә әлагәдар олараг мүхтәлиф олур. Дәјирманын пәрләри ағач топа бәркидилмишдир. Су пәрләри сүр'әтлә дөјүкдә топ пәрләрлә бирликдә өз оху әтрафында фырланыр¹⁷⁸ (17-чи шәкил).

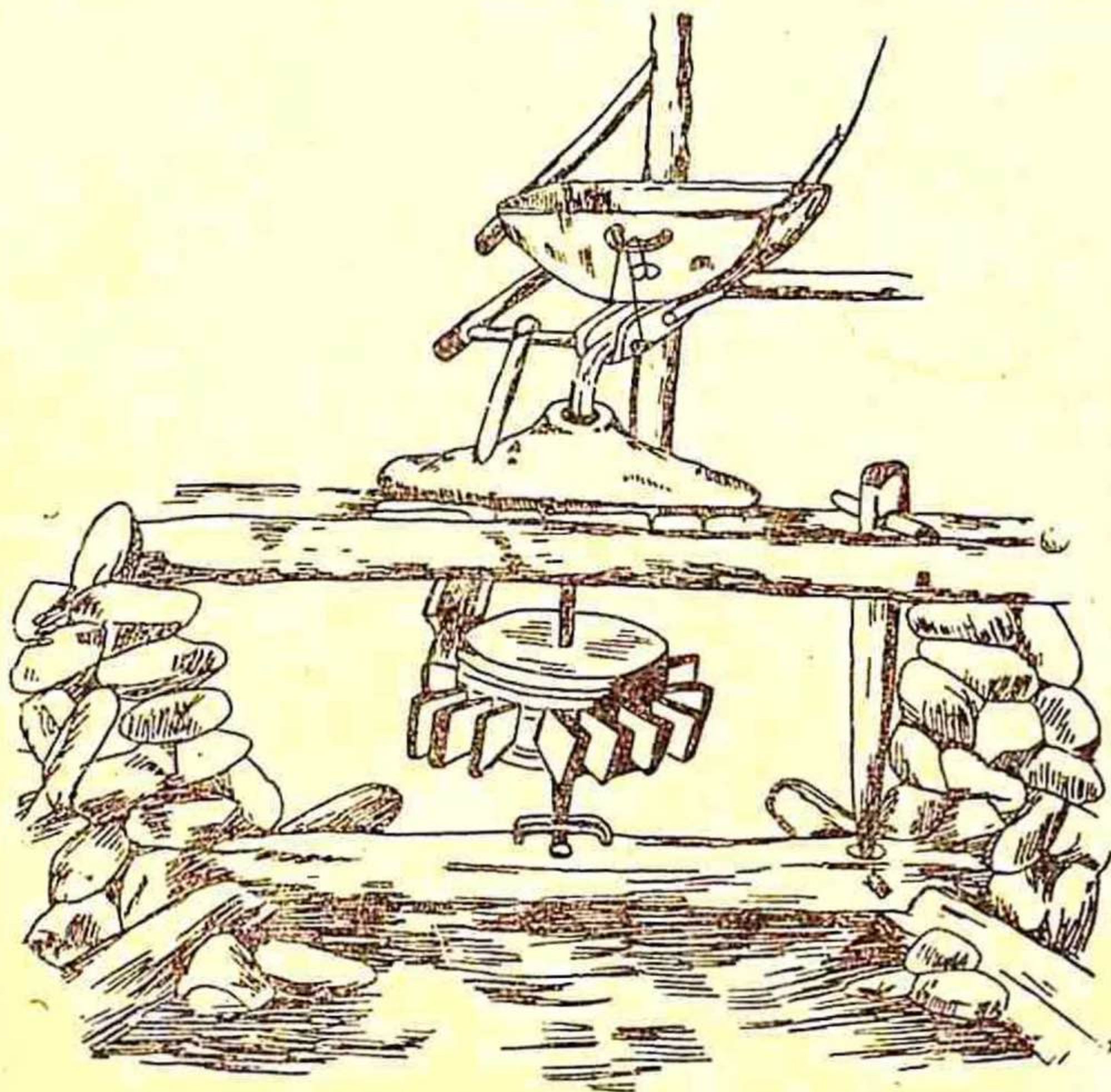
175 Б. Б. Пиотровский. Ванское Царство, М., 1959, сәһ. 139.

176 Јенә орада, сәһ. 139.

177 К. Маркс. Капитал, I чилд, Бақы, 1949, сәһ. 284.

178 Н. Калашев. Местечко Сальяны (Салян) Джавадского уезда Бакинской губернии, СМОМПК, вып. V, Тифлис, 1886, сәһ. 159—160.

Ох пәрә мөһкәм бәркидилир. Чун јухарысы алт дашын ортасындан кечәрәк үст дашын алт һиссәсиндәки чарх вә ја тәвәрә адланан дәмир һиссәјә бәркидилир. Су пәрләри һәрәкәтә кәтирдикдә ох үст дашы алт дашын үзәриндә фырлајыр. Һәммин дашларын арасында галан дән үјүдүлүр. Алт даш һисбәтән назик вә тәрпәнмәз вәзијјәтдә галыр. Дәни эзән үст даш һисбәтән ағыр олур. Үст дашын јухары һиссә-

17-чи шәкил

синдә дән төкүлән јерә тәкнә дејилир. Тәкнә ичи јонулмуш ири диаметрли ағачдан вә ја тахтадан дүзәлир. Тәкнәнин орта һиссәсиндән дәни бурахмаг үчүн кичик диаметрли дәлији вардыр. Тәкнәнин дәлијиндән үст дән дашынын дәлијинә тахыл ахыдан һиссәјә новча дејилир. Новча ағачдан олуб, ичәри һиссәси јонулмушдур. Новча дашын дәлијинә тәрәф олан јерә кечирилмишдир. Ипин бир учу исә башга бир јерә мөһкәмләндирилмишдир. Һәммин јердә ағачдан чах-чах дүзәлдилмишдир. Чах-чахын бир учу новчаја, диқәр учу исә ун тәкнәсинә јахын бәркидилмишдир. Дәјирманын үст дашы һәрәкәт етдикдә чах-чах дашын үзәринә сүртүләрәк

бир гайдада дэнин үст дашынын боғазлыгына төкүлмэсини тэмнин едир. Алт вэ үст дашын этрафы үжүдүлмүш дэнин дағылмасы үчүн тахта илэ аһатэ олуи мүш вэ ен һиссэдэи кичик бир јер ачылмышдыр. Даш һәрәкэтэ кэлдикдэ һәмин јердэн үжүдүлмүш ун тәкнәјэ төкүлүр. Дәјирманда чохла мигдарда дэнин үжүдүлмэси сујун чохлауғу, сүр'әтлэ вурмасы вэ дашын диаметринин бөјүклүјүндэн асылыдыр. Дэни узун мүддәт үјүтдүкдэ дашларын чопурлары (диши) күтләшир вэ нәтичэдэ дэни үјүтмәк чәтинләшир. Бу заман үст дашы дүшүрәрәк һәр ики дашын дән үјүдән тәрәфләрини ити учлу дәмир чәкичлэ «дишләјир» (овхарлајыр) вэ јенидән үјүтмә просеси давам етдирилир.

Азәрбајчанда су дәјирманларындан башга, аз да олса, јел дәјирманлары да олмушдур. Лакин бу нөв дәјирманларын дәмир дөврүнүн әввәлләриндән башлајараг тәхминән ерамызын XII—XIII әсрләринә гәдәр олан бир мүддәтдэ истифадәси һаггында һеч бир гәти фикир сөјләмәк мүмкүн дејилдир.

Азәрбајчанда дәнүјүтмә просесиндә ишләдилән аләтләрин тәсвиринә јекун вураркән гејд етмәк олар ки, бу аләтләр тәдричән садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф етмиш вэ бу инкишаф өз нөвбәсиндә әмәк мәһсулдарлығыны әсаслы сурәтдә артырмышдыр.

Чөрәк биширмә

Әкинчилијин инкишаф тарихини өјрәнмәк үчүн гәдим чөрәк биширмә гайдаларынын тәдгигинин дә мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Чох тәәссүф ки, бу мәсәлә тәдгигатчылар тәрәфиндән һәләлик лазыми гәдәр ишыгландырылмамышдыр. Јалныз мадди-мәдәнијјәт тарихинин бу вә ја дикәр саһәсини өјрәнәркән тәдгигатчылар өтәри олараг бу саһәјэ тохунмушлар. Онлар чөрәкбиширмә васитәләринин ән әсасларындан бири олан тәндирләрин нөвләри, онларын истифадәси һаггында бәзи мәлуматлары вермишләр. Бу мәсәләнин тәдгигинин әсас мәнбәји археоложи материаллар, этнографик мүшаһидәләр вә һабелә тарихи китабларда раст кәлдијимиз бәзи фикирләр сајыла биләр. Лакин бунлара әсасән ән гәдимдән башлајараг сон заманлара гәдәр давам едән чөрәкбиширмә гайдалары һаггында кифәјәтләндиричи тәсәввүр јаратмаг мүмкүн олар.

Мәлумдур ки, инсанлар илк заманларда тахылы садә дән дашлары васитәси илэ әзир, ондан јарма вэ ун һазырлајырдылар. Һазырланмыш мәһсулу кил габларда бишириб мүх-

тәлиф нөв жемәк һазырлајырдылар. Ундан исә чөрәк биши-
рирдиләр. Кил габларын јаранмасын экинчиликлә тәхминән
бир дөврә тәсадүф едир. Буна көрә дә чох күман ки, һәлә
инкишаф етмиш неолит дөврүндә јармадан истифада едил-
мишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јетиш-
миш тахылы јолуб одда үтмәк дә чөрәк биширилмәсинин
рүшејмләриндән ола биләр. Гәдимдә јашајан гәбиләләр мүх-
тәлиф нөв тәндир, даш вә килдән һазырланмыш сач вә баш-
га гурғуларда чөрәк биширмишләр. Етнографик мүшаһидә-
ләрә әсасланараг демәк олар ки, ән гәдим чөрәкбиширмә
нөвләриндән бири ади очаглар олмушдур. Адәтән, очаг аза-
чыг газылмыш кичик чаладан ибарәт иди. Инсанлар һәмин
чалада очаг галајыр вә көз дүшәндән сонра онун күл вә кө-
зүнү тәмизләјирдиләр, јоғрулмуш хәмир күндәсини гызмыш
чалаја гојур, үзәринә исә көз төкүрдүләр. Мүәјјән вахт кеч-
дикдән сонра јенидән күлү күндәнин үзәриндән тәмизләјир
вә бишмиш чөрәји көтүрүрдүләр. Гејд етмәк лазымдыр ки,
бу ибтидаи үсулла чох чәтин вә чох аз чөрәк биширмәк мүм-
күн иди. Бу нөв чөрәкбиширмә азәрбајчанлылар арасында
чох гәдимләрдән башлајараг сон заманлара гәдәр давам ет-
миш вә ел арасында күллү көмбә вә ја садәчә олараг күл-
ләмә адланмышдыр. Чох еһтимал ки, бу садә үсулун инки-
шафы сонралар кил тәндирләрин јаранмасына кәтириб чы-
хармышдыр. Тәндирләрин илк дәфә һарада ихтира едилмәси
һәләлик мәлум дејилдир. Ону бу вә ја дикәр халгын ады илә
дејил, үмумијјәтлә Гәдим Шәргдә јашајан халгларын ады
илә бағламаг даһа дүзкүн оларды.

Күрчүстанда тәндирләрин инкишаф тарихи илә мәшғул
олан проф. К. С. Читаја чох мараглы вә дүзкүн бир фикир
ирәли сүрүр. О, гејд едир ки, күрчүчә—*torne//tone, tune*, ер-
мәничә—*tonir//toron*, зәндчә—*tonura*, јәһудичә—*tonnir*,
асурча—*tonuru*, шумерчә—*durum* адланан тәндирләр Загаф-
газија вә Өн Асија халгларынын ихтирасыдыр¹⁷⁹. К. С. Чи-
таја һаглы олараг тәндирләрин мәншәјини Шәрг халглары-
нын ады илә бағлајыр. Тәндирләр Орта Асијада гәдим за-
манлардан мөвчуд олмушдур. Һәмин әразидә апарылан ет-
нографик тәдгигатлар көстәрир ки, орада да мүхтәлиф гурү-
лушлу күлбәли вә күлбәсиз тәндирләр вардыр¹⁸⁰. Буна көрә
дә тәндирләрдән Шәрг халгларындан башга, она гоншу олан
өлкәләрин әразиләриндә дә истифада едилдијини нәзәрә ал-

¹⁷⁹ Г. С. Ч и т а я. Грузинская торья, мимомхилвели. Тбилиси, 1951, сәһ. 384, (күрчү дилиндә).

¹⁸⁰ Е. М. П е щ е р е в а. Гончарное производство Средней Азии. М.-Л., 1959, сәһ. 257.

маг لازمдыр. Азербайчанда вә еләчә дә Загафгазијада тәндирләрин мејдана кәлмәси тарихи һәләлик енеолит дөврүнә аиддир. Тәндирләрин өјрәнилмәси јалныз әкинчилијин тарихи үчүн дејил, ејни заманда Азербайчанда јашајан гәдим гәбиләләрин отураг һәјат сүрмәсини сүбут етмәк үчүн мүһүм дәлилләрдән биридир.

Етнографик мүшаһидәләр көстәрир ки, тәндир һәгигәтән отураг һәјат сүрән халглара мәхсусдур. Азербайчан әразисиндә истәр археоложи вә истәрсә дә этнографик материаллара әсасән јералты вә јер үстүндә олан кил тәндирләри гурулуш, һазырланма техникасы вә дөврләри етибары илә ашағыдакы группара бөлмәк олар. Мәлүм олан материаллар әсасында ән гәдим тәндир нөвү «дөјмә тәндир»ләр һесаб едилмәлидир. Азербайчанда гәдимдә јашајан гәбиләләрин узун әсрләр боју чөрәкбиширмә саһәсиндә вәрдишләри артымыш вә тәдричән нисбәтән дәрин газылымыш чалаларын ичәрисини дөјәрәк мөһкәмләндирмиш вә чөрәк биширмишләр.

Етнографик мүшаһидәләр нәтичәсиндә әлдә едилмиш материаллар дөјмә тәндирләр (бәзи рајонларда буна јер тәндири дә дејирләр) һаггында әтрафлы мәлүмат вермәјә имкан јарадыр. Дөјмә тәндири дүзәлтмәк үчүн јердә тәндир формасында гују газылыр вә онун диварларына дуз вә күл сәпиләрәк енли јасты дашла дөјүлүр. Беләликлә, торпаг сыхылыр вә чаланын диварлары бәркијир. Һеч бир күлбәси олмајан бу нөв тәндирләрин диби вә диварлары нисбәтән галын суваныр вә ичәрисиндә очаг галаныр. Чох гәдимләрдән интишар тапмыш олан бу ибтидаи тәндир нөвү һаггында әлимиздә һәләлик археоложи материаллар аздыр. Бунун сәбәбини исә онларын нисбәтән дәрин очаглардан сечилмәмәси вә бу барәдә тәдгигатын сон дәрәчәдә азлығы илә изаһ етмәк олар. Лакин бәзи объектләрдә апарылан археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф дөврләрә аид едилән очаглар тапылмышдыр ки, бунларын да дөјмә тәндирләрлә мүәјјән дәрәчәдә јахынлыг тәшкил етмәсини гејд етмәк لازمдыр. Азербайчанда ән гәдим дөјмә тәндир енеолит дөврү јашајыш јериндән О. Һәбибуллајев тәрәфиндән ашкара чыхарылмышдыр. Бу тәндирләрин дөврү ерамыздан әввәлки III миниллијин икинчи јарысына аид едилир. Қилдән һазырланмыш Қүлтәпә тәндирләри форма вә һәчмләри етибары илә демәк олар ки, ејнилик тәшкил едирләр. Һеч бир күлбәси олмајан бу тәндирләрин формасы цилиндр шәклиндәдир. Ашкар едилмиш тәндирләрин һәм әтрафындан вә һәм дә ичәрисиндән күл галығы вә кичик көмүр парчалары тапылмышдыр. Қүлтәпәдә 11,75 м дәринлијиндә ашкар едилмиш учуг тәнди-

рин диаметри 70,4 см галан һиссәсинин һүндүрлүжү исә 24 см-дир¹⁸¹.

Бир нечә јералты тәндир дикәр гәдим јашајыш јери олан Ағдам шәһәри јахынлығында Үзәрликтәпәдән тапылмышдыр¹⁸². Бу тәндирләрин дөврү тәхминән ерамыздан әввәлки II миниллијин орталарына аид едилир. 50—75 см дәринлијиндә олан бу кил тәндирләрин ичәрисиндә вә әтрафында јанмыш ағач парчасы, көмүр гырынтылары вә күл галығы ашкар едилмишдир. Үзәрликтәпәдә тапылан кичик гадын фи­гурунун сол тәрәфиндә дән дашы, чохлу ун кәпәји вә һејкә­лин өн һиссәсиндә исә ичәриси јахшы суванмыш кил тәнди­рә раст кәлмишик¹⁸³.

Тәхминән Үзәрликтәпә илә ејни бир дөврә аид олан Да­ғыстан әразисиндәки Гајакәнд тунч дөврү јашајыш јериндән учмуш тәндир јери ашкар едилмишдир. Бу гәдим јашајыш јери Гамжи-озен чајынын сағ саһилиндәки Гајакәнд кәнди­дән 4 км чәнуб-шәргдә јерләшир¹⁸⁴.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гајакәнд јашајыш јери Азәрбај­чанын мүасир шимал сәрһәддинә јахындыр. А. П. Круглов гејд едир ки, бурада јонулмамыш дашдан һөрүлмүш даш диварын јанында дағылмыш очаг јери вардыр. Очаг јерин­дән тапылмыш галын диварлы бишмиш мөһрә парчалары­нын тәркибиндә битки галығы вардыр. Тапылан бишмиш кил парчалары ади кил габлара нисбәтән галын вә кобуддур. Онларын ичәри тәрәфи чөл тәрәфинә нисбәтән даһа јахшы ширәләнмиш вә бәрк бишмишдир. А. П. Круглов бу абидә­нин чөрәк биширмәк үчүн тикилмиш јерүтсү тәндир олдуғу­ну еһтимал едир¹⁸⁵.

Тәдгигатчы һағлы олараг етнографик материаллара әса­сән Гајакәнд јашајыш јериндән тапылан тәндириң мүасир Загафгазија халғлары арасында кениш јайылмыш тәндир­ләрлә јахынлыг тәшкил етдијини гејд едир¹⁸⁶.

Б. А. Куфтин Триалетиндә Бешташен галасынын енеолиг дөврү тәбәгәсиндән диаметри бир метрдән артыг олан дай-

181 О. А. Абдуллаев. Первые итоги раскопок Кюльтепе. Мате­риалы по истории Азербайджана. Баку, 1957, сәһ. 86—87.

182 К. Х. Кушнарєва. Отчет о раскопках в 1954 г. на холме Узәр­ликтєпе около Агдама Азерб. ССР. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институту­нун елми архиви, инв. № 3143, сәһ. 3.

183 Т. Бүнјадов. Азәрбајчанын узаг кечмишинә сәјаһәт, Бақы, 1957, сәһ. 12.

184 А. П. Круглов. Северо-восточный Кавказ в II—I тысячелетии до н. э. МИА, № 68, М.-Л., 1958, сәһ. 20.

185 Јенә орада, сәһ. 21.

186 Јенә орада.

рәви гурулушда очаг јери ачмышдыр¹⁸⁷. Очаг јери нисбәтән галын күл тәбәгәси вә хырда көмүр галығы илә өртүлмүшдүр. Һәмин күл тәбәгәсинин үстүндә галынлығы 5 см олан чохлау бишмиш кил парчалары тапылмышдыр. Мүәллиф онларын очағын бача јеринин учмасы нәтичәсиндә төкүлдүјүнү гејд едир¹⁸⁸. Лакин бизә белә кәлир ки, бурада да, Дағыстанда олдуғу кими, јерүстү тәндир олмушдур.

Јералты тәндирләр Налчик шәһәри јахынлығында Долински тунч дөврү јашајыш јериндән вә¹⁸⁹ Шимали Осетијада енеолит дөврү гәдим јашајыш јериндән ашкара чыхарылмышдыр¹⁹⁰. Бурада тәндирләр бинанын дөшәмәсиндә дүзәлдилмишдир. Тәндирләрин ичәрисин вә әтрафында јанмыш күл вә көмүр галығына тәсадүф едилмишдир. Чала шәклиндә олан Долински тәндирләринин отурачағынын диаметри нисбәтән еңли, јухарыја кетдикчә даралыр. Бу гајда мүасир тәндирләрдә дә нәзәрә чарпыр; Долински тәндирләринин дибиндә јасты даш дөшәмәдә од изләри вә онларын отурачағынын кәнарында јанмыш кил парчалары вардыр. Кил парчалары тәндирин дахилинә онун јухары јанларындан төкүлмүшдүр¹⁹¹. Е. И. Крупнов Шимали Осетијада ашкар едилән чала шәкилли очаглардан кил габ биширмәк үчүн истифадә едилмәси фикрини ирәли сүрүр¹⁹². Чох еһтимал ки, бу очагларда чөрәк дә биширмишләр. Күман ки, онлар ибтидан тәндирләр олмушдур. Лакин орада јалныз чөрәк биширмәк дејил, еви иситмәк вә хөрәк һазырламағ үчүн дә истифадә олунмасыны сөјләмәк олар.

Көстәрилән фактлара әсасән бу тәндирләри нисбәтән гәдим вә бәсит тәндир нөвләриндән олан дөјмә тәндирләр групуна дахил етмәк олар. Гәдим Минкәчевирдә Күрүн сол сәһилиндә јерләшән 2 вә 3 №-ли орта әср јашајыш јерләринин әразисиндә апарылан газынтылар заманы килдән һазырланмыш садә дөјмә тәндирләрә тәсадүф едилмишдир. 2 №-ли јашајыш јеринин VI—VIII әсрләрә аид едилән икинчи мөдәни тәбәгәсиндә тәндир галығлары тәдгиг едилмишдир. Силиндр формасында олан вә һәчмчә о гәдәр дә ири олмајан тәндир-

¹⁸⁷ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, сәһ. 112—113.

¹⁸⁸ Јенә орада, сәһ. 113.

¹⁸⁹ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Долинское поселение у г. Нальчика. Материалы и исследования по археологии СССР, № 3, сәһ. 151—159, шәк. 5—12.

¹⁹⁰ Е. П. Крупнов. Материалы по археологии Северной Осетии, до Кобинского периода. Материалы и исследования по археологии СССР, 1950, № 23, сәһ. 24, рис. 1,8.

¹⁹¹ А. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Көстәрилән әсәри, сәһ. 171., 6, 8, 10, 12-чи шәкилләр.

¹⁹² Е. И. Крупнов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 24.

ләрден биринин диаметри 60—65 см, һүндүрлүжү 80—90 см-э гэдәрдир¹⁹³.

Орта эср Өрәнгала шәһәр харабаларынын гала диварында апарылан археоложи газынтылар заманы Н. В. Минкевич-Мустафајева тәрәфиндән дөрд әдәд мүхтәлиф һәчмдә олан дөјмә тәндирләр тәдгиг едилмишдир¹⁹⁴. Бу тәндирләрдин диаметри 0,50 см-дән 0,65 см-ә гэдәрдир.

Дикәр гәдим тәндир нөвләриндән бири дә бадды тәндирләрдир¹⁹⁵. Бунлар дөјмә тәндирләрдин инкишаф етмиш формасыдыр. Лакин бадды тәндирләр даһа тәкмилләшмишдир. Бунлар һазырланма техникасына көрә дә сечилирләр. Бадды тәндирләри хүсуси торпагдан, әксәр һалларда исә сары килдән һазырлајырлар. Јахшы тәмизләнмиш торпағын ичәрисинә нарын саман, ат гылы (гујруғу), әләкдән кечирилмиш сахсы гырынтылары вә ја хырда-хырда доғранмыш кечи гылы гатырлар. Бунлар тәндирә мөһкәмлик верир вә чатлама-сынын гаршысыны алыр. Һазырланмыш палчығын гурума-сынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә үстүнү кәндалашла өртәрәк бир нечә күн ачыдырлар. Бу мүддәтдә палчығы һәр күн жоғуруп вә һәлл едирләр. Ачымыш палчыгдан тәндир гуруркән, әввәлчә ондан узун-узун бадлар дүзәлдилир, ири даирәви јасты даш, тахта вә ја чарпаз дүзәлдилмиш ағачын үзәриндә тәндири гурмаға башлајырлар. Дүзәлдилмиш тахтанын үзәринә палчыгдан кәсилмиш күндәни гојур вә әл илә еширләр. Бадларын узунлуғу мүхтәлифдир. Онларын узунлуғу әксәр һалларда 20—25 см, диаметрләри 4—6 см-ә гэдәролур. Тәндири тәдричән гурурлар. Чүнки, јаш палчыг ағыр олдуғундан бир-биринә ағырлыг салыб уча биләр. Одур ки, бадын бирини гурурлар, алтдакы бадла ону бағлајыр, јә’ни арасыны палчыгла долдуруп, сонра да һамарлајыб тәндири гурурлар. Бир-биринин үзәринә гојулан бадлар һәм дахилдән, һәм дә харичдән әл илә суваныр.

Ири бир тәндири дүзәлмәси үчүн тәхминән 18—20 чәркә бад дүзүлүр вә сонунчу ағыз бады нисбәтән даһа галын олур. О, гурујандан сонра нөвбәти бады гојурлар. Беләликлә, бир тәндири гојулмасы бир нечә күн чәкир.

193 Р. М. Ваһидов. Минкәчевирин орта эср јашајыш јерләри, Тарих Институтунун әсәрләри, XI чилд, Бақы, 1957, сәһ. 10—11.

194 Н. В. Минкевич-Мустафајева. Раскопки на городской стене Оренкала в 1953—1954 гг. Материалы и исследования по археологии СССР, № 67, М., 1959, сәһ. 157, 15-чи шәкил.

195 Т. Бунјадов, Д. Ағајева. Азәрбајчанда чөрәкбиширмә гајдаларындан. Азәрбајчан тарихинә даир материаллар. Азәрбајчан Тарихи Музејинин әсәрләри, Бақы, 1960, 3-чү чилд, сәһ. 31.

Күрчүстанда да тэндирлэри көстәрилән гајда илә гурурлар¹⁹⁶, чох күман ки, Иран, Ермәнистан вә Шимали Гафгазда да тэндирлэри ејни гајда әсасында дүзәлдирләр.

Тәндириң отурачағы ағына нисбәтән кен олур вә ашағы һиссәсиндә кичик диаметрли бир вә ја ики күлбә гојурлар. Тәндирә маили вәзијјәтдә кичик канал чәкилир. Каналын бир тәрәфи харичә дикәр тәрәфи исә күлбәјә бирләшдирилр. Күлбәләр тәндириң ичәрисиндәки одун көзәрмәсини тәмин етмәк үчүн дүзәлдилмишдир.

Әкәр тәндирдә аз од лазымса онда күлбәнин каналыны харичдән гапајырлар¹⁹⁷. Бу тәндирлэри бир нечә күн көлкәдә гурутдугдан сонра әввәлчәдән газылмыш чалаја салыр вә онун харичи тәрәфинә хырда чај дашлары, бишмиш кәрпич парчалары төкүр, араларына исә гуру торпаг долдурурлар. Бурадан әсас мәгсәд тәндириң истилијини тәмин етмәкдир.

Тәндири биширмәк үчүн 5—6 күн онун ичәрисиндә очаг галајырлар. Чалаја салынмыш тәндириң ағыз һиссәси тәхминән 5 см јер сәтһиндән јухарыда галыр. Тәндириң башыны исә онун бәрабәриндә көтүрүрләр. Тәндириң кәнарда галан ағыз һиссәсини арха тәрәфдән 2—3 чәркә дашла һөрүрләр ки, тәндирә дајаг олсун. Тәндириң башыны кетдикчә маили вәзијјәтдә дүзәлдәрәк јер сәтһилә бирләшдирилр.

Һәләлик ән гәдим бадды тәндир Үзәрликтәпә тунч дөврү јашајыш јериндән ашкар едилмишдир. Онун отурачағынын диаметри 70 см, галан һиссәсинин һүндүрлүјү 40 см-ә гәдәрдир. Үмумијјәтлә бадды тәндирләр мөһкәм олдуғундан јерин алтында узун мүддәт гала билр. Мараглы чәһәт бирдә орасыдыр ки, Үзәрликтәпәдә тәндирләрдән башга, килдән гајрылмыш даирәви чөрәк дә тапылмышдыр¹⁹⁸. Буна әсасән дә гәдимдә тәндирләрдә биширилән чөрәкләрин формалары илә сон заманларда бишириләнләр арасында һеч бир фәрг олмадығыны гејд етмәк олар.

Мил дүзүндә Өрәнгаладан 4 км шимал-гәрбдә јерләшән Гаратәпәдә Ө. Ш. Исмизадә тәрәфиндән газынты ишлэри заманы бир нечә кил тәндир тапылмышдыр¹⁹⁹. Мүхтәлиф дәринликдә олан бу тәндирлэрин дөврлэри дә мүхтәлифдир. Бурадакы тәндирләр бир-бири илә ејнилик тәшкил едәрәк инкишаф етмиш дәмир дөврүндән, јәни тәхминән ерамыздан әввәлки VIII әсрдән башлајараг ерамызын XIV әсринә

¹⁹⁶ Л. Бочорашвили. Грузинская керамика, I чилд, Тбилиси, 1949, сәһ. 135.

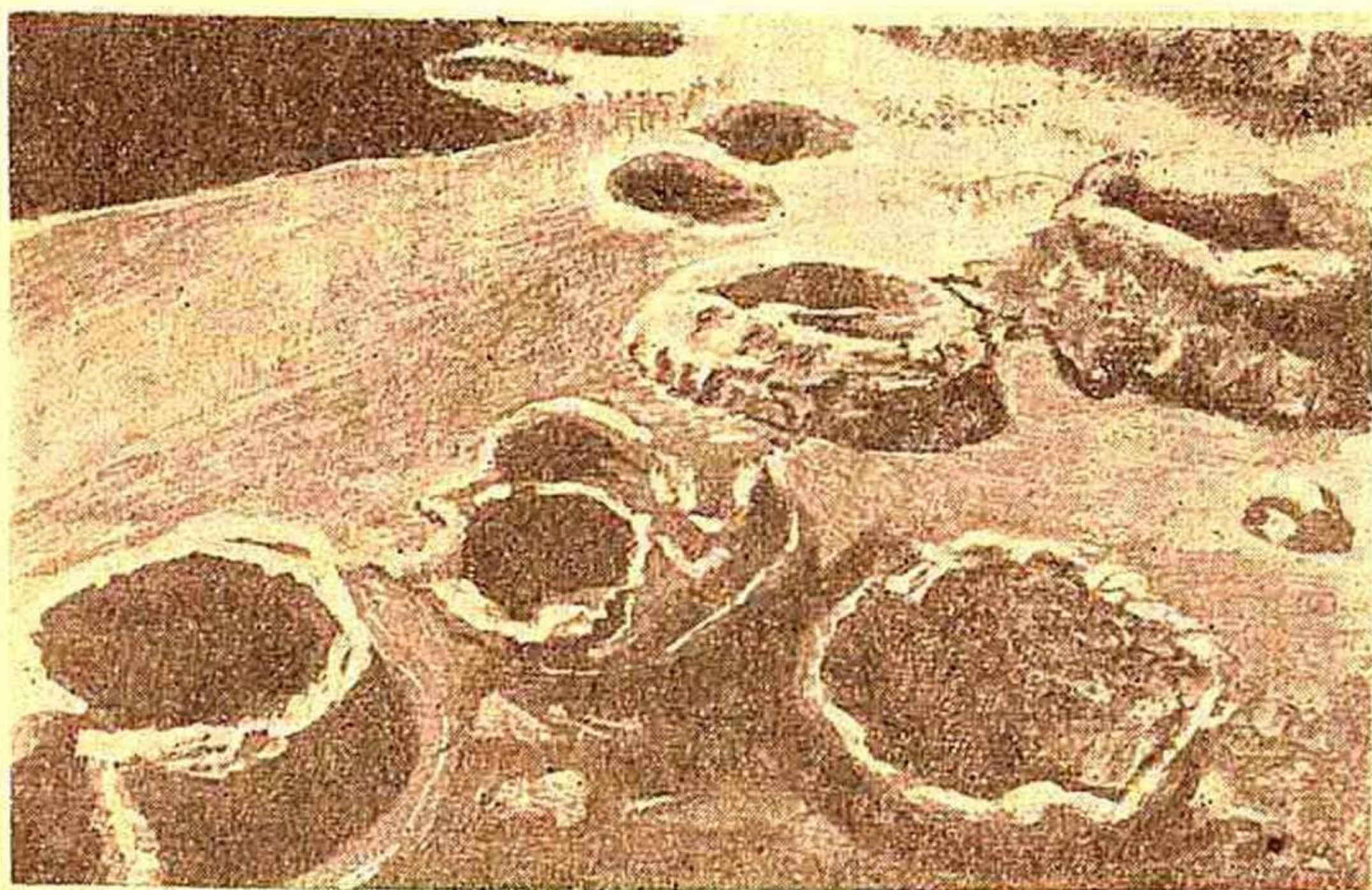
¹⁹⁷ Н. Қалашев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 158.

¹⁹⁸ Қ. Х. Кушнарєва. Раскопки на холме Узерлик-тепе Агдама. КСИИМК, вып. 67, М., 1957, сәһ. 134.

¹⁹⁹ О. Ш. Исмизаде. О раскопках на холме Каратепе в 1955—1956 (елми һесабат), инв. № 3548.

гэдэрки дөврү әһатә едир. Бу тәндирләрин чоху дағылмыш вә һәр биринин мүәјјән һиссәси тәдгиг едилмишдир. Бурада да чохлу күл вә көмүр парчаларына тәсадүф едилмишдир.

Бир нечә јералты тәндир Азәрбајчанын шимал рајонларында, хусусилә Гутгашен рајону әразисиндә гәдим Гәбәлә шәһәринин харабаларында С. М. Газыјевин рәһбәрлији илә апарылан археоложи газынтылар заманы ашкар едилмишдир²⁰⁰. Конусвары шәкилдә олан бу кил тәндирләр формалары етибары илә бир-биринин ејни олуб һәчмләринә көрә бир-бирләриндән фәргләнирләр. Гәбәләдәки биширилмиш бадды тәндирләр әксәр һалларда јер алтында олуб. Онларын отурачағы әввәлчәдән һазырланмыш бишмиш кәрпичләрин

18-чи шәкил

үзәринә гојулур. Тәдгигат заманы тәндирләрин бәзиләриндә күлбә мүшәһидә едилмишдир. Чалаја салынмыш тәндирләрин әтрафында чынгыллы гум, сахсы габ гырынтылары, бишмиш кәрпич галыглары тапылмышдыр. Белә һаллара јалныз Гәбәлә шәһәри харабаларында дејил, Өрәнгалада да тәсадүф едилмишдир²⁰¹. Бу да, этнографик материалларын көстәрдији кими, тәндирин истилијини узун мүддәт тәмин етмәкдән өтрүдүр (18-чи шәкил).

Өрәнгалада апарылан археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф һәчмдә олан кил тәндирләр даһа чох ашкар едилмишдир.

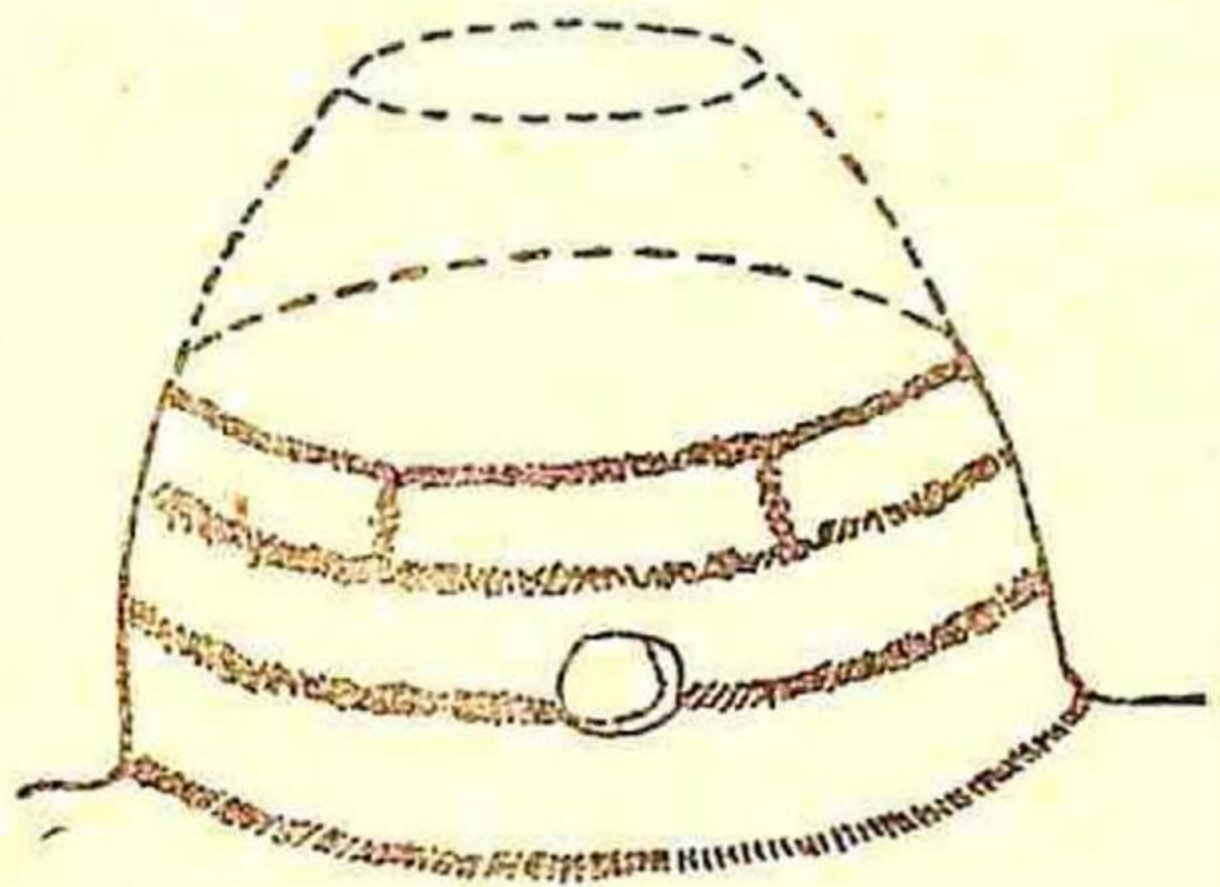
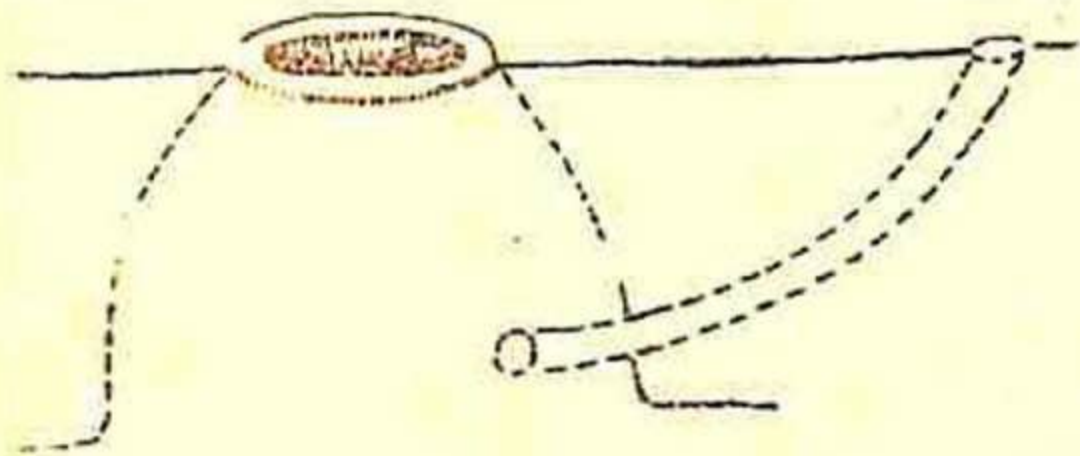
²⁰⁰ Бу барәдә шифаһи мәлүмат С. М. Газыјевдән алынмышдыр.

²⁰¹ А. Л. Јакобсои. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

Бурадакы тэндирлэрин чоху бадларла дүзэлмиш вә нисбәтән јахшы мүһафизә едилмишдир. Тэндирлэрин һазырланмасы үчүн ишләдилән хүсуси килин тәркибиндә саман гыл вә нарын гум гарышығы вардыр²⁰².

Бир тэндирин күлбәси даһа јахшы дүзәлдилмишдир, диаметри 70 см олан бу тэндирин күлбәсинә кил түнк кечирилмишдир²⁰³. Чох еһтимал ки, бу түнк күлбәни харичлә әлагәләндирир вә бурадан тэндирә күләк кечирмиш.

Г. М. Әһмәдов Өрәнгала тэндирлэринин дүзәлмәси техникасы һаггында, аз да олса, марағлы мә'лумат верир. Тәдгигатчы орада ашкар едилмиш бир бадды тэндирин јарысына гәдәр ичәридән, јарысындан сонра онун харичдән дајаныб дүзәлдилдијини гејд едир²⁰⁴. Тэндирин дахили тәрәфи ширәләнмиш, харичи исә олдуғу кими галмышдыр²⁰⁵. Азәрбајчанда бадды

19-чу шәкил

тэндирин белә садә үсулла һазырланмасыны јалныз тунч дөврү вә орта әсрләрдә дејил, ејни заманда сон заманларда да мүшаһидә етмәк олур (19-чу шәкил).

Етнографик материаллар көстәрир ки, бадды тэндирләр һәм јералты, һәм дә јерүстү олур. Лакин чох заман јералты олсалар да, јерүстү, даһа доғрусу дик тэндирләр дә олур. Дик тэндирләрә Гарабағ, Нахчыван, Ләнкәран, Нуха вә башга зоналарда раст кәлмәк мүмкүндүр. Белә тэндирләр о гәдәр дә давамлы олмајыб, тез хараб олур. Дик тэндирләр ејнилә бадлы тэндирләр кими һазырланыр. Лакин бу тэндирләрдә чөрәји ајағ үстә биширирләр. Жданов, Ағчабәди, Ағдам, Фүзули вә Бәрдә рајонларынын әразисиндә апарылан етнографик тәдгигатлар заманы чохлу мигдарда мүхтәлиф өлчүдә дик тэндирләр мүшаһидә едилмишдир. Өлчүләри

²⁰² Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 45.

²⁰³ А. Л. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

²⁰⁴ Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты, сәһ. 46.

²⁰⁵ Јенә орада.

орта һесабла көтүрүләрсә, аларын отурачаг диаметри 70 см-дән 1 м-ә, һүндүрлүжү 70 см-дән 90 см-ә, ағзынын диаметри исә 50—60 см-ә гәдәрдир.

Бә'зи јерләр азачыг газылдыгда орадан су чыхыр вә ја һәддиндән артыг нәм олур. Буна көрә дә белә јерләрдә јалныз дик тәндир гојмаг даһа әлверишли олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, белә тәндирләр һәм дә мешәлик олман, јә'ни одун азлыг едән јерләрдә кениш интишар тапыр.

Сонунчу тәндир нөвүнә кәрпич тәндирләри дахил етмәк олар. Бишмиш кәрпичдән дүзәлдилән тәндирләрини мејдана чыхмасы тарихи һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр вә бу барәдә әлимиздә һеч бир әһәмијјәтли материал јохдур. Лакин еһтимал етмәк олар ки, кәрпич тәндирләр орта әсрләр дөврүнүн мәһсулудур. Чүнки орта әсрләр дөврүндә бишмиш кәрпичдән тикинти ишләриндә нисбәтән кениш истифадә едилмишдир. Кәрпич тәндирләр даһа тәкмилләшмиш вә бүтүн тәндир нөвләриндән давамлы олур вә узун заман истифадә едилир. Бу нөв тәндирләри дүзәлтмәк үчүн әввәлчәдән чала һазырланыр. Кәрпич һөркүнү јалныз сары палчыг васитәсилә һөрүрләр. Тәндири газылмыш чаланын ичәрисиндә, дахили һиссәси һамар олмаг шәртилә гурур вә кәрпичин арха һиссәсилә чала диварынын арасыны чынгыл васитәсилә долдурур, сонра үстүнү торпаг васитәсилә басдырырлар.

Јухарыда көстәрилән тәндирләрин һамысынын ағзы гапаг васитәсилә өртүлүр вә беләликлә онун дахилиндә истилији мүәјјән мүддәтдә сахламаг мүмкүн олур. Гапаг килдән һазырланараг мөһкәм биширилир. Гапағын ортасында гулпу олур. Тәндирдән истилијин чыхмамасы үчүн чох заман гапағын үстүнә эләвә олараг палаз да салыныр. Тәндирләр евин ортасында вә бинанын јанындакы тәндирханада гојулур. Тәндирхана чардаг формасында олуб тәндири јағышдан, гардан горумаг үчүн тикилир.

Тәндирләрдән чөрәк биширмәк, мејвә гурутмаг, ев гыздырмаг вә хөрәк биширмәк үчүн истифадә едилир. Чәнуби Азәрбајчанда да тәндирләр ејни мәгсәд үчүндүр. Тәндирләр әсасән евләрин ортасында бачанын алтында гојулур. Дағлыг јерләрдә гыш заманы һава чох сојуг олдуғундан тәндири одлајыр, түстүсү кәсилдикдән сонра исә үзәринә күрсү гојур, үстүнә палаз өртүр вә аиләнин бүтүн үзвләри ајагларыны узадыб гызынырлар. Тахтадан дүзәлдилмиш дөрдајаглы күрсү дүзбучаглы шәклиндәдир. Шүбһәсиз, гәдимдә дә күрсүләр олмуш вә онлардан ејни мәгсәд үчүн истифадә етмишләр. Хөрәк биширилән тәндирләр нисбәтән кичикһәчмли олур. Хөрәји тәндири дибиндәки көзәрмиш одун үстүнә гојуб биширирләр. Тәндирләрин гурулуш вә нөв е'тибары илә мүх-

тәлиф олмасына бахмајараг, онларда чөрәкбиширмә гајдасы демәк олар ки, ејнидир. Лакин јалныз дик тәндирләрдә чөрәји ајаг үстүндә, галан тәндир нөвләриндә исә чөрәји отуран јердә јапырлар. Тәндирләрдә очаг әввәлчә зәиф, сонра исә күчлү одланыр. Галанма о заман кифајәт һесаб олунур ки, тәндирләрин диварлары ичәри тәрәфдән ағармыш олсун. Тәндир гызарандан сонра көзү ортаја топлајыб, күлбәни бағлајыр, одун үстүнә бир аз су сәпиб азачыг һәрарәтини алырлар ки, чөрәк јапан заман әли јандырмасын.

Тәндирдә чөрәк биширмәк үчүн үјүдүлмүш вә әләкдән кечирилмиш ундан хәмир һазырламаг вә она маја (балаты) вурмаг лазымдыр. Хәмир мајасыны исә бир дәфәлик һазырлајырлар, сонра һәр дәфә ачымыш хәмирдән бир күндә маја сахлајырлар.

Минкәчевир эразисиндә апарылан археоложи газынтылар заманы 3 №-ли јашајыш јеринин мэдәни тәбәгәсиндән бир әдәд јанмыш ағач тәкнәннин јарысындан чох һиссәси тапылмышдыр. Мүасир ағач тәкнәләрлә ејнилик тәшкил едән бу тәкнәннин өлчүсү мүәјјән едилмишдир. Тәкнәннин ичәрисинин диаметри 60—65, дәрнелији 17—18, диварынын галынылығы 3, уч һиссәсиндәки әл тутмаг үчүн дүзәлдилән чыхынтыларын ени исә 10 см-дир²⁰⁶.

Ән гәдим хәмир јоғурулан габ чох күман ки, тунч дөврүнүн әввәлләриндән мөвчуд олмушдур. Чүнки тунчун мејдана кәлмәсилә ағачлары јонмаг даһа да инкишаф етмишди.

Ағач тәкнәләр ири диаметрли ағачдан гајрылырды. Диаметри тәхминән 50—70 см олан ағачын отурачагыны јастылашдырыр вә ичәрисини метал аләтлә јонурлар. Тәкнәннин һәр ики тәрәфи бир гәдәр јонулараг назилдилир ки, бу да ону јүнкүлләшдирмәк вә әл илә асан көтүрмәк үчүндүр.

Бәзи ағач тәкнәләр исә даирәви гурулушдадыр. Гәдим дөврдә чох еһтимал ки, ири ағачларын ичәрисини јонуб тәкнә дүзәлдирмишләр. Лакин сонралар онлары хүсуси дэзках васитәсилә һазырлајырлар²⁰⁷.

Археоложи газынтылар заманы мүәјјән гәдәр кил тәкнә тапылмышдыр. Лакин онларын тәкнә кими истифадә едилмәси һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр. Мис тештләр исә, чох еһтимал ки, орта әсрләрин мәнсулудур.

Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә тешт һаггында мәлумата тез-тез раст кәлмәк олар: «Лазымдыр әлбәтки, тешт дә, гәлбир дә»²⁰⁸.

²⁰⁶ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, сәһ. 23, 1961.

²⁰⁷ М. И. Атакишијева. Минкәчевир шәһәринин әтраф кәндләриндә ев аваданлығы. Азәрбајчанын мадди-мәдәнијјәти, II чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1951, сәһ. 178.

²⁰⁸ Низами Кәнчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 12—13.

Бу тештләрдә ачымы хәмири күндәләжәрәк сүфрәниң үзәринә дүзүр, үстүнү исә бадга бир сүфрә илә өртүрләр. Хәмири әллә дејил, хусуси тахтадан вә ја дәмIRDән һазырланмыш әрсинлә кәсирләр. Р. М. Ваһидов Минкәчевирдә 2 №-ли јашајыш јеринин үчүнчү мәдәни тәбәгәсиндән ерамызын VIII әсринә аид дәмIRDән әрсин тапмышдыр. Аләтин сапынын узунлуғу 63 см, әрсин һиссәсинин ени исә 5,5 см-дир²⁰⁹. 1954-чү илдә Н. В. Минкевич-Мустафајева Өрәнгалада гала диварында тәндирләри тәмизләжәркән дәмIRDән бир әдәд әрсин тапмышдыр. Хәмири кәсмәк үчүн ишләдилән бу әрсин тәхминән ерамызын XII—XIII әсрләринә аид едилир. Әрсинин учу даирәви вә нисбәтән итидир, әл тутан јери һамардыр. Бу аләтин үмуми узунлуғу 19,5, учунун диаметри 6,5, әл тутан јерин узунлуғу исә 14 см-дир²¹⁰. Мүасир дөврдә ишләдилән әрсинләр, демәк олар ки, ејни гурулушда олур.

Сонра күндәләри мәчмәјидә вә ја дәрдајағын үстүндә тәндирин башына дашыјырлар. Чөрәји үмумијјәтлә гадынлар биширир. Гадын һәлә хәмир јоғурмаға башлајаркән дөшүнә дөшлүк тахыр вә тәндирә чөрәк јапаркән сағ голуна голчаг бағлајыр. Дизинин алтына исә (јер тәндирләриндә) ја кичик дөшәкчә вә ја палаз гырығы салыр ки, дизини јерә гојуб чөрәк јапан заман тәндирин дашы дизини әзмәсин. Күндәләри тахтадан дүзәлдилмиш дувағын үзәриндә јајыр вә үзүнә јумурта вә ја ағарты сүртүрләр ки, јахшы гызарсын, јумшаг вә ләззәтли олсун. Јајылмыш вә үзлүкләнмиш хәмири тәндирин диварына јапыб, ағзыны өртүр, күлбәни исә ачырлар²¹¹. Күлбәдән кәлән күләк үстүнә су сәпилмиш көзләри јенидән көзәрди вә бунунла тәндирдәки чөрәкләр бишир. Сонра тәндирин ағзыны ачыб, чөрәкләри дивардан гопарыр, гызармајан вә ја нисбәтән бишмәјәнләрини исә шишин гармаг учуна илишдириб ода јахын тутараг гызардырлар. Бә’зән чөрәк тәндирдән чәтин гопанда тәндир шишинин дикәр учундакы әрсинлә гашыјараг гопардырлар²¹². Умумијјәтлә тәндир шишинин бир учу гырмагвары, о бири учу исә әрсин кимидир. Онун үмуми узунлуғу тәхминән 1,2 вә 1,5 м-ә јахын олур. Бә’зән тәндирдән чыхан чөрәкләрин үзүнә аз мигдарда јумурта чәкирләр ки, чөрәјин рәнки хоша кәлсин. Тәндирләри бир дәфә јандырдыгда һәчминдән асылы олараг 12-дән 20-ә гәдәр чөрәк биширмәк олур.

Нахчыванда тәндирләрдә лаваш биширмәк даһа кениш јајылмышдыр. Лавашын да хәмрини ејни гајда илә һазырла-

²⁰⁹ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, сәһ. 31, I, IV таблолар

²¹⁰ Н. В. Минкевич-Мустафајева. Раскопки по городской стене Оренкала в 1953—1954 гг. МИА, № 67, М.-Л., 1959, сәһ. 157.

²¹¹ Н. Қалашев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 159.

²¹² Јенә орада, сәһ. 160.

јыр. Лаваш күндэләринин һәчми чөрәк күндәсинин тәхминән $\frac{1}{4}$ -и гәдәр олуp. Лавашын биширилмәсиндә 4 нәфәр гадын иштирак едир. Биринчи гадын хәмири күндәләјир, икинчи ону дөрдајағын үстүндә бир гәдәр јајыр, үчүнчү гадын исә ону әлиндә фырладараг ачыp вә дөрдүнчү гадына верирки, о да алт һиссәси тахтадан дүзәлдилмиш әл кечиртмәк үчүн ортадан дешији олан вә үстүнә јумшаг чил (от) гојуб үзүнә палаз вә ја без чәкилмиш үст һиссәдән јасдыға охшајан дәфин үзүнә чәкиp вә әл тутан јериндән јапышараг тәндиpә јапыp.

Лаваш назик олдуғундан тез бишиp, бирин чәкиб, о бирини онун јеринә јапырлар.

Үмумијјәтлә лаваш бишиpмәк дағлыг рајонларда чох кениш јајылмышдыp, чүнки лаваш узун мүддәт галыр вә кифләниб хараб олмур. Бизә белә кәлиp ки, јухарыда тәсвир етдијимиз тәндирләрдә чөрәкбишиpмә просеси чох гәдим заманлардан ејни гајдада олмушдур.

Азәрбајчанда гәдим заманларда тәндирләрдән башга даш, кил вә металдан гајрылмыш мүхтәлиф гурулушлу сачларда да чөрәк бишиpмишләр. Әсас етибары илә отураг һәјат үчүн характерик олан сачлар јарымкөчәри малдарлығын јаранмасы илә әлагәдар олараг даһа да кениш истифадә едилир. Ән гәдим сачларын мејдана чыхмасы тарихи һәләлик мәлүм дејилдир. Ириһәчмли јасты дашларын гыздырылыб үзәриндә чөрәк биширилмәси дәфәләрлә мүшаһидә олунмушдур вә чох еһтимал ки, әввәлләр истифадә едилән даш сачлардан сонралар кил сачлара кечирилмишдир. Азәрбајчан әразисиндә ән гәдим кил сач һиссәләри енеолит дөврүнә аид олан Күлтәпәдән тапылмышдыp. Кичик һиссәләрин бәрпасы көстәриp ки, кил сач даирәви гурулушда олмушдур. Бу јасты отурачаглы кил сачын алт һиссәсиндә јанмаг нәтичәсиндә мејдана чыхан һис изләри вардыp. Чөрәк бишән үст һиссәси исә даһа јахшы һамарланмыш вә јастыдыp, Онун диаметри 30—35 см, галынлығы 5—6 см-ә гәдәрдир.

Ерамыздан әввәлки III миниллијин икинчи јарысына аид едилән бу әшјанын сач олмасыны тәдгигатчы О. Һәбибуллајев тәсдиг едир.

Дикәр сач парчалары Ағдам шәһәри јахынлығында Үзәрликтәпә адлы јашајыш јериндән ашкар едилмишдир. Ерамыздан әввәлки II миниллијин әввәлләринә аид боз рәнкли кил сач гырыглары көстәриp ки, онларын кәнары бир гәдәр јухарыја галдырылмыш, һәчмчә о гәдәр бөјүк олмамышдыp²¹³. Тәхминән ерамызын VII әсринин биринчи јарысына

213 Қ. Х. Қушнарєва. Отчет о раскопках в 1954 г. на Холме Узерликтепе, около Агдама, Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, инв. № 3143.

анд олан бир мә'луматда дејилир ки, Ағван каталикосу вә онунла кедәнләри хәзәрләр гәбул едир, сачда биширилмиш назик чөрәк тәклиф едирләр²¹⁴. Буна әсасән еһтимал етмәк олар ки, һәмин дөврдә хәзәрләрин гоншусу олан ағванларда да мүхтәлиф нөв сач олмуш вә ондан кениш истифадә етмишләр. Көрүндүјү кими, археоложи газынтыларда әлдә едилән кил сачлар һаггында мә'лумат чох аздыр. Әксәр һалларда парчаланмыш шәкилдә олан кил сачлары исә ајыр етмәк, ону хүсуси өјрәнмәк мүмкүн дејил вә ја чох чәтиндир.

Кил сачлары, Азәрбајчанын бә'зи рајонларындан башга, демәк олар ки, тамамилә арадан чыхмышдыр. Лакин республикамызын шимал-шәрг рајонларындан Гонагкәнд, Губа, Гусар, Хачмаз, Дәвәчи вә башгаларында этнографик ахтарышлар заманы сачлара тәсадүф едилмишдир.

Чәнуби Азәрбајчанда Әрдәбил шәһәри әразисиндә, хүсусилә Сумәрин кәндиндә даирәви шәкилдә кил сачлардан һал-һазырда кениш истифадә едилир. Бу сачларын ики гулпу вардыр²¹⁵. Чугундан гајрылан сачлар килдән дүзәлдилән сачларын, демәк олар ки, ејни олуб, јалныз орта әсрләр дөврүнүн мәһсулу олдуғуну еһтимал етмәк олар. Сачларда чөрәк биширмәк үчүн әввәлчә оду галајыр, сонра сачајағынын үстүнә сачы гојурлар. Сачајағы металдан олуб, үч вә ја дөрд ајаглы олур. Минкәчевирдә 3 №-ли јашајыш јериндән ерамызын V—VIII әсрләринә аид белә бир дәмир сачајағы тапылмышдыр. О, мүасир сач ајагларындан сечилмир. Сачајағынын харичдән диаметри 30, дахилдән 21, һүндүрлүјү исә 13 см-дир.

Беләликлә, јухарыда гејд етдијимиз материаллардан ајдын олур ки, Азәрбајчанда гәдим дөврләрдән башлајараг мүхтәлиф чөрәкбиширмә гајдалары мөвчуд олмуш вә иғтисадијјатда мүәјјән рол ојнамышдыр. Бунунла бәрабәр тәндирләрин истифадәси јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Гафгаз вә гәдим Шәрг халглары арасында чох гәдим заманлардан кениш јајылмышдыр²¹⁶.

Тахылын нөвләри

Әкинчилијин тарихини тәдгиг едәркән әмәк аләтләри илә јанашы, мә'лум олан тахыл нөвләринин дә өјрәнилмәси аз

²¹⁴ М. И. Артамонов. Очерки древнейшей истории Хазар. Л., 1936, сәһ. 63.

²¹⁵ Чәнуби Азәрбајчана аид олан мә'луматлары бизә Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун аспиранты демократ Фазили Абдулла јолдаш вермишдир. Буна көрә дә она тәшәккүрүмүзү билдиририк.

²¹⁶ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 30.

әһәмијјәт кәсб етмир. Тахыл нөвләриндән бәһс едиләркән әсасән археоложи газынтылар заманы тапылан битки вә дән галыглары вә тарихи мәнбәләрдә бу барәдә верилән мә'лумат нәзәрдә тутулур. Ајдындыр ки, тәдгиг етдијимиз дөврдә тахылын нөвләринә даир тарихи мәнбәләрин мә'луматлары кифәјәт гәдәр дејилдир. Археоложи газынтылар заманы ашкар едилән битки галыглары да нисбәтән аздыр. Бу азлыгын әсас сәбәби тахылын јерин алтында тез чүрүјүб хараб олмасы вә бу дөврә аид јашајыш јерләринин аз тәдгиг едилмәсилә әлагәдардыр. Бә'зән торпагын гуру олмасы илә әлагәдар олараг тахылын өз гурулуш вә рәнкини, мүәјјән дәјишикликләрә уғрамасына бахмајараг, олдуғу кими сахлајыр. Бир груп абидәләрдә гәфилдән баш верән јанғын нәтичәсиндә тахыл көмүрләшиб галмышдыр.

Сүбут едилмишдир ки, Загафгазија ән гәдим вә әсас тахылчылыг рајонларындан бири олмушдур. Бура һәтта бир сыра мејвә вә дәнли биткиләрин вәтәнидир²¹⁷.

Азәрбајчанда енеолит вә тунч дөврләринә аид тахыл нөвләри һаггында өтәри дә олса мә'лумат верилмишдир²¹⁸. Материаллардан ајдын олур ки, көстәрилән дөврләрдә әсасән ики тахыл биткиси—буғда вә арпа әкинчиликдә кениш бечәрилмиш вә истифадә едилмишдир.

Һәмин дөврләрдә ашағыдакы буғда вә арпа нөвләри: јумшаг буғда—*Triticum aestivum* L, бәрк буғда—*Triticum durum* Desf, арпалардан исә—*Hordeum Sativum* бечәрилмишдир. Бу көстәрилән тахыл нөвләринин дәмир дөврүндә вә илк орта әсрләрдә дә бечәрилмәси һаггында лазыми материал вардыр. Көстәрилән дөврдә дә әкинчиликдә әсас јери, буғда вә арпа тутурду. Лакин бунунла бәрабәр дары, күнчүт, чәлтик вә башга дәнли биткиләр дә бечәрилмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Гафгаз әразиси әксәр буғда нөвләринин вәтәни сајылыр²¹⁹. Азәрбајчанда тапылан тахыл нөвләриндән вә онларын тәсвирләриндән ајдын олур ки, һәмин дөврдә буғдадан истифадә едилмәси игтисадијјатда мүһүм јер ту;

²¹⁷ В. Л. Комаров. Происхождение культурных растений. Сельхозгиз, 1938, сәһ. 77; Н. И. Вавилов. Центр происхождения культурных растений. Л., 1926, сәһ. 39; П. М. Жуковский. Происхождение культурных растений. М., 1956, сәһ. 14; Г. С. Читая. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952, сәһ. 109.

²¹⁸ М. М. Якубцинер. К истории культуры пшеницы в СССР. Материалы по истории земледелия СССР, II М.-Л., 1956, сәһ. 59—72. И. Д. Мустафаев. Селекция пшеницы в Азербайджане. Баку, 1956, сәһ. 7—10; Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 58—66.

²¹⁹ П. М. Жуковский. Культурные растения и их сородичи. М., 1950, сәһ. 3.

турду. Дэнли биткилэр ичэрисиндэ даһа кениш јајыланы вэ инсанлар үчүн даһа әһәмијјәтлисиди бугда һесаби едилди. Ерамызын I әсриндә јашајан Рома јазычысы Бөјүк Плиниј јазыр ки, «Бугдадан мөһә ар битки јохдур»²²⁰. Иәгигәтән бугда чох артымлы бир битки олуб, әсас етибары илә, инсанын тәләбатыны өдәмәк үчүн бечәрилир. Бугда нөвләри ичәрисиндә исә кениш јајыланы јумшаг вә бәрк бугда олмушдур. Бу нөв бугдаларын сүнбүлүнүн мөһкәм олмасына бахмајараг дөјүлмәси чох асан олур²²¹.

Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид јумшаг бугда Азәрбајчанда јетишдирилсә дә онун нөв мөхтәлифлијинин тәһлили һәләлик апарылмамышдыр. Лакин Ермәнистанда Кармир-блур газынтыларындан күлли мигдарда јумшаг бугда тапылмышдыр²²². Анализ көстәрмишдир ки, бу нөв бугда, арпа вә дарыја нисбәтән азлыг тәшкил едир²²³. Археолоји газынтылар заманы јумшаг бугда Гафгазын бир сыра башга јерләриндән дә әлдә едилмишдир. Шимали Гафгазда Кубан чајы саһилиндә Краснодарск гәдим шәһәрчијиндә археолоји газынтылар заманы ерамыздан әввәлки IV әсрә аид јумшаг бугда—*Triticum Vulgare* нөвү әлдә едилмишдир²²⁴.

Ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид јумшаг бугда археолоји газынтылар заманы Шимали Гафгазын Уст-Лабинск стансијасы јахынлығында 3 №-ли шәһәр јериндән тапылмышдыр²²⁵. Бу нөв бугда вахтилә Гара дәнизин шималында јерләшән антик дөвләтләрдә бечәрилмишдир²²⁶.

Бу көстәрилән фактлары вә Азәрбајчанда тунч дөврүндә бечәрилән јумшаг бугда нөвүнү әсас көтүрәрәк гејд етмәк олар ки, бу тахыл нөвү бурада дәмир дөврүндә дә кениш бечәрилмишдир. Дәмир дөврүндә диқәр кениш јајылан тахыл нөвү бәрк бугдадыр. Азәрбајчанда ерамыздан әввәлки I миниллијин әввәлләринә аид Хочалы кәндиндән тапылан күпүн

²²⁰ Катон, Варрон, Колумелла. Плиний. О сельском хозяйстве. М., 1957, сәһ. 282.

²²¹ П. М. Жуковский. Происхождение культурных растений. М., 1956, сәһ. 14.

²²² М. Г. Туманян. Культурные растения Урартского периода в Армянской ССР, «Изв. АН Арм. ССР», 1944, № 1—2, сәһ. 73.

²²³ М. М. Якубцинер. К истории культуры пшеницы в СССР. Материалы по истории земледелия СССР, II М.-Л., 1956, сәһ. 63.

²²⁴ К. Флясбергер. Находки культурных растений доисторического периода. Архив истории наук и техники, серия 1, вып. 2, Л., 1934, сәһ. 175.

²²⁵ Н. В. Анфилов. Земледелие у меота-сарматских племен Прикубанья, МИА, 1951, № 23, сәһ. 147.

²²⁶ В. Д. Блачатский. Земледелие в античных государствах северного причерноморья. М., 1953, сәһ. 75—79.

гулпунда бугда рәсми верилмишдир²²⁷. Гәмин бугда рәсминин гурулуш вә һәчминә әсасән М. Якубсинер о дөврдә Азәрбајчанда бәрк бугда бечәрилдијини гејд едир²²⁸.

Минкәчевирдән ерамыздан әввәл I миниллијин әввәлләринә аид тахыл вә ун галыгы тапылмышдыр²²⁹. Бу галыг Азәрбајчан ССР ЕА академики И. Д. Мустафајев тәрәфиндән тәдгиг едилмиш вә онун бәрк бугда нөвүнә аид олмасы мүәјјәнләшдирилмишдир²³⁰.

Ерамыздан әввәл II вә ерамызын II әсрләринә аид Минкәчевир күп гәбирләриндән тапылан дән галыгынын анализи онун бәрк бугда *Triticum durum Desf* олдуғуну көстәрди²³¹.

Истәр тунч вә истәрсә дә дәмир дөврләриндә компактум бугда нөвү дә бечәрилмишдир. Марағлы бурасыдыр ки, Нахчыван јахынлығында Күлтәпә гәдим јашајыш јеринин ерамыздан әввәлки III—II минилликләрә аид тәбәгәсиндән тапылан компактум—*Triticum compactum Host* нөвү тәхминән ерамыздан әввәл VII әсрә аид Қармирблурдан тапылан ејни нөв бугда галыгы илә чох јахынлыг тәшкил едир²³². Тапылан бу бугда нөвүнүн дәнләри чох хырда вә даирәви гурулушлудур²³³.

Дәмир дөврүнүн башланғычында Загафгазијада, хусусилә онун дағлыг рајонларында арпа даһа чох бечәрилик. Бунун әсас сәбәби арпанын бугдаја нисбәтән хејли тез јетишмәсидир. Бөјүк Плиниј јазырды ки, тахыллардан ән тез чичәкләјәни (сүнбүлләјәни) арпадыр²³⁴. Дағлыг јерләрдә сојугларын тез дүшмәсини нәзәрә алараг бугданы аз әкирләр ки, гарын вә јағышын алтында галыб мәнв олмасын. Чох артымлы битки олан арпаны тәкчә инсан дејил, һејванлара, хусусилә атлара да верирләр. Ән чох бечәрилән арпа нөвләриндән бири дә—*Hordeum Sotivum* олмушдур. Мә’лумдур ки, археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылан бүтүн тахыл галыгынын нөвләрини тәјин етмәк мүмкүн дејил вә бу мәсәлә һәләлик о гәдәр дә кениш шәкил алмамышдыр. Дикәр тәрәфдән ону да гејд етмәк кифајәтдир ки, тарихи мән-

227 И. Д. М у с т а ф а ј е в. Селекция пшеницы в Азербайджане, Баку, 1956, сәһ. 8.

228 М. М. Я к у б с и н е р. Көстәрилән әсәри, сәһ. 62.

229 Јенә орада, сәһ. 64.

230 Јенә орада.

231 М. М. Я к у б с и н е р. Результаты анализа растительных остатков из кувшинных погребений Азербайджана. Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3280.

232 Јенә орада.

233 Јенә орада.

234 К а т о н, В а р р о н, К а л у м е л л а, П л и н и й. Көстәрилән әсәр, сәһ. 174.

бэләрдә дә әксәр һалларда тахылын нөвү дејил, јалныз ады чәкилир. Чох һалларда исә јалныз тахыл термини ишләдилір. Асур тарихи мәнбәләриндә манналылар вә урартуларын чохлу тахылы олдуғу дөнә-дөнә гејд едилір.

VIII әсрдә Маннада кениш әкин зәмиләри һаггында II Саргонун китабәләриндә мараглы мә'лумата раст кәлирик. «Бу мәтнләрдә Маннанын әкин јерләри вә тарлалары, чохлу арпа, ун вә шәраб анбары һаггында данышылыр»²³⁵.

Ерамыздан әввәл 714-чү илдә Асур чары II Саргон Урарту үзәринә һүчум етдијини белә тәсвир едир: «Онларын мәнсул вә саманларыны јандырдым, долу анбарларыны ачдым вә сајсыз-һесабысыз арпалары илә ордуму дојдурдум»²³⁶. Һәммин падшаһын дөврүнә аид Лувур китабәләриндә онун урартулар үзәринә һүчумундан бәһс едиләрәк дејилир: «Онларын узун мүддәт өз анбарларына топладыглары арпа вә буғданын бошалтдырыб ат, гатыр, дөвә вә узунгулаға јүкләнмәсини әмр етдим»²³⁷.

Тарихи сәнәдләрдә ерамыздан әввәлки V әсрин сонун IV әсрин әввәлләриндә Күрчүстанда јалныз пәринч дејил, һәм дә ади буғдаларын да бечәрилдији хәбәр верилир. Ксенофонт Колхидада чохлу буғда вә пәринч јетишдирилдијини²³⁸ вә Ермәнистанда јүксәк кејфијјәтли тахыл бечәрилдијини гејд едир²³⁹.

Бу фактлар әсасында Азәрбајчан әразисиндә дә дәмир дөврүнүн биринчи јарысында кениш тахыл зәмиләринин олдуғуну е'тираф етмәк олар.

Тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијин икинчи јарысына аид Гаратәпәдән тапылан тахыл галығы вә бә'зи килгабларын үзәриндә тахыл рәсмнин верилмәси²⁴⁰ Мил дүзүндә һәммин дөврдә суварма васитәсилә тахылын бечәрилмәсини көстәрән әсас материаллардандыр.

Минкәчевирдән буғда, арпа вә пәринч нөвләри мүхтәлиф дөврләрә аид абидәләрдән ашкар едилмишдир²⁴¹. Бу әрази-

²³⁵ Азәрбајчан тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1958, сәһ. 47.

²³⁶ Г. А. Меликишвили. Наирн—Урарту, Тбилиси, 1954, сәһ. 329.

²³⁷ Б. Б. Пиотровский. История культуры Урарту, Ереван, 1944, сәһ. 118.

²³⁸ М. М. Якубсинер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 64

²³⁹ Е. А. Столетова. Полевые и огородные культуры Армении. Труды по прикл. ботанике, генетике и селекции, т. XXIII, вып. 4, 1930, сәһ. 40.

²⁴⁰ О. Ш. Исмизаде. Об археологических раскопках на холме Каратепе в 1959 году (научный отчет). Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3548, сәһ. 10—11.

²⁴¹ И. Д. Мустафаев. Введение новых сортов и изучение процессов форм и видообразования пшеницы в Азербайджане. Журн «Агробиология», 1955, № 6, сәһ. 33—34.

дә илк орта эсрләрә анд газынтылардан да мүхтәлиф нөв тахыл галыглары тапылмышдыр.

Минкәчевирдә Күрүн сол саһилиндә Судағылан адлы јердә газынты заманы тәхминән ерамызын башланғычына аид дары вә арпа галығы тапылмышдыр²⁴². Бурадан ерамызын I эсринә аид тапылан ун вә бугда дәни даһа мараглыдыр. Гәмин галығы тәдгиг едән И. Д. Мустафајев көстәрир ки, бу бугда галығы кәһрәба рәнкиндә олуб өз гурулушуну олдуғу кими сахламышдыр²⁴³. Тәдгигатчы бугданын рәнкини тәхминән 2 мин ил белә сахламасынын сәбәбини әлверишли шәраит вә онун јахшы кејфијјәти илә изаһ едир²⁴⁴. Бу бугдалар мунчуг јеринә истифадә едилдијиндән хараб олмаммышдыр²⁴⁵. Гәгигәтән дә археоложи тәдгигат ишләриндән мәлүмдур ки, торпағын кимјәви тәркиби вә гурулушундан асылы олараг фауна вә флора бир нечә минилликләр боју јерин лајларында өз формаларыны итирмәјәрәк олдуғу кими сахлаја биләр.

Сон илләрдә Шамахи рајонунун Дәрәхыныслы кәнди әразисиндәки гәдим јашајыш јериндә Ч. Хәлилов тәрәфиндән апарылан археоложи ишләр заманы ашкар едилән бинанын дөшәмәсиндән хејли мигдарда көмүрләшмиш тахыл галығы тапылмышдыр²⁴⁶. Бу тахыл галығынын бир гисми Күрчүстан ССР ЕА академики В. Л. Менабде вә дикәр гисми исә С. Г. Мүфтизадә тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир. Онларын фикринчә тахылын тәркибиндә јумшаг вә бәрк бугдадан башга, алтычәркәли арпа да олмушду²⁴⁷.

Судағыланда ерамызын II—III эсрләринә аид мәдәни тәбәгәләрдән арпа, бугда вә дары галыглары тапылмышдыр²⁴⁸. Бу көстәрилән јердә ерамызын III—VIII эсрләринә аид 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләриндә чохлу арпа, бугда, дары вә ун галығы ашкар едилмишдир²⁴⁹. Еранын VII эсринә аид «Ермәни чоғрафијасы» адлы әсәрдә Албанија әразисиндә тәбии арпа (самородный) бечәрилдији көстәрилир²⁵⁰.

²⁴² С. М. К а з и е в. Новые археологические находки в Мингечауре в 1949, «Изв. АН Азерб. ССР», 1949, № 9, сәһ. 95.

²⁴³ И. Д. М у с т а ф а е в. Селекция пшеницы в Азербайджане. 1956, сәһ. 9.

²⁴⁴ Јенә орада, сәһ. 10.

²⁴⁵ Бу мәлүматы бизә И. Д. Мустафајев вердијинә көрә она өз тәшәккүрүмүзү билдирирјак.

²⁴⁶ Д. А. Х а л и л о в. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании. СА, 1962, сәһ. 216.

²⁴⁷ Јенә орада.

²⁴⁸ Р. М. В а и д о в. Раннесредневековое городище Судағылан (Мингечаур). КСИИМК, вып. 54, 1954, сәһ. 129.

²⁴⁹ Р. М. В а и д о в. Минкәчевир III—VIII эсрләрдә, Азербайжан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 72, 1-чи чәдвәл.

²⁵⁰ Армянская география VII в. Перевод и примечания К. П. Патконова. СПб, 1877, сәһ. 50.

Моисеј Каганкатватси «Агван тарихи» эсэриндэ Азэрбајчанда башга биткилэрлэ бэрабэр Күр чајы бојунча чохла тахыл јетишидирилдијини хэбэр верир²⁵¹. Тапылан дэн галыглары вэ јазылы сэнэдлэрдэ верилэн мәлуматы эсас көтүрэрэк албанларда гэдим заманлардан чохла тахыл бечэрилдијини бир даһа сөјлэмэк олар.

Күрчүстанда ерамызын V эсринэ аид тарихи мәнбэлэрдэ дика, асли, ипкли тахыл, ерамызын VIII—IX эср мәнбэлэриндэ исэ бугда вэ доли адлы пэринчин адлары чэкилир²⁵².

1954-чү илдэ Өрэнгала археоложи газынтыларындан ерамызын IX—XIII эсрлэринэ аид хејли мигдарда јанмыш тахыл вэ ун галыгы ашкар едилмишдир. Тапылан дэнли биткилэрин М. М. Якубсинер тэрэфиндэн елми тэдгигаты көстэрир ки, вахтилэ Мил дүзүндэ бир нечэ тахыл нөвү јетишидирилмишдир²⁵³. Битки галыглары ичэрисиндэ эсас јери бугда тутур. Бугдаларын өзү дэ нөвлэринэ көрэ 3 јерэ бөлүнүр. Јумшаг бугда—*Triticum aestivum* нөвүнүн даһа кениш јайылдыгыны гејд етмэк олар. Бэрк бугда—*Triticum durum Desf*, компактум бугда—*Triticum Compactum Host* нөвлэрини хүсусилэ көстөрмэк олар²⁵⁴. Бурада көстэрилэн бугда нөвлэриндэн башга арпа—*Hordeum sotivum* галыгына тэсадүф едилмишдир²⁵⁵. XIII эсрин орталарында јашамыш Нэсэвинин јаздыгына көрэ Хорэзмшаһ Чэлалэддин Эрдэбил вэ Бејлэган шөһэрлэрини өз вэзири Шэрэфүлмүлкэ вермишди. Бир ил кечэндэн сопра вэзир Бејлэгандан Чэлалэддинэ 1000 гојун, 1000 мәкук (орта эср өлчү ваһидидир) бугда вэ 1000 мәкук арпа көндэрир²⁵⁶.

Иран тарихчиси Гәмдуллаһ Гэзвини «Нүһзэтүл-гүлуб» эсэринэ эсасэн Азэрбајчанын мүхтэлиф эразисиндэ тахылын јалныз XIV эсрдэ дејил, ондан чох-чох габагкы дөврлэрдэ дэ бечэрилдијини гејд етмэк олар. Бу эсэрдэ Талышда бол тахыл²⁵⁷, Тэбриздэ дэнли битки²⁵⁸, Нахчыван вэ Ордубадда

251 Моисеј Каганкатватси. Көстэрилэн эсэри, сәһ. 5.

252 Л. Л. Декаприлевич. Главнейшие полевые культуры эпохи Шота Руставели. Тбилиси, 1938, сәһ. 35—42.

253 М. М. Якубцинер. Результаты анализа растительных остатков из раскопок Узерликтепе и Оренкалы. Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 3280.

254 Јенэ орада.

255 Јенэ орада.

256 Нэсэви. Султан Чэлалэддин Мэнгобиртинин сәјаһәти. Париж, 1891, сәһ. 128, (Г. Әһмәдовун Өрэнгала, Бақы, 1962-чи ил адлы эсэринин 28-чи сәһифәсиндэн көтүрүлмүшдүр).

257 Гәмдуллаһ Гэзвини. Нүһзэтүл-гүлуб (тәрчүмәси А. Гасымзадәниндир). Азэрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 1700, сәһ. 87.

258 Јенэ орада, сәһ. 112.

тахыл мәһсулу²⁵⁹, Кәштасфидә тахыл вә чәлтик бечәрилди-
ји хәбәр верилир²⁶⁰. Гәзвини көстәрир ки, Әрдәбилин игли-
минни сојуг олмасы илә әлагәдар олараг «әһали, тахылы о
ил тамамилә дөјүб гуртара билмир, бир гәдәр о бири илә
галыр. Орада тахылдан башга һеч бир шеј битмир»²⁶¹.

Гәбәләниң «тахылы вә гејри-дәли биткиләри јахшы
олур»²⁶².

М. Х. Шәрифли јазыр ки, XII әсрдә Азәрбајчанда «...Буғ-
да, арпа, дары вә чәлтик әкини чох јајылмышды»²⁶³.

Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвиниң әсәрләрин-
дә арпа, буғда, дары, чәлтик вә башга дәли биткиләр вә он-
лардан биширилиб һазырланан мүхтәлиф не'мәтләрин адла-
ры чәкилир. XIII әсрдә јашамыш венесијалы сәјјаһ Марко
Пола Азәрбајчанда арпа, буғда, шәраб вә чохлу мејвә ол-
дуғуну көстәрир²⁶⁴.

Бүтүн көстәрилән археоложи вә тарихи мәнбәләрдән ај-
дын олур ки, Азәрбајчанда тәхминән ерамыздан әввәлки
I миниллидән башлајараг ерамызын I миниллијинә гәдәрки
дөврдә мүхтәлиф тахыл нөвләри јерли әһали тәрәфиндән бе-
чәрилмиш вә беләликлә дә игтисадијјатда әсас јерләрдән
бирини тутмушдур.

Дәли биткиләр ичәрисиндә ән гәдим заманлардан бечә-
риләнләрдән бири дә дарыдыр. Лакин бу биткиниң Гафгазда
чох гәдимләрдән бечәрилмәси гәти мүәјјәнләшдирилмәмиш-
дир. Һәләлик дарының Загафгазијада ән гәдим дөврү тунч
дөврүнүн әввәли һесаб едилә биләр.

Күрчүстанда Диха-Гузуба јашајыш јериниң икинчи мә-
дәни тәбәгәсиндән тапылан ади дары—*Panicum miliaceum*
фикримизи бир даһа сүбут едир²⁶⁵.

Дары дәмир дөврүндән е'тибарән нисбәтән кениш ја-
јылмаға башлајыр. Азәрбајчанда дарының дәмир дөврүнүн
башланғычында варлығыны көстәрән јеканә абидә Хочалы
кәнди әразисиндән тапылан кил күпәдир. Чәми 10 см һүн-
дүрлүјүндә олан бу күпәчијин гулпунун үзәриндә буғда вә
дары дәнәләри тәсвир едилмишдир²⁶⁶.

259 Һәмдуллаһ Гәзвини Нүһзәтүл гүлүб (тәрчүмәси А. Гасымзадәнин-
дир). Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 1700.

260 Јенә орада, сәһ. 137.

261 Јенә орада, сәһ. 118.

262 Јенә орада, сәһ. 136.

263 М. Х. Шәрифли. Азәрбајчан IX—XII әсрләрдә, Тарих Инсти-
тутунун әсәрләри, Бақы, 1957, XII чилд, сәһ. 82.

264 Путешественники об Азербайджане, т. I, Баку, 1961, сәһ. 36.

265 Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, т. 2, Тбилиси,
1950, сәһ. 251.

266 Т. С. Пассек. Джафарханский могильник, ВДИ, 1946, № 2,
сәһ. 83, рәсм. 23.

Ерамыздан эввэлки I миниллијин эввэлләринә аид едилән бу дары тәсвирләри вә тәхминән һәммин дөврә аид олан Минкәчевирдәки дары галыгларыны²⁶⁷ әсас тутараг Азәрбајчанда дарынын һәммин дөврдә бечәрилдијини сөјләмәк мүмкүндүр.

Ермәнистанда ерамыздан эввэлки VIII—VI әсрләрә аид көмүрләшмиш дары галығы мәлумдур. Бу чәһәтдән, шүбһәсиз, Кармирблур газынтылары мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Кармирблурда ики дары нөвү—италијан — *Panicum Italicum* вә ади — *Panicum miliaceum* ашкар едилмишдир. Академик М. Г. Туманјан дарынын Загафгазијаја урартулар вәситәси илә кәтирилмәси фикрини ирәли сүрүр²⁶⁸. Доғрудан да дәмир дөврүндә дары бу әразидә кениш јайылыр. Лакин бу биткинин һәлә урартулардан эввәл дә бурада олдуғуну археоложи фактлар сүбүт едир. Көрүнүр, тәдгигатчы һәммин фактлары нәзәрдән гачырмышдыр. Урартуларла бәрабәр башга мәдәни Шәрг халгларынын да бу саһәдә ролуну инкар етмәк олмаз.

Шимали Гафгазда јанмыш дары — *Panicum miliaceum* газынтылар заманы әлдә едилмишдир²⁶⁹.

Азәрбајчан әразисиндә тәхминән албан дөврүнә аид абидәләрдән дә дары галығы ашкар едилмишдир. Тәхминән ерамыздан эввәл II, ерамызын II әсрләринә аид Минкәчевир күп гәбирләриндән хејли јанмыш дары галығы тапылмышдыр²⁷⁰. Дары галығынын В. А. Петров тәрәфиндән анализи көстәрди ки, *Panicum Italicum* бу нөв өзүнүн Загафгазијада ән јахын нөвләриндән бирини тәмсил едир²⁷¹. Күп гәбирләриндән тапылан дикәр дары галығынын М. Јакубинер тәрәфин-

²⁶⁷ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы Баку, 1957, сәһ. 65.

²⁶⁸ М. Г. Туманян. Культурные растения Урартского периода в Армянской ССР. «Изв. АН Арм. ССР», биологическая серия, № 1—2, 1944, сәһ. 78.

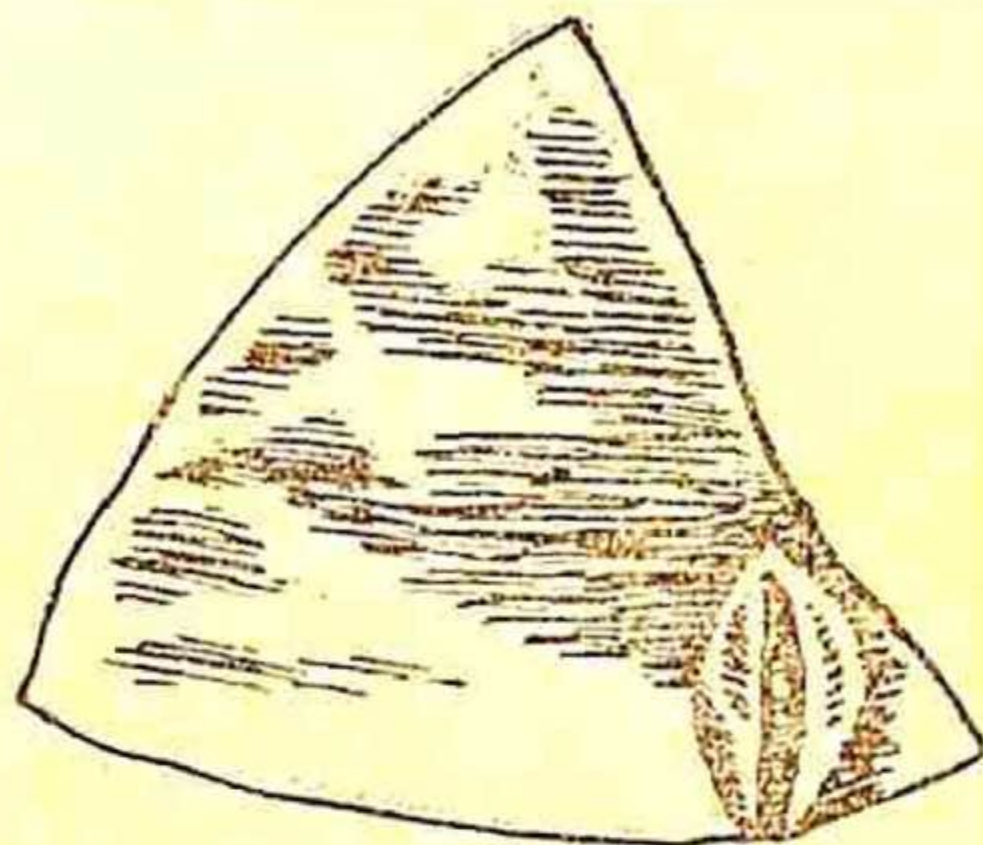
²⁶⁹ К. Флясбергер. Археологические находки хлебных растений в областях прилегающих к Черному морю. ҚСИИМК, VIII, 1940, сәһ. 117; М. В. Покровский. Городище и могильники Среднего Прикубанья. Тр. Ставропольского пединститута т. VI, вып. 1, 1937, сәһ. 8.; В. А. Гардцов. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам. 1935, СА, 1, 1936, сәһ. 178.

²⁷⁰ Қ. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, сәһ. 69.

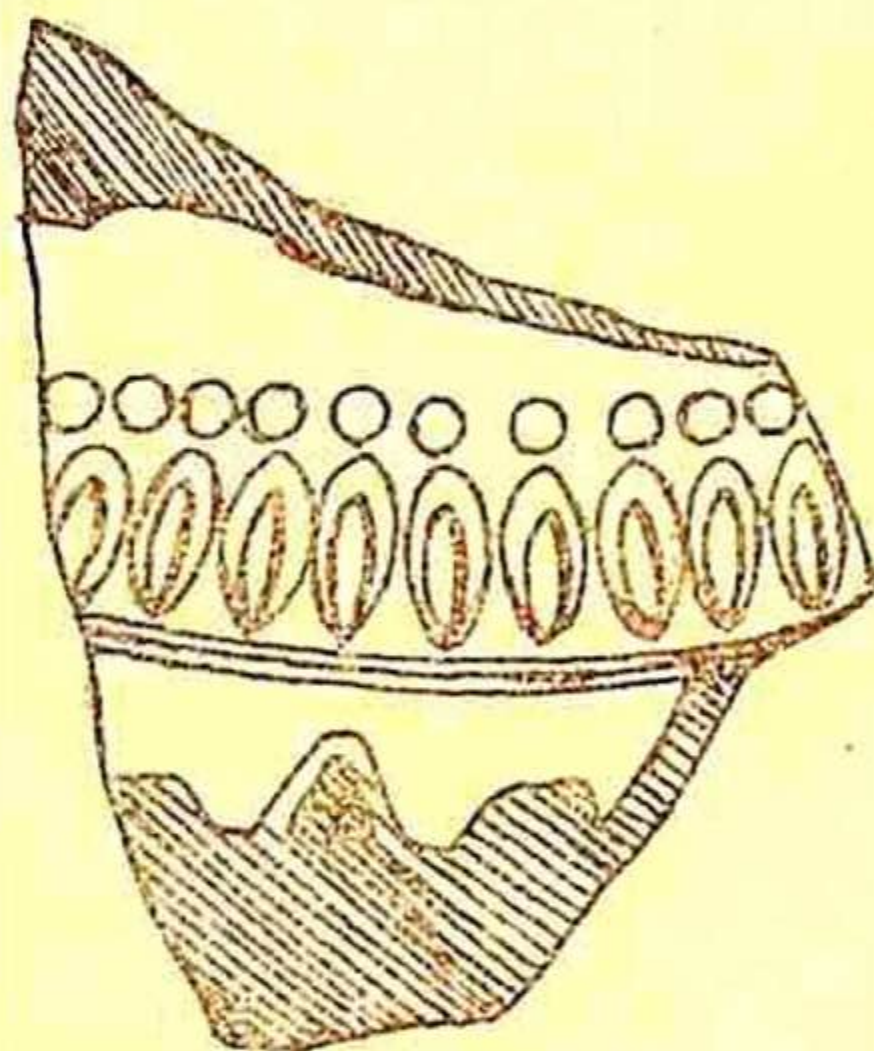
²⁷¹ В. А. Петров. Стенограмма доклада о растительных остатках Мингечаура, прочитанного на отделении общественных наук АН Азерб. ССР 4 мая 1949 г.

дән тэдгиги бир даһа көстәрди ки, *Panicum Italicum* Минкәчевирдә кениш бечәрилмишдир²⁷².

Ағдам шәһәри јахынлығында Үзәрликтәпә гәдим јашајыш јеринин тәхминән ерамыздан әввәл III—II әсрләрә аид үст мәдәни тәбәгәсиндән хејли мигдарда дары галығы тапылмышдыр. Ири тәсәррүфат гујусундан чыхарылан дары олдугча пис мұһафизә олунмуш вә демәк олар ки, јалныз харичи көрүнүшүнү сахламышдыр. Чох тәәсүф ки, мүтәхәссисләр тәрәфиндән бу гијмәтли тапынты һәлә дә өјрәнилмәмишдир.

Жданов рајону әразисиндә Гаратәпә адлы гәдим јашајыш јериндә Ө. Ш. Исмизадә тәрәфиндән апарылан археоложи газынтылар заманы башга абидәләрлә бәрабәр, тахыл галығы тапылмыш вә онун кил габлар үзәриндә рәсмләри тәсвир едилмишдир. Бурада тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијин икинчи јарысына аид мәдәни тәбәгәдән гара рәнкли кил габын боғаз һиссәсиндә буғда вә дары рәсмләри тәсвир етдирилмишдир²⁷³. Сүнбүләохшар бәзәјин учунда буғда, онун үстүндә исә дары рәсмләри чох ајдынлығы илә нәзәрә чарпыр. Белә һала јашајыш јериндә бир нечә дәфә тәсадүф едилмишдир²⁷⁴ (20-чи шәкил).

20-чи шәкил

Көрүнүр албанлар арасында арпа вә буғдадан сонра кениш јајылан дары һәлә ерамыздан бир нечә әср әввәл игтисадијјатда мүәјјән рол ојнамышдыр. Сонракы дөврләрдә,

²⁷² М. Якубцинер. Результаты анализа растительных остатков из кувшинных погребений Азербайджана. Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3280.

²⁷³ О. Ш. Исмизаде. Об археологических раскопках на холме Каратепе в 1959 году (научный отчет). Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3548, сәһ. 10—11.

²⁷⁴ Јенә орада.

јә'ни илк орта әсрләрдә дары әввәлки дөврләрлә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә инкишаф етмишдир.

Ерамызын III—VIII әсрләринә аид ән јахшы тәдгиг едилән абидәләрдән 2 вә 3 №-ли Минкәчевир јашајыш јерини гејд етмәк олар. Бурада апарылан археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф мәдәни тәбәгәләрдәки тујулардан дары галығы ашкар едилмишдир²⁷⁵. VIII әсрдән сонра да дарынын Азәрбајчанда кениш бечәрилмәсини гејд етмәк олар. Лакин материалларын бу дөврә аид чох аз олмасы әтрафлы мәлумат вермәјә имкан вермир. Јалныз ону көстөрмәк кифајәтдир ки, XII әсрдә јашамыш Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә дарынын ады дәнә-дәнә чәкилир.

Аз да олса тәдгиг олуған дөврдә тахыл зәмиләриндә зијанверичиләрә гаршы мүбаризә апарылмышдыр. Зәрдүшт дининә көрә әкинчиләр зијанверичиләрә гаршы әввәлчәдән тәдбир көрүрдүләр²⁷⁶. Республика Әлјазмалары Фондунда XVI әср әкинчилијинә даир гијмәтли әлјазмасы вардыр. Әсәрин мүәллифи Насир ибн-Мәһәммәд ибн-Һејдәр зијанверичиләрә гаршы мүбаризә һаггында јазыр: «Тахыл вә башга дәнли биткиләрә зәрәр верән чәјирткә илә мүбаризә апармаг үчүн инәјин бујнузуну вә ја пејинини јандырыб түстүләтмәклә чәјирткәни һәкин саһәсиндән узаглашдырмаг олар»²⁷⁷.

²⁷⁵ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1961, сәһ. 72—73, 1-чи чәдвәл).

²⁷⁶ Тағы Бәһрами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 16.

²⁷⁷ А. Ибраһимов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 107.

И Ф Ә С И Л

ЧЭЛТИК ВӘ ТЕХНИКИ БИТКИЛЭР

Чэлтик

Дәнли биткиләр ичәрисиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едән чэлтик бә'зи өлкәләрдә гәдим заманлардан бечәрилмишдир. Артыг елм аләминдә сүбүт олунмушдур ки, чэлтијин илк вәтәни Чин вә она гоншу олан әразиләрдир. Көрүнүр бир сыра Шәрг өлкәләрилә Чин арасында чох гәдим заманлардан апарылан игтисади вә мэдәни әлагә нәтичәсиндә бу битки тәдричән кениш әразијә јажылмышдыр.

Чох еһтимал ки, чэлтик биткиси Азәрбајчана илк дәфә гоншу өлкәләр, хүсусилә Иран васитәсилә кечмишдир. Чох тәәссүф ки, Иранда да бу биткинин бечәрилмәси тарихи һәләлик гәти мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Иран тарихчиси Тағы Бәһрами бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр ки, чэлтик илк дәфә I Хосров Әнуширәван (VI әсрин орталарында) дөврүндә һиндистандан Ирана кәтирилмишдир²⁷⁸. И. П. Петрушевски исә Иранда чэлтијин чох аз мигдарда Сасани дөврүнүн сонларындан башлајараг бечәрилдијини вә X әсрдән е'тибарән кениш јажылдығыны гејд едир²⁷⁹.

Лакин бизә белә кәлир ки, бу саһәдә апарылачаг тәдгигатлар бу биткинин Иран әразисиндә кениш мигјасда олмаса да даһа гәдимләрдән бечәрилдијини сүбүт едәчәкдир. Неч ола билмәз ки, һиндистана јахын олан Иран әразисиндә чэлтик аршакидләр вә һәтта әһәмәниләр дөврүндә белә бечәрилмәсин.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан әразисиндә чэлтијин инкишаф тарихи тахылчылыгдан чох-чох сонралара аиддир. Бу мәсәләјә даир неч бир елми-тәдгигат ишинин олма-

²⁷⁸ Тағы Бәһрами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 98.

²⁷⁹ И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., 1960, сәһ. 186.

масы вә мә'лум материалларын сон дәрәчәдә азлығы чәлтијин нә вахтдан е'тибарән бу әразидә бечәрилмәсини гәти сөјләмәјә имкан вермир. Лакин еһтимал етмәк олар ки, чәлтикчилик Азәрбајчанда илк орта әсрләр дөврүндән башлајараг инкишаф етмишди.

XI әсрин әввәлләриндә индики Ләнкәран, Астара вә Салјан рајонларынын әразисиндә чәлтик бечәрилдији көстәрилир²⁸⁰.

Бејләган шәһәри харабаларында апарылан археоложи газынтыларда тәхминән ерамызын X әсринә аид олан мәдәни тәбәгәдән хејли мигдарда дүјү ашкар едилмишдир²⁸¹. XIV әсрин Иран тарихчиси һәмдуллаһ Гәзвини өзүнүн «Нүзнәтүл-гүлуб» әсәриндә Бејләган шәһәриндә тахыл, мејвә, памбыгла бәрабәр чәлтијин дә бечәрилдијини гејд едир²⁸².

XIII әср аноним «Әчаибәд-дүнја» әсәриндә Арранда ипәк, чохлу ири вә хырдабујнузлу һејван сүрүләри вә чәлтик је-тишдирилдији көстәрилир²⁸³. Тахыл вә мејвә илә бәрабәр Гуштәсфи әразисиндә чәлтик дә әкилмишдир²⁸⁴. Чәлтик Дәравәрд, һодәз вә Кәрмурд вилајәтләриндә дә бечәрилирди²⁸⁵.

Рәшидәддинин мәктубларында Астара әјаләтиндә (Талыш) чәлтијин бечәрилмәсинә даир мә'лумата раст кәлирик²⁸⁶.

Мә'лумдур ки, инди дә Азәрбајчанын Ләнкәран зонасында чәлтикчилик башга јерләрә нисбәтән даһа кениш јайылымыш вә инкишаф етмишдир. Доғрудур, индики Нуха—Загата-тала зонасында гәдимдә чәлтикчилијин кениш инкишаф етмәсинә даир әлимиздә о гәдәр дә әтрафлы фактлар јохдур, лакин чох еһтимал ки, бурада да, ән азы орта әсрләр дөврүндән чәлтикчиликлә мәшғул олмушлар вә бу битки јерли әһалинин игтисадијјатында мүәјјән рол ојнамышдыр.

XIII әсрдә мадридли сәјјаһ Клавихо Гарабағын тәбиәтини тәсвир едәркән онун дүзәнлик јерләриндә, зәмиләриндә чәлтик, дары вә башга биткиләрин олдуғуну хәбәр верир.

²⁸⁰ Spulet B. The muslim world. Part I The age of The Caliphs. Leiden, 1960, сәһ. 78—79, 2-чи хәритә.

²⁸¹ Бу мә'луматы Өрәнгала археоложи експедијасынын рәиси Г. М. Әһмәдов вердијинә көрә она өз миннәтдарлығымызы билдиририк.

²⁸² һәмдуллаһ Гәзвини. Нүзнәтүл-гүлуб (тәрчүмәси А. Гасымзадәниндир) Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун архиви, иш № 1760, сәһ. 134.

²⁸³ Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. «Уч. зап. Института востоковедения», IX, 1954, сәһ. 199.

²⁸⁴ һәмдуллаһ Гәзвини. Көстәрилән әсәри, сәһ. 137.

²⁸⁵ Јенә орада, сәһ. 123—126.

²⁸⁶ И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., 1960, сәһ. 187.

О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Бурада чохлу чэлтик бечәрилир... чэлтик о гәдәр чохдур ки, һәтта ону ата једиздириләр»²⁸⁷. Чэлтијин бечәрилмәси гајдасыны јалныз етнографик мүшәһидәләр әсасында бәрпа етмәк мүмкүндүр. Чэлтијин бечәрилмәси тәхминән XX әсрә гәдәр елә бир көклү дәјишлијә уфрамајыб өз көһнәлијини демәк олар ки, олдуғу кими сахламышдыр. Ејни садә гајда чэлтикчиликлә мәшғул олан өлкәләрин чохунда галмагда давам едир.

Чэлтик әкиләчәк саһә әввәлчәдән сечилир, јерин кәлә-көтүрү дүзәлдилир вә тәмизләнир. Тәхминән март ајында чэлтик әкиләчәк саһәјә су бурахылыр. Суја гојулан саһә сонрадан хышла шумланыр вә ағач мала чәкилир. Бә'зән елә олур ки, јери шумламадан да хам јерә чэлтик сәпилир. Сәпиләчәк саһә әввәлчәдән дөрдбучаглы вә ја дүзбучаглы гурулушда ләкләрә бөлүнүр. Тохумлуг чэлтик бир нечә күн суда галдыгдан сонра чәртир вә ләкләрә сәпилир. Чэлтик 4 ај мүддәтинә јетишир вә јердән тәхминән бир метр һүндүрлүјә галхыр. Бу мүддәтдә чэлтик ләкләрдә сујун ичәрисиндә олур. Әкс тәгдирдә о, мәһв олар вә һеч бир мәһсул көтүрмәк мүмкүн олмаз. Чэлтији суда нормал бечәрмәк үчүн сәпилән күнүндән, бичилән күнә гәдәр она бир нәфәр зәмичи нәзарәт етмәлидир. Чэлтик јетишәндә сују кәсилир, 7—10 күн галдыгдан сонра зәми гурујур вә бичин башлајыр. Бә'зи рајонларда, хусусилә Ләнкәран зонасында чэлтији сәпмәклә дејил, шитилләр басдырмаг јолу илә бечәрилләр. Көрүнүр бу гајда сәпинә нисбәтән сонра јаранмыш вә чэлтикчилик чох инкишаф едән јерләрдә даһа кениш јајылмышдыр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу зонада хусуси битки нөвү вардыр ки, сәпилән чэлтијин битмәсинә мане олур. Чэлтији дә тахыл кими орагла бичиб, дәрз дүзәлдилир вә бәндамла бағлајырлар. Бир хырмана 70—80 дәрз төкүләрәк дөјүлүр. Лакин хырманда дәрзләр вәл илә дејил, көтүклә дөјүлүр. Хырман көтүјү ики тәрәфи кәсилмиш ири диаметрли мөһкәм вә ағыр ағачдыр. Көтүјүн узунлуғу 1,30—1,50 м, диаметри 80 см-дән 1 м-ә гәдәр олур. Хырман көтүјүнүн јанларындан көзләр ачылыр вә ораја ешилмиш чубуглар кечирилир. Чубугларын диқәр учу бојундуруға бәркидилир²⁸⁸. Чэлтикдөјән аләтин үзәри бир аз киринтили-чыхынтылы олур ки, бу да дәнин јахшы вә тез дөјүлмәсини тә'мин етмәкдән өтрүдүр. Чэлтикдөјән көтүк азы 15—20 ил ишләдилә биләр. Чэлтији хырманда дөјәркән јаба илә чевирир вә

²⁸⁷ Путешественники об Азербайджане, т. I, Баку, 1961, сәһ. 62.

²⁸⁸ Хырман көтүјүнү әксәр һалларда палыд, гарағач вә с. ағачлардан гајырырлар. Бу чинс ағачлар һәм давамлы, һәм дә ағыр олур ки, дәни тез әзмәк мүмкүн олсун.

сонра күрәк васитәсилә совурурлар. Чәлтијин күләшиндән һејван үчүн јем, мүхтәлиф нөв сәбәт, һәсир вә с. һазырламаг мүмкүндүр.

Чәлтији дөјүб дүјү һазырламаг үчүн динкдән истифадә едилир. Чох садә гурулушлу олан бу аләтдән еһтимал ки, орта әсрләрдә чәлтијин дөјүлмәсиндә истифадә едилмишдир.

Чәлтијин гәдим Азәрбајчанда инкишафына јекун вурдугда гејд етмәк лазымдыр ки, бу битки ән азы илк орта әсрләр дөврүндә башга өлкәләрдән Азәрбајчана кечмиш вә онун бәзи мүнасиб рајонлары әразисиндә бечәрилмишдир. Һәтта X—XIV әсрләрдә Бәрдә вә она јахын олан әразидән башга јерләрә дүјү ихрач едилмишдир²⁸⁹.

Кәтан.

Бириллик техники биткиләрдән олан мәдәни кәтан— *Linum usitatissimum* лифли биткиләр ичәрисиндә ән гәдими һесаб едилир. Бу битки чох гәдим заманлардан Авропа, Асија өлкәләринин чохунда вә бир сыра Африка вә Америка өлкәләриндә бечәрилмишдир²⁹⁰. Кәтанын јалныз лифиндән дејил, тохумундан да әрзаг кими истифадә олунмасы бир сыра өлкәләрдә мүшаһидә едилмишдир. Кәтан биткиси тәкчә Азәрбајчанда дејил, Гафгазын әксәр јерләриндә чох гәдимләрдән битмиш вә тохучулугда кениш ишләдилмишдир. Мисир, Бейнәлнәһр, Һиндистан вә бир сыра башга өлкәләрлә бәрабәр, кәтан биткисинин ән гәдим вәтәнләриндән бири дә Гафгазда Колхида әразиси һесаб едилир²⁹¹. Шәрг аләминдә Колхида кәтанындан истифадә едилмәси бир һәгигәтдир²⁹².

Гәдимдә кәтан мәһсулларынын һазырланмасында Колхида Мисирдән сонра дүнјада икинчи јери тутмушдур²⁹³. Буна көрә дә кәтанын гоншу Азәрбајчанда гәдимләрдән бечәрилмәси вә истифадә едилмәси ганунаујғун бир һал олдуғундан һеч бир шүбһә доғура билмәз. Чох марағлыдыр ки, Муған, Ләнкәран, Масаллы, Шамаһы вә бир сыра башга рајонларын әразисиндә јабаны кәтан биткисинә инди дә тәсадүф едилир²⁹⁴. Буну археоложи вә тарихи сәнәдләр дә сүбут

²⁸⁹Historical Atlas of muslim Peoples. Compiled by R Rool Vink. Amsterdam, 1957, сәһ. 16—17.

²⁹⁰И. А. Сизов. К истории льноводства в СССР. Материалы по истории земледелия СССР, сб. II, М.-Л., 1956, сәһ. 402.

²⁹¹Јенә орада, сәһ. 403.

²⁹²Јенә орада.

²⁹³Јенә орада, сәһ. 409.

²⁹⁴И. Д. Мустафаев. Материал по изучению пшеницы, ржи, ячменя и эгилопсов Азербайджана. Баку, 1961, сәһ. 10.

едир. Бу эразидә тохучулуг сәнәтинин тунч дөврүндә даһа да инкишаф етмәси вә нисбәтән тәкмилләшмәсилә әлагәдар олараг јалныз јундан дејил, кәтандан да кениш истифадә едилмишдир. Минкәчевирдә археоложи газынтылар заманы тапылан кәтан лифләрин һазырланмасы, мүхтәлиф сап, ин вә парча галыглары тунч дөврүнүн мәнсулудур²⁹⁵.

Палеоботаник В. А. Петров гәдимдә Азәрбајчанда, о чүмләдән Минкәчевир эразисиндә јабаны кәтан биткисинин варлығыны гејд едир²⁹⁶.

Азәрбајчанда һәлә тунч дөврүндә истифадә едилән кәтан биткисинин мәдәни вә ја јабаны һалда јетишмәсини сөјләмәк чәтиндир вә бу барәдә һәләлик гәти бир фикир јүрүтмәк олмаз. Лакин онун дәмир дөврүндә кениш јајылмасы вә мәдәни һалда бечәрилмәсини е'тираф етмәк олар. Кәтан биткиси вә ондан һазырланан шејләрин албанлар арасында даһа кениш шәкил алмасыны бир сыра материаллар сүбүт едир. Гәдим Минкәчевирдән бу дөврә даир хејли кәтан парча галығы тапылмышдыр. Апарылан тәдгигат нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, кәтандан һазырланан парчанын ипләри чох зәриф олмушдур²⁹⁷.

Азәрбајчанда ерамызын IX—X әсрләриндә тохунан кәтан парчаларын һәтта гоншу өлкәләрә көндәрилмәси бә'зи тарихи сәнәдләрдә гејд едилир. «Әчайбәд-дүнја» әсәриндә көстәрилир ки, Сәлмас вә Хојда кәтандан зәриф парчалар тохунурду²⁹⁸. Лакин јери кәлмишкән е'тираф етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда гојунчулуғун кениш инкишафы илә јун мә'мулаты вә суварма системинин даһа да артмәсилә әлагәдар олараг памбыг тохучулуг сәнәтиндә кәтандан чох-чох үстүнлүк тәшкил етмишди. Буна әсасән дә орта әсрләрдә кәтандан һазырланан мә'мулат әввәлки дөврләрә нисбәтән хејли азалмаға башламышды.

Памбыг

Шәрг аләминдә памбыг чох гәдим заманлардан бечәрилән вә истифадә едилән биткиләрдәндир. Памбыг лифли биткиләр ичәрисиндә биринчи јери тутур.

²⁹⁵ Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, сәһ. 82.

²⁹⁶ В. А. Петров. Этноботаника Нагорного Карабаха. Аз.ФАН СССР, Баку, 1940, сәһ. 82.

²⁹⁷ В. Н. Левнатов. Азербайджан с V в. до н. э. по III в. н. э. «Изв. АН Азерб. ССР», № 1, 1950, сәһ. 80.

²⁹⁸ Ал-Мукаддеси. СМОМПК, вып. 38, Тифлис. сәһ. 14; Ибн-Бовгал. СМОМПК, вып. 38, Тифлис, сәһ. 88.

Памбыг биткисинин меј~~...~~ кәлмәси тарихи олдугча гәдим олуб III геоложи дөврүн башлангычына айдир²⁹⁹. Онун Мисир, Бејнәлнәһр, Иран, Индистан вә башга Шәрг өлкәләриндә чох гәдим заманлардан бечәрилмәсини археоложи материаллар вә тарихи сәнәдләр сүбут едир. Совет Иттифагы әразисиндә памбыг илк дәфә олараг Орта Асија вә Загафгазијада бечәрилмишдир. Бурада памбығын илк дәфә нә вахт әкилмәси һәләлик дәгиг мүәјјән едилмәмишдир. Ән гәдим памбыг нөвү Асија гузасы—*Gessypium horbaceum* L. һесаб едилир. Бу памбыг нөвүнүн телләри нисбәтән кобуд вә мәнсулдарлығы ашағыдыр³⁰⁰. Мәшһур рус селекционер Г. З. Зәйтсев гејд едир ки, Асија гузасы Орта Асијаја Иран васитәсилә Африкадан кечмишдир³⁰¹. Бу фикри ејнилә Загафгазија вә хүсусилә Азәрбајчан үчүн дә тәтбиг етмәк лазымдыр. Чүнки Азәрбајчан Ирана даһа јахындыр. Буна әсасән дә Загафгазија әразисиндә гәдимдә памбыгчылығын инкишаф етмәсиндә Иранын ролуну хүсусилә гејд етмәк лазым кәлир³⁰². Лакин тәкчә Иран дејил, башга Шәрг өлкәләри дә памбығын јајылмасында мүәјјән тәсир кәстәрмишдир.

Азәрбајчанда памбығын илк дәфә нә вахт бечәрилмәсини һәләлик дәгиг мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир. Бу барәдә индија гәдәр лазыми тәдгигат ишинин апарылмамасы, археоложи вә тарихи мәлүматларын олдугча азлығы мәсәләнин гәти һәллинә имкан вермир. Лакин шүбһә јохдур ки, бурада памбыг кәтандан чох сонра бечәрилмәјә башланмышдыр.

Азәрбајчанда памбыг дәмир дөврүндән бечәрилмәјә башланмышдыр. Ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрдән башлајараг Загафгазијада памбыгдан истифадә етмишләр. Бу фикр еһтимал характери дашыса да һәгигәтә бир гәдәр јахындыр.

Мөвчуд әдәбијјатда памбығын һәлә ерамыздан әввәл Ирандан Загафгазијаја кечмәси кәстәрилир³⁰³.

Орта Асијаја да памбыг Иран васитәсилә кечмишдир вә орада археоложи газынтылар нәтичәсиндә ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид памбыг парча вә тохуму тапылмышдыр³⁰⁴. Демәли, Азәрбајчанда ән азы һәммин дөврдән памбығын бечәрилмәсини сөјләмәк олар.

²⁹⁹ Д. В. Тер-Аванесян. К истории хлопководства в СССР. Материалы по истории земледелия СССР, сб. II М.-Л., 1956, сәһ. 561.

³⁰⁰ Д. В. Тер-Аванесян. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 562.

³⁰¹ Г. С. Зайцев. Хлопчатник. Л., 1929, сәһ. 10, 11.

³⁰² Тағы Бәһрами. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 91.

³⁰³ Д. В. Тер-Аванесян. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 562.

³⁰⁴ С. П. Толстов. Древний Хорезм. М., 1948.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда олдуғу кими, Ермәнистан әразисиндә дә гәдимдән памбыг бечәрилмиш вә истифадә едилмишдир. Һәлә кечән әсрин сонларында Загафгазијада памбыгчылығын инкишафы илә мәшғул олан И. С. Хатисов бу әразидәки памбыг биткисинин чох гәдим бир тарихи олдуғуну гејд етмишдир³⁰⁵. Лакин Загафгазијада гәдимдән әсас памбыгчылыг рајону Азәрбајчан әразиси олмушдур. Бу чоғрафи шәраитлә әлагәдардыр. Исти иглим севән вә суварма илә сых бағлы олан памбыгчылыг үчүн бу әрази даһа әлверишли олмушдур. Муған вә Мил дүзләриндә ләзыми иглим шәраити вә бураја чәкилмиш бөјүк сүн'и су архлары³⁰⁶, памбыгчылығын инкишафы үчүн хусуси зәмин јаратмышдыр³⁰⁷. Һазырда олдуғу кими, гәдимдә дә Загафгазијада ән чох памбыг Азәрбајчанда бечәрилмишдир.

Албан тарихчиси Моисеј Каганкатватси өзүнүн «Агван тарихи» әсәриндә тахыл, шәраб, нефт, дуз, ипәк вә башга шејләрлә бәрабәр памбығын да адыны чәкир³⁰⁸.

Ерамызын VII әсринә аид олан «Ермәни чоғрафијасы» адлы әсәрдә өлкәнин тәбии зәнкинлијинә даир гијмәтли мәлүмат верилир. Бу әсәрдә Азәрбајчанын мәшһур орта әср шәһәрләриндән бири олан Бејләганда «Һесаба кәлмәз дәрәчәдә памбыг вә арпа» бечәрилдији кәстәрилир³⁰⁹. Бурада тарихи мәнбәләрдә верилән дәјәрли мәлүматлары археоложи фактлар бир даһа тәсдиг едир. Өрәнгалада апарылан археоложи газынтылар заманы мәишәтдә ишләдилән кил чыраглар тапылмышдыр³¹⁰. Ерамызын IX—XIII әсрләринә аид олан бу чырагларын пилтәләри, шүбһәсиз, памбыгдан олмушдур. Орта әсрләр дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә аид чыраглар Кәнчә, Гәбәлә, Бакы вә башга јерләрдән әлдә едилмишдир. Палеоботаник А. В. Петров Бакы Ширваншаһлар сарајында апарылан археоложи газынтыда XI—XII әсрләрә аид кил чырагларын бириндә олан пилтәнин памбыгдан олдуғуну тәсдиг етмишдир³¹¹.

³⁰⁵ И. С. Хатисов. Хлопководство в Закавказье. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. IV, ч. II, Тифлис, 1888, сәһ. 279.

³⁰⁶ Т. С. Пассек. Джафарханский могильник. ВДИ, № 2, 1948, сәһ. 185.

³⁰⁷ И. Н. Юсифов. Азәрбајчанда памбыгчылығын тарихинә даир бә'зи мәлүмат. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, XI чилд, 1953, № 2, сәһ. 143—144.

³⁰⁸ М. Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, сәһ. 5—6.

³⁰⁹ Армянская География VII века по Р. Х. Перевод К. П. Патканова. СПб, 1877, сәһ. 50—51.

³¹⁰ Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 97.

³¹¹ В. А. Петровун 1949-чу ил 4 мајда Азәрбајчан ССР ЕА-нын ичтимаи елмләр шө'бәсинин кениш ичласында «Минкәчевирдә битки галыглары һаггында» етдији мә'рузәнин стенограммы, сәһ. 4.

Минкэчевирдэ 3 №-ли илк орта эср јашајыш јериндэ апарылан археоложи газынтылар нэтичэсиндэ бир сыра гијмэтли тарихи материалларла бэрабэр хејли мигдарда јанмыш памбыг тохумлары элдэ едилмишдир³¹².

Ерамызын III—VIII эсрлеринэ аид олан бу памбыг тохумлары илэ мүтэхэссислерин илк танышлығы нэтичэсиндэ мүэјјэн едилмишдир ки, онлар Азэрбајчанда бечэрилэн мүасир памбыг нөвлэрилэ чох јахынлыг тэшкил едир³¹³. Дикэр археоложи тапынты јенэ дэ гэдим Минкэчевирдэ катакомба гэбирлериндэн ашкар едилмишдир. Бурада Г. М. Аслановун апардығы газынтылар нэтичэсиндэ ерамызын V—VII эсрлеринэ аид едилэн катакомба гэбирлеринин бэ'зилэриндэн јун, ипэк кэлэфлэрилэ бэрабэр памбыг кэлэфи дэ тапылмышдыр³¹⁴.

Белэликлэ, еһтимал етмэк олар ки, тэхминэн ерамызын I—VIII эсрлериндэ Азэрбајчанда, хусусилэ онун аран районларында кениш саһэдэ чохлу памбыг бечэрилмиш вэ ондан мүхтэлиф нөв парча вэ иплэр һазырламышлар. Һэр һалда көстэрилэн дөврдэ памбыгчылыг эввэлки дөврлэрэ нисбэтэн мүгајисэ едилмэз дэрэчэдэ инкишаф етмишдир. Ерамызын VIII эсрлериндэн сонракы дөврлэрдэ Азэрбајчанда памбыгчылыг даһа да артмышдыр. X эсрдэ јазылмыш «Һүдүдүл-алэм» адлы чоғрафи эсэрдэ көстэрилир ки, Азэрбајчан эјалэтлериндэн башга шејлэрлэ бэрабэр, памбыг да ихрач олунурду вэ бу тичарэтдэ мүһүм јер тутурду³¹⁵. Фикри мизи бир даһа тэсдиг етмэк үчүн XII эсрин көркэмли шаири Хагани Ширванинин ашағыдакы бир бејтинэ мүрачиэт едэк:

«Кечэлэр сәмајә бахылса әкәр,
Памбыг тарласы тәк көрүнәр көјләр»³¹⁶.

Бу мисраларда мүэллиф «памбыг тарласы»ны көјлэрлэ мүгајисэ едир. Белэликлэ, һәмин дөврдэ памбыг әкилэн саһэлэрин кенишлијинэ һеч бир шүбһэ галмыр.

Азэрбајчанын сајсыз-һесабысыз кәндлеринин чохунда бечэрилэн памбыг тарлаларындан элдэ едилэн памбыг мәһсулу орта эсрлэр дөврүнүн көркәмли шәһэрлериндэ—Бәрдэ, Бејләган, Кәнчә, Нахчыван вэ башгаларында мүхтэлиф памбыг парчалар тохунарды. Һәлә ерамызын XII эсриндэ Јахын

³¹² Р. М. Ваһидов. Минкэчевир III—VIII эсрлэрдэ, Азэрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1961, сәһ. 74.

³¹³ Јенэ орада.

³¹⁴ Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. ҚСИИМК, вып. 60, М., 1955, сәһ. 69.

³¹⁵ Һүдүдүл-алэм. Азэрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 256, сәһ. 3, (тәрчүмәси Ә. Ә. Әләсғәрзадәниндир).

³¹⁶ Хагани Ширвани. Сечилмиш эсэрлэри. Бақы, 1956, сәһ. 24.

Шəргдə эн бəјүк тохучулуг мəркəзи кими шəһрəт газанмыш Кəнчə шəһəриндə јалныз јун вə ипəкдэн дејил, памбыгдан да гијмəтли вə зəриф парчалар тохумушлар. Кəнчə усталарынын памбыгдан вə башга мəмулатлардан тохудуглары парчалар һəтта харичдə белə сатылырды³¹⁷.

XIII эср эрəб тарихчиси Зəкəријјə Гəзвини јазыр ки, Кəнчə тохучулары «əлкүтни» адлы кəзəл памбыг парча вə мұхтəлиф нөв «əл Кəнчə» адлы кејимлэр һазырлајырдылар³¹⁸.

Кəнчədə памбыг парчаларын тохунмасына даир «Əчαι-бəддүнја»да да мəлумат вардыр³¹⁹.

Ерамызын XIV эсриндə јашамыш Иран тарихчиси Һəмдуллаһ Гəзвини өзүнүн «Нүзнəтүл-гүлуб» эсəриндə Мараға, Бејлəган, Нахчыван вə Ордубад шəһəрлəринин əтрафында памбыг јетишдирилдијини хəбэр верир³²⁰.

Азэрбајчанда памбығын бечəрилмəsi һаггында XIII эср Венесија сəјјаһы Марко Полода гијмəтли мəлумат вардыр.

XVII эср түрк сəјјаһы Овлијја Чəлəби «Сəјаһəтнамə»³²¹ эсəриндə тəкчə Нахчыван эразисиндə зəки, манлајы, зə'фəраны, лали, бəјазы, хасс вə башга нөв памбыг бечəрилдијини гејд едир³²².

Бүтүн кəстəрилəнлэрə јекун вурараг гејд етмəк лəзымдыр ки, ерамыздан һələ бир нечə эср əввəl, əсасən, Ирандан кечмиш олан памбыг биткиси тəдричən инкишаф едэрək Азэрбајчанын аран рајонларына јајылмышдыр. Орта эсрлэр дөврүндə памбыгчылыг даһа да инкишаф едэрək јерли əһалинин кəнд тəсəррүфатынын əсас сəһəлəриндэн биринə чеврилмишдир.

³¹⁷ М. М. Алтман. Исторический очерк города Ганджа. Баку, 1949, сəһ. 46.

³¹⁸ Јенə орада. сəһ. 41.

³¹⁹ Н. Д. Миклухо-Маклай. Кəстəрилəн эсəri, сəһ. 208.

³²⁰ Һəмдуллаһ Гəзвини. Нүзнəтүл-гүлуб. Азэрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви № 1700, сəһ. 122—137.

³²¹ Путешественники об Азербайджане, т. I, Баку, 1961, сəһ. 36.

³²² Ə. Ə. Əлизadə. Кəстəрилəн эсəri, сəһ. 31.

III ФӘСИЛ

БАҒЧЫЛЫҒ ВӘ БОСТАНЧЫЛЫҒ

Азәрбајчан әразисинин чоғрафи шәраити һәлә гәдим заманлардан бағчылығ вә бостанчылығын инкишафы үчүн чоҳ әлверишли олмушдур. Мә’лум олдуғу кими, бағчылығын мејдана чыхмасы инсан чәмијјәтинин тарихиндә ән гәдим тәсәррүфат саһәләриндән бири сајылан јығым ишинин сонрақы инкишафы илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Һәлә ибтидан ичма гурулушу дөврүнүн илк мәрһәләләриндә јашајан инсанлар мешәләрдә битән мүхтәлиф нөв јабаны мејвәләри топлајыб јејирдиләр. Онларын мејвә топламағ вәрдишләри заман кетдикчә артмыш, тәкмилләшмиш вә нәтичәдә јабаны мејвәләрдән мэдәни мејвә јетишдирмәјә кечмишләр. П. М. Жуковски јазыр: «Мэдәни битки јабаныдан нәинки харичи вә дахили гурулушу е’тибары илә һәм дә мәнсулун јалныз кәмијјәти дејил, кејфијјәти илә дә фәргләнир»³²³.

Лакин мэдәниләшмәнин һарада, нечә вә һансы шәраитдә баш вермәси һағгында һәләлик гәти фикир сөјләмәк чәтиндир. Анчағ мүхтәлиф биткиләрин јетишдирилмәси дөврү исә нисбәтән ајдындыр.

Азәрбајчан мешәләри инди дә мүхтәлиф јабаны мејвә ағачлары илә зәнкиндир. Буна көрә дә Гафгазда јетишән јабаны мејвәләрин мэдәни һала кечирилмәси даһа ағылабатан бир һәгигәтдир.

Мәшһур совет алими Н. И. Вавилов јазыр: «Загафгазија дунјада бир сыра биткиләр, хүсусилә мејвәләрин (үзүм, армуд, алча, нар, һејва вә с.) илк дәфә мэдәниләшмәсинин вәтәнидир»³²⁴.

Беләликлә Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајчанда бағчылығын чоҳ гәдим бир тарихә малик олдуғуну сөјләмәк

³²³ Материалы по истории и земледелия СССР, сб. II. М.-Л., 1956, сәһ. 5.

³²⁴ Н. И. Вавилов. Пшеница в Абиссинии. Л., 1931, сәһ. 230.

олар. Бу эразидə енеолит (ерамыздан əввəl IV—III минил-лик) дөврүнүн башланғычына аид бағ вə бостанчылығын варлығыны сүбут едэн һəлəлик һеч бир материал археоложи газынтылар заманы ашкар едилмəмишдир. Буна əсасэн дə һəмин дөврдə кəстəрилэн тəсəррүфат саһəлəринин олмасы еһтимал характери дашыыр. Лакин Ермəнистанда Гарни-дэн инкишаф етмиш енеолит дөврүнə аид мејвə тохуму³²⁵. Загафгазијада бағчылығын олдуғуну сүбут едэн јеканə та-пынтыдыр.

Азэрбајчанда əкинчилик вə үзүмчүлүјүн əксинə оларағ, бағ вə бостанчылығы даир материал олдуғча аздыр. Бу сə-бəбдэн дə һəмин мəсəлəни əтрафлы ајдынлашдырмағ имкан харичиндəдир. Буна бахмајарағ, мүхтəлиф мејвə нөвлəринин инкишаф тарихи бағ вə бостанчылығын тəсəррүфатдакы мөв-геји вə елəчə дə истифадəsi һағгында аз да олса данышмағ олар.

Тунч дөврүндə бағчылығы даир материаллара Ј. И. Гум-мелин əсəрлəриндə раст кəлирик. Ј. И. Гуммел Ханлар рајо-нунун јахынлығында гəдим јашајыш јериндə бир нечə ил археоложи газынтылар апармыш вə бурадан мəдəни мејвə тумларыны элдə етмишдир. Мејвə тумлары ичəрисиндə ба-дам нисбətэн чохлуг тəшкил едир. Онун галығына 36, 47, 54 №-ли биналарда тəсадүф едилмишдир. һəмин тумларын бə-зилəринин акад. А. А. Гроссһейм тəрəфиндэн тəдгиги кəстəр-ди ки, о мəдəни бадам—*Prunus Amygdalus* нөвүнə аиддир³²⁶.

Ханлардакы 54 №-ли бинанын дөшəмəсиндэн тапылан ба-дам харичи көрүнүшү е'тибары илə шафталы тумуна охшаса да мүəјјэн хүсусијјəтинə көрə ондан сечилир. Демəли, бадам тумунун ирилији онун мəдəни бадам олмасыны сөјлəмəјə бир даһа имкан верир.

Ј. И. Гуммел Ханлар рајонунун эразисиндə тунч дөврү-нүн сон мəрһəлəлəринə аид 2 №-ли Лүлəли гəдим јашајыш јериндə олан бадам ағачларына əсасланарағ онун гəдимли-јини гејд едир³²⁷.

Белə нəтичəјə кəлмək олар ки, Ханлар эразисиндэн та-пылан бир нечə мəдəни бадамла вə бурада инди дə галмыш бадам биткиси арасында узағ кечмишдэн сых əлагə олмуш-дур. Онлар тарихин инкишафы нəтичəсиндə бири дикəрини тамамламыш вə давам етдирмишдир. Јабаны бадам—*Amygdalus Fenzalina* нөвү Азэрбајчанын Гарабағ, Нахчыван ра-

³²⁵ Б. Н. Аракелян. Гарни, 1. Ереван, 1951, сəһ. 25.

³²⁶ Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаника Закавказья, Сообш. ГрузФАН СССР, т. 1, 1940, № 10, сəһ. 750.

³²⁷ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, сəһ. 98.

јонларында да кениш ізілтмышдыр³²⁸. Башга јерләрде дә она аз чох тәсадүф едилір. Јабаны бадам мэдәнидән јалныз тумунун тәхминән ики дэфә кичик олмасы илә фәргләнир³²⁹.

Гафгазда ән гәдим мејвәләрдән бири олан бадамын Азәрбајчан әразисиндә мэдәниләшмәси вә јетишдирилмәси тамамилә мүмкүн һесаб едилә биләр.

Ханлар јахынлығындакы 58 №-ли тунч дөврү јашајыш бинасынын дөшәмәсиндән башга мејвә тумлары илә бирликдә тапылан шафталы туму елми чәһәтдән даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едилр³³⁰. В. А. Петров һәмин тумун мэдәни шафталы—*Prunus Persica* олдуғуну кәстәрилр³³¹.

1926-чы илдә апарылан археоложи газынтылар заманы Ағдам шәһәри јахынлығында Хочалы кәнди әтрафындакы кургандан да тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијә аид шафталы туму ашкар едилмишдир³³².

Шафталынын вәтәни Чин әразиси һесаб едилір³³³. Бурада һәлә ерамыздан әввәлки III минилликдә шафталынын јетишдирилмәси сүбут едилмишдир³³⁴. Лакин буна бахмајараг бу мејвә нөвүнү Гафгаза кәлмә кими гијмәтләндирмәк јанлыш олар. Белә ки, Ермәнистанда Гарнидә апарылан археоложи газынтылар заманы тапылан шафталы туму енеолит дөврү мэдәни тәбәгәсиндән ашкар едилмишдир³³⁵. Демәли, бу әразидә дә тәхминән ерамыздан әввәлки III минилликдә шафталы бечәрилмишдир. Һәмин јердән тапылан шафталы туму—*Prunus Armenica* вә ја *Armenica Vulgaris Lam* әсас верир ки, артыг Загафгазијадә мэдәни шафталыдан истифадә етмишләр. *Prunus Armenica* нөвүнүн вәтәни Ермәнистан вә Орта Асија әразиси һесаб едилір³³⁶. Асијанын чәнуб рајонларында ән гәдим биткиләрдән сајылан шафталынын јетишмәси бизә онун илк дэфә Загафгазијадә бечәрилмәсини сөјләмәјә имкан верир. Бу мејвәнин сонракы дөврләрде дә хәли инкишаф етдијини газынтылар заманы тапылан шафта-

328 А. А. Гроссгейм. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку, 1942, сәһ. 11.

329 Јенә орада.

330 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН СССР, т. 1, 1940, № 10, сәһ. 750.

331 Јенә орада.

332 И. М. Джафарзаде. Ходжалинская экспедиция. Земляной курган № 5, «Изв. АзФАН СССР», 1941, № 2, сәһ. 239.

333 Ч. Дарвин. Изменение животных и растений в домашнем состоянии. М.-Л., 1941, сәһ. 239.

334 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН СССР, т. 1, 1940, № 10, сәһ. 750.

335 Б. Н. Аракелян. Гарни, т. 1. Ереван, 1951, сәһ. 25.

336 П. М. Жуковский. Культурные растения и их сородичи. 1950, сәһ. 325—326.

лы тумлары бир даһа сүбут едир. Шафтагынын чох куман гурусундан да истифадә едилмишдир.

Тунч дөврүндә бечәрилән мејвәләрдән бири дә нардыр. Јабаны нар—*Prunus granatum* Азәрбајчанын дағәтәји рајонларынын чохунда јетишир. Јабаны нарын киләләри мэдәни нарынкындан нисбәтән кичикдир вә даһа турш ширәси вардыр³³⁷. Ј. И. Гуммел Ханлар рајонунда 36 №-ли курганда газынты апардығы заман бурада 3,4 м һүндүрлүјүндә олан нар ағачынын галығыны ашкар етмиш вә бу саһәдә гијмәтли фикир сөјләмишдир. О, гејд едир ки, курганын әсасында көк салмаға башлајан нар ағачы курган дүзәләндән сонра тәдричән инкишаф етмиш, ашағы һиссәләри мәнв олмуш вә үзә галхдыгча јени көкләр бурахмышдыр. Беләликлә, нар ағачы курганын үстүнә чыхмышдыр³³⁸. Нарын белә бир узун дөвр әрзиндә инкишаф етмәси бә’зи әдәбијјатларда өз әксини тапмышдыр³³⁹. Нар ағачы бир сыра халглар арасында, о чүмләдән Азәрбајчанда мүгәддәс һесаб едилир. Бу јалныз Загафгазијада дејил, Асија вә Аралыг дәнизи әтрафы өлкәләриндә дә мүгәддәс ағач сајылыр³⁴⁰. Бу ағач гәдим Шәрг халглары арасында мәнсулдарлыг рәмзи һесаб едилир³⁴¹. Бу биткинин Азәрбајчанда јашајан гәбиләләр арасында да мүгәддәс олмасы вә она ситајиш едилмәси еһтималыны сөјләмәк олар. Нар сујундан наршәраб һазырландығы кими, онун габығындан да бојагчылыгда кениш истифадә етмишләр. Тунч дөврүндә, аз да олса, мүшаһидә едилән нар сонракы дөврләрдә хејли инкишаф етмиш вә даһа да чохалмышдыр.

Үмумијјәтлә 1 №-ли јашајыш јеринин әтрафында бир сыра јабаны мејвә ағачлары вардыр. Онлардан гара әнчири—*Ficus Carica L.* вә күләјшә нарыны—*Prunus granatum L.* хусусилә гејд етмәк лазым кәлир. Һәммин биткиләрдән бәһс едән Ј. И. Гуммел јазыр ки, «әнчир вә нара кәлдикдә, һеч шүбһәсиз, онлар әввәлчә мэдәни олмуш вә сонракы дөврләрдә јабаны һала кечмишләр»³⁴². Зәннимизчә, Ј. И. Гуммелин бу фикрилә разылашмаг олар. Бизә мә’лумдур ки, һәммин әразидә тунч дөврүнә аид бу көстәрилән мејвәләрин мэдәни варлығыны тәсдиг едән дәлилләр вардыр. Демәли, һәммин гәдим јашајыш јериндә мүәјјән мүддәтдән сонра бир сыра сәбәб-

337 А. А. Гроссгейм. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку, 1942, сәһ. 19.

338 Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, сәһ. 110.

339 Јенә орада.

340 Јенә орада.

341 К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, сәһ. 72.

342 Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, сәһ. 110.

ләр учундан јашајыш дајанмыш вә дөвр кечдикчә мэдәни мејвэләрә хидмәт олмамыш вә онлар «вәһши»ләшмишдир. Кәнчәчәј вадисиндә «Бек» мағарасынын орта мэдәни тәбәгәсиндән тәдгигат заманы тунч дөврүнүн сонларына аид килас туму—*Prunus avium* тапылмышдыр³⁴³. Килас туму (?) 1935-чи илдә Ј. И. Гуммел тәрәфиндән 54 №-ли бинадан да тапылмышдыр.

Гафгаз мешәләриндә јабаны киласа—*Cerasus avium* чох тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Јабаны киласын киләләри мэдәни киласынкына нисбәтән кичик вә бир гәдәр ачы дады илә сечилир. Һәммин мағарадан алча—*Prunus domestica* туму да тапылмышдыр³⁴⁴. Бу мејвәнин әсас вәтәни Гафгаз әразиси һесаб едилир³⁴⁵. Гафгаз мешәләриндә ән чох јайылан јабаны мејвэләрдән бири алчадыр. Буна кәрә дә јабаны алчаны—*Prunus domestica* јерли гәбиләләр әсрләр боју бечәрәрәк мэдәни һала салмышлар³⁴⁶. Јабаны алча олдуғча турци дада маликдир. Һәммин јердән дикәр мэдәни мејвэләрдән гоз *Fulganus regia* габығыны гејд етмәк лазымдыр³⁴⁷.

Акад. А. А. Гроссһейм гејд едир ки, јабаны гоз—*lans regia* Гафгазын јабаны биткиси дејилдир. Лакин онун јабаны һалда тәсадүф едилмәсинә бахмајарағ о, кечмишдә мэдәни гозла сых сурәтдә әлагәдар олмушдур³⁴⁸. Л. И. Прилипко исә Гафгазда гозун мәншәји мәсәләсинин тамамилә һәлл едилмәдијини гејд едир. Онун фикринчә әввәлләр мэдәни олуб, сонрадан јабаны һала кечмиш гоза тәбии гоз мешәләриндә раст кәлмәк олар³⁴⁹.

Ханлар рајону әразисиндәки «Бек» мағарасынын сон тунч дөврү мэдәни тәбәгәсиндән фындығ—*Cerylus* габығы да ашкар едилмишдир³⁵⁰. Гоз, шабалыд вә башгалары илә бирликдә јағлы мејвәләр групуна дахил олан фындығ истәр мэдәни, истәрсә дә јабаны һалда мүхтәлиф нөвләрдә Гафгаз, о чүмләдән Азәрбајчанда кениш интишар тапмышдыр.

Бүтүн јухарыда адлары чәкилән мејвәләрин, онларын тум вә габығларынын Азәрбајчан әразисиндә археоложи газынтылар заманы ашкар едилмәсинә вә чохунун мэдәни олма-

343 Я. И. Гуммель. Пещера Бека в долине Гянджачая (әлјазмасы Ханлар өлкәшүнаслығ музејиндә сахланыр).

344 Јенә орада.

345 Ч. Дарвин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 224.

346 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 70.

347 Я. И. Гуммель. Пещера Бека в долине Гянджачая. (Рукопись).

348 А. А. Гроссһейм. Көстәрилән әсәри, сәһ. 7.

349 Л. И. Прилипко. Лесная растительность Азербайджана. Баку, 1954, сәһ. 205.

350 Я. И. Гуммель. Пещера Бека в долине Гянджачая (әлјазмасы Ханлар өлкәшүнаслығ музејиндә сахланыр.).

сына әсасланараг гејд етмәк олар ки, һәмин мејвәләр тунч дөврүндә хејли артмыш вә јерли гәбиләләр онлары бечәрмәји бачармышлар. Лакин газынты заманы һәләлик тапылмајан бир нечә мејвә нөвү, хүсусилә алма, армуд, һејва, зоғал, көјәм, јемишан, ијдә вә башгаларынын тунч дөврүндә бечәрилдијини вә истифадә едилдијини еһтимал етмәк олар. Бу еһтималы доғуран әсас сәбәбләрдән бири адлары чәкилән мејвә нөвләринә јабаны һалда Азәрбајчан мешәләриндә тәсадүф едилмәси вә онларын бир нечәсинин вәтәни Гафгаз әразиси олмасыдыр.

Тунч дөврүндә бағчылығын инкишафына јекун вураркән гејд етмәк лазымдыр ки, бу саһә о дөвр тәсәррүфатында икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб етмиш вә јардымчы саһәләрдән олмушдур. Бу дөврдә бостанчылығын изләрини көстәрән бәзи хырда пара нишанәләр олса да бу саһә чох садә характер дашыјыр.

Азәрбајчанда бостанчылығын варлығыны көстәрән јекәнә тапынтыны һәләлик «Бек» мағарасында сон тунч дөврү тәбәгәсиндә ашкар едилән балгабаг тумларыдыр³⁵¹.

Һәмин дөврдә Азәрбајчанда бағчылыгла бәрабәр јығым иши дә јерли гәбиләләрин игтисади һәјатында мүәјјән рол ојнамышдыр. Онлар мүхтәлиф биткиләрин мејвә вә көкләрини топлајыб јемишләр. Бу чәһәтдән дағдағанын даһа кениш истифадә едилмәсини бәзи фактики материаллар сүбут едир.

Һәлә енеолит дөврүнә аид 103 №-ли Степанакерт курганында 3 м дәринлијиндә јер сәһинин үзәриндә дағдаған— *Celtis caucasica Wild* тумлары тапылмышдыр³⁵².

Ејни заманда Ханлар рајону әразисиндәки тунч дөврүнә аид 58 №-ли јашајыш бинасында дағдаған тумуна тәсадүф едилмишдир. Бурада бинанын дөшәмәсиндән тапылан дағдаған— *Celtis caucasica Wild* тумларыны В. А. Петров тәјин етмишдир³⁵³. Дағдаған Гафгаз мешәләринин чохунда кениш јајылмыш мејвәли ағачдыр. Онун кичик гырмызымтыл мејвәләри олдугча ширин вә дадлы олуб әһали арасында сон заманлара гәдәр дәрилиб јејилирди.

Дағдаған гәдим заманлардан башлајараг мүгәддәс ағач һесаб олунур³⁵⁴. Ханларда 115 №-ли јашајыш бинасынын

351 И. Нәриманов. Кәнчәчәј рајонунун археоложи абидәләри. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 110.

352 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообш., ГрузФАН СССР, т. 1, № 10, 1940, сәһ. 746.

353 Јенә орада, сәһ. 750.

354 В. А. Петров. Этноботаника Нагорного Карабаха. АзФАН СССР, 1940, сәһ. 34.

дөшәмәсинин алтындакы 139 №-ли гәбирдән тапылан күпүн ичәрисиндән хејли јабаны битки тумлары әлдә едилмишдир. Тунч дөврүндә палыд—*Quercus Sv.* ағачынын да галыглары археоложи газынты заманы тапылмышдыр³⁵⁵. Палыд мејвәләринин ачы дады олса да ачлыг заманы ону бә'зән очагда говуруб јемишләр.

Шүбһәсиз, һәмин дөврдә јабаны биткиләрдән моруг, бөјүрткән вә башга мејвәләрдән дә кениш истифадә едилмишдир.

Азәрбајчанда тунч дөврүндән хејли фәргли олараг, дәмир дөврүндә бағ вә бостанчылыг мүгајисә едилмәз дәрәчәдә инкишаф едир. Бу, јени метал олан дәмирин мејдана кәлмәси вә бунунла әлагәдар олараг, әкин саһәләринин даһа да кенишләнмәсилә сых сурәтдә бағлыдыр. Дикәр тәрәфдән, бир сыра кениш архларын һәлә ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарындан мөвчуд олмасы³⁵⁶, бә'зи бәсит суварма үсулларынын јерли әһали тәрәфиндән истифадә етмәләри бағ вә бостанчылыгын дәмир дөврүндә инкишафы үчүн хусуси зәмин һазырламышдыр. Доғрудур, Азәрбајчанын тәбии шәраитлә әлагәдар олараг Кичик вә Бөјүк Гафгаз дағлары әтәкләриндә сүн'и суварма олмадан бағ вә чох аз да олса, бостанчылыг мәһсулу јетишдирмәк мүмкүндүр. Лакин дүзәнликләрдә сүн'и сувармасыз һәмин биткиләрин бечәрилмәсини дүшүнмәк белә олмаз. Буна көрә дә һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, тунч дөврүндә бағчылыга даир әлдә едилән материал дағәтәји рајонлары әразисиндәндир.

Азәрбајчанда дәмир дөврүнүн әввәлләринә даир бағ вә бостанчылыгын инкишафыны көстәрән материаллар һәләлик азлыг тәшкил едир. Лакин бу дөврә аид Ермәнистан әразисиндә бир сыра гијмәтли дәлилләр вардыр.

Б. Б. Пиотровски Кармирблур газынтыларындан бир сыра мејвәләрин галыгларыны әлдә етмишдир. Онлардан кавалы, алча, һејва туму, нар киләләри вә габыглы гоз, хырда килас тумлары вә бир нечә алманы хусусилә гејд етмәк лазымдыр³⁵⁷.

Урартуларда мејвә вә үзүмчүлүјүн инкишафы вә јайылмасы мәсәләсинә даир јалныз археоложи материалларда дејил, Ассирија михи јазыларында да кениш мә'луматлара тәсадүф едилир³⁵⁸.

Јазыларын бириндә көстәрилир ки, ерамыздан әввәл 714.

³⁵⁵ Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. II, АН Груз. ССР, т. 2, № 1, 2, 1941, сәһ. 127.

³⁵⁶ Т. С. Пассек. Джафарханский могильник. ВДИ, 1946, № 2, сәһ. 185.

³⁵⁷ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, 1959, сәһ. 143.

³⁵⁸ Г. А. Меликишвили. Наири—Урарту. Тбилиси, 1954, сәһ. 237, 332.

чү илдә Ассур чары II Саргонун гошунлары Урарту дәвләти үзәринә һүчүм етдикләри заман өлкәнин мејвә бағлары вә үзүм тәнәкләрини дәмир балталарла доғрајарағ мәһв етмишләр³⁵⁹.

Јазылы сәнәдләрә вә Кармирблурдан тапылан мејвә галыгларына әсасән гејд етмәк олар ки, көстәрилән мејвәләр Загафгазијанын башга јерләриндә дә бечәрилирмиш. Ерамыздан әввәлки IV әсрдән башлајарағ албанларда үзүмчүлүјүн кениш инкишафыны әсас көтүрәрәк бурада бағчылығын әввәлки дөврләриндән фәргли оларағ хејли инкишаф етмәсини сөјләмәк олар. Албанлара мәхсус олан күп гәбирләри археоложи мәдәнијјәтинин јајылдығы јерләрдә бағчылыға даир бә'зи материаллар вардыр.

Дөвр е'тибары илә тәхминән ерамыздан әввәлки II вә ерамызын II әсрләринә аид олан Минкәчевир күп гәбирләриндән гоз вә нар габыгларынын галыглары тапылмышдыр³⁶⁰. Бурадан үзүм, һејва вә нар тумлары да ашкар едилмишдир³⁶¹. Јашлы шәхсә мәхсус күп гәбиринин ичәрисиндән скелетдән башга, кичик бир күпәнин ичәрисиндән нар, гоз вә башга мејвә галыглары тапылмышдыр³⁶². Чох марағлыдыр ки, бурадакы күп гәбирләринин бириндә кил габын ичәрисиндә ағзына гәдәр долдурулмуш гоз тапылмышдыр. В. А. Петров һәмин гозлары тә'јин едәрәк көстәрмишдир ки, бурада бир нечә нөв гоз олмушдур³⁶³. Албанларда бадамын јетишдирилмәси дә мә'лумдур³⁶⁴.

Тәхминән ерамызын I әсринә аид Кәнчә шәһәри әтрафында тәдгиг едилән чиј кәрпич гәбирләринин бириндән килас— *Prunus avium* туму тапылмасыны да гејд етмәк лазымдыр³⁶⁵.

Бә'зи антик мүәллифләрин әсәрләриндә Шакшендә бағчылығын инкишафы һаггында мә'лумат верилир. «Бүтүн бу өлкәнин әразиси һәмишә јашыл көркәмә малик олур вә бол мејвә бағлары илә зәнкиндир³⁶⁶.

³⁵⁹ Г. А. М е л и к и ш в и л и. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954, сәһ. 327—328.

³⁶⁰ С. М. К а з и е в. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА. т. I, 1949, сәһ. 45.

³⁶¹ Т. И. Г о л у б к и н а. К вопросу о земледелии и скотоводство в древнем Азербайджане. По материалам кувшинных погребений Мингечаура (рукопись), сәһ. 7.

³⁶² С. М. К а з и е в. Археологические раскопки в Мингечауре, сәһ. 33.

³⁶³ В. А. П е т р о в. Предварительный отчет о командировке в Азерб. ССР для участия в работах Мингечаурской экспедиции 1949 г. (стенограмма), сәһ. 5—6.

³⁶⁴ Азәрбајчан тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 66.

³⁶⁵ К. В. Т р е в е р. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.

³⁶⁶ Е в с т а ф и й. Комментарии к «землеописанию» Диносия, 730. (перевод И. П. Цветкова) «Вестник древней истории», 1948, № 1, сәһ. 254.

Евстафи исә антик мұәллифләрин әсәрләринә әсасланараг гејд едир ки, каспи торпагында «үзүм тәнәкләри бол мәнсул верир. Дејирләр ки, әнчир о гәдәр мәнсул верир ки, бә'зи ағачлардан 60 медимнә гәдәр (медим јунан өлчүсү олуб 52,5 л-ә бәрабәрдир) әнчир топланыр»³⁶⁷.

Туңч вә дәмир дөврләринә аид олан материаллары әсас көтүрәрәк гејд етмәк олар ки, о дөврдә албанларың бағларында үзүм, армуд, алма, һејва, нар, шафталы, гоз, фындыг, шабалыд, әнчир, зоғал, кавалы вә бир чох башга мејвә нөвләри јетишдирилмиш вә ондан да јерли әһали илин мұәјјән вахтларында јаш вә ја гурудулмуш шәкилдә истифадә етмишләр.

Ерамыздан әввәлки VII—VI әсрләрдән башлајараг бостанчылыг да әввәлки дөврләрә нисбәтән инкишаф едир. Бостанчылыг, биткиләриндә ән гәдими гарпыздыр. Бу битки кәлмә һесаб едилсә дә Совет Иттифагы әразисиндә ән әввәл Орта Асија вә Загафгазијада јетишдирилмишдир³⁶⁸. Јабаны гарпыз— *Citrullus colocynthis* тумлары газынтылар заманы һәләлик ашкар едилмәмишдир. Лакин мәдәни гарпыз— *Citrullus edulis Pang* тумлары 1948-чи илдә Кармирблур газынтыларындан тапылмышдыр³⁶⁹. Тәхминән ерамыздан әввәлки VII—VI әсрләрә аид олан бу тумлар һәләлик чох азлыг тәшкил етсәләр дә, бостанчылыгың һәмин дөврдә Загафгазијада инкишафыны көстәрән ән дәјәрли сүбутдур. В. А. Петров Хорсонес газынтыларындан ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид говун тумлары топламышдыр. С. П. Толстовун Орта Асијада Хорәзм газынтылары заманы ерамызың III әсрләринә даир әлдә етдији јемиш тумлары бөјүк әһәмиј-јәтә маликдир³⁷⁰. Әһәмәниләр дөврүндә Иранда гарпыз вә јемиш бечәрилдији гејд едилир³⁷¹. Көстәрилән материаллар әсасында ерамыздан бир нечә әср әввәл Азәрбајчан әразисиндә дә бостан биткиләринин бечәрилмәсини сөјләмәк олар. Һәмин дөврдә бағчылыг вә үзүмчүлүјүн кениш инкишаф етмәсилә әлағәдар олараг, бостанчылыг да јерли әһалинин тәсәррүфатында мұәјјән рол ојнамышдыр. Бостан мәнсулу әсасән габаг, говун вә гарпыз олмушдур. Бунларың ичәрисиндә гарпыз даһа кениш јајылмышды. Гарпыздан бәкмәз дә һазырламышлар. Гарпыздан бәкмәз алмаг үчүн онун га-

367 К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.

368 Материалы по истории земледелия СССР, т. II, М.-Л., 1956, сәһ. 14.

369 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 143.

370 Бахчеводство. М., 1959, сәһ. 6.

371 Тағы Бәһрами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 30—31.

бығы сојулур вә ширәси исә тијанда гајнадылыр. Гарпыз-дан алынан бәкмәз жүксәк кејфијјәтли олур.

Ерамызын әввәлләриндән башлајараг Албанијада бос-танчылыг хејли инкишаф етмишди. Минкәчевирдә III—VIII әсрләрә аид гәдим јашајыш јериндән тапылан бир әдәд дәм-мир тоха, әсас е'тибары илә, бостанчылыгда ишләдилмиш-дир. Тоханын узунлуғу 23,5, ағзынын ени 8,8, күпүнүн ени исә 7,5 см-ә гәдәрdir³⁷² (21-чи шәкил).

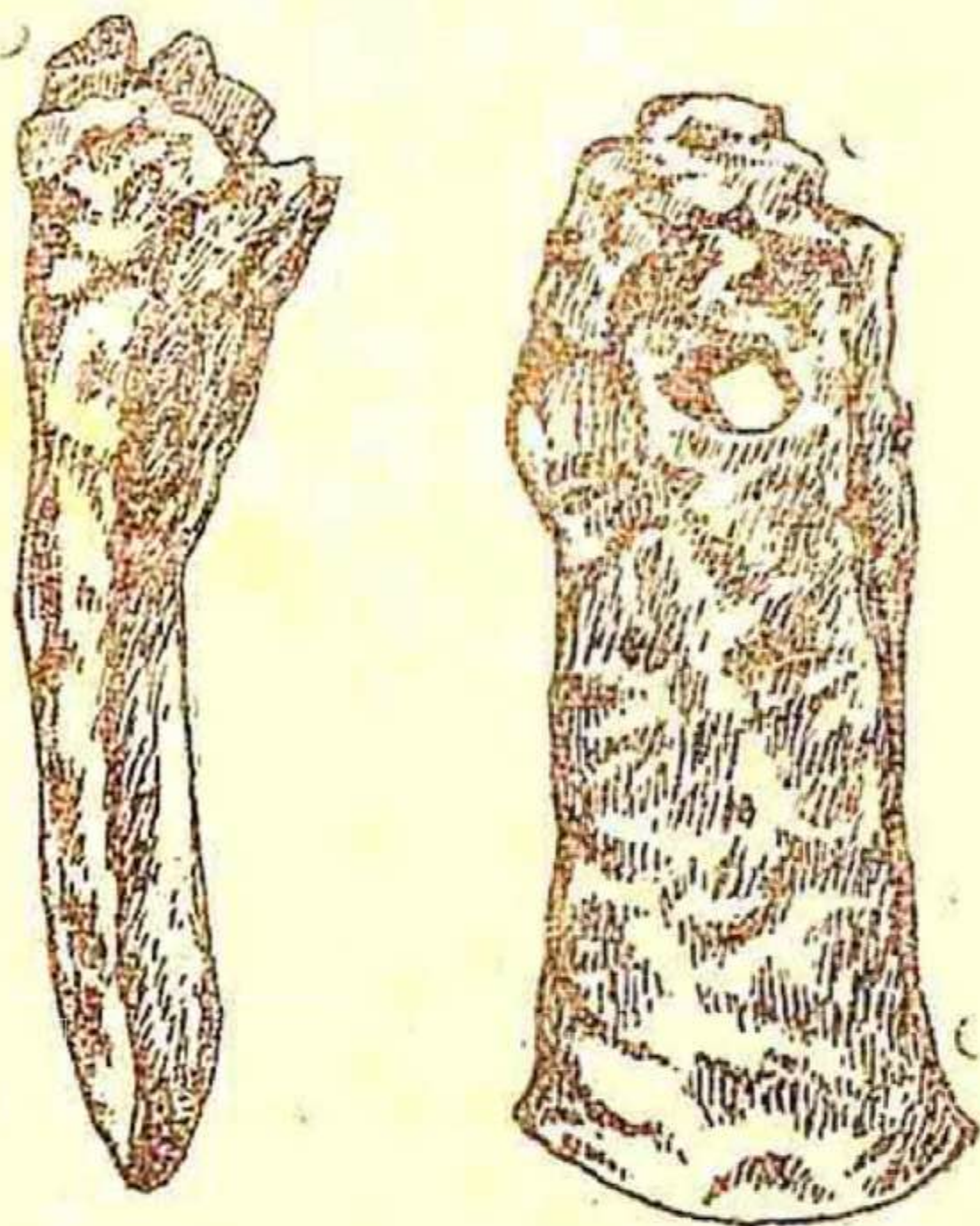
Г. Асланов тәрәфиндән Минкәчевирдә ерамызын I—VII әсрләринә аид катакомба гәбирләринин бә'зиләриндән бос-тан мәһсулунун галыглары тапылмышдыр³⁷³.

Гәбәлә шәһәринин хара-басында ерамызын VIII—IX әсрләринә аид мәдәни тә-бәгәдән хијар вә говун тум-ларынын әлдә едилмәси дә чох мараглыдыр³⁷⁴.

Ерамызын III—V әсрләр-индә Азәрбајчанда даһа тә-рәгги етмиш гурулуш олан феодализм чәмијјәти мејда-на чыхыр. Бу дөврдә тәсәр-рүфатын мүхтәлиф сәһәләр-индә олдуғу кими, бағ вә бостанчылыгда ишләдилән әмәк аләтләри тәкмилләшир вә әкин сәһәләри хејли арт-маға башлајыр. «Азәрбајча-нын тәсәррүфат һәјатында

үзүм, мејвә вә бағча биткиләрини бечәрмәк, шәрабчылыг вә мејвә гурутмаг көркәмли јер тутурду. Газынтылар заманы бир нечә нөв үзүм, зогал, шафталы, әрик, нар, гарпыз, бал-габаг вә сәврәнин күлли мигдарда туму тапылмышдыр»³⁷⁵.

Гәдим Минкәчевирдә ерамызын III—VIII әсрләринә аид 2 №-ли гәдим јашајыш јериндән нар, шафталы, гарпыз вә

21-чи шәкил

³⁷² Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 74.

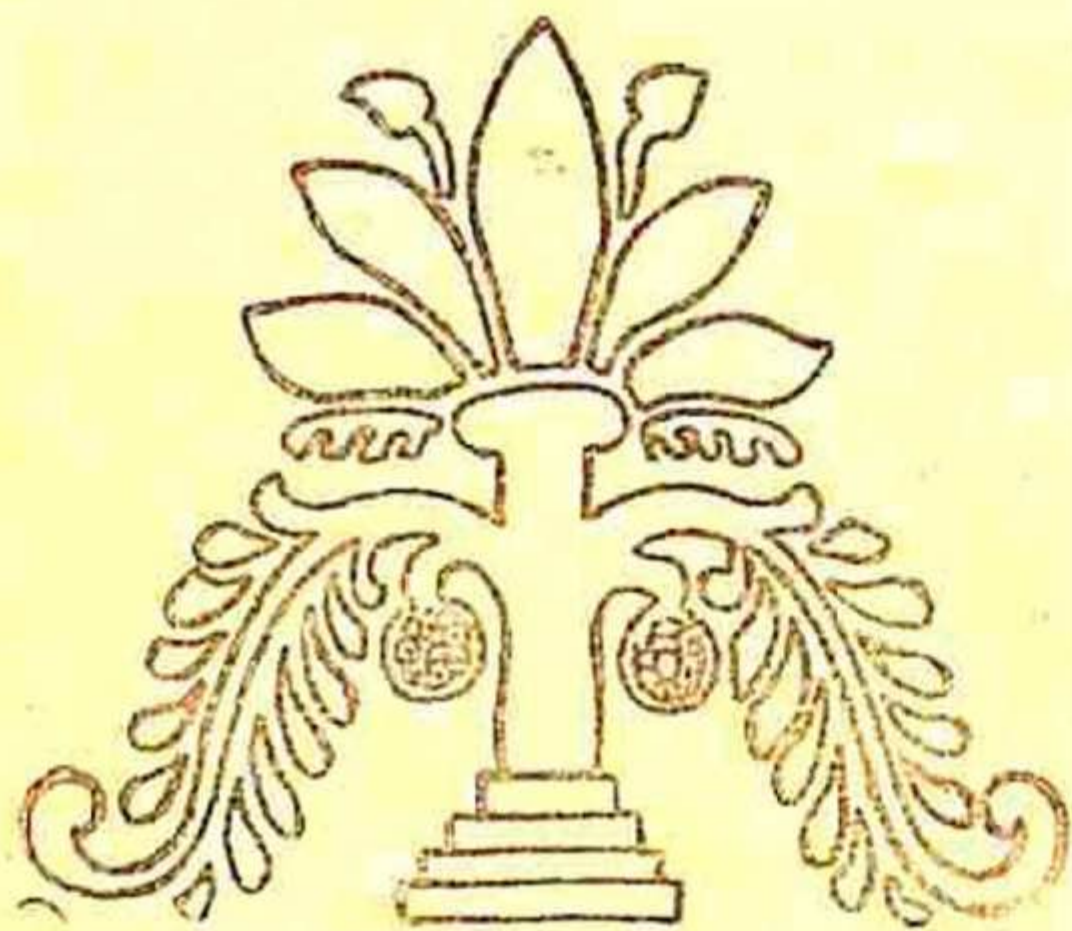
³⁷³ Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура, ҚСИИМК, вып. 60, 1955, сәһ. 71.

³⁷⁴ Гәбәлә археоложи експедисијасынын 1961-чи ил пајыз мөвсүмү-нүн чөл гејд дәфтәри, № 52.

³⁷⁵ Азәрбајчан тарихи, 1 чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 85.

габаг галыгынын тапылмасы³⁷⁶ да һәм ин дөврдә бағчылыгынын вә бостанчылыгынын инкишафыны бир даһа тәсдиг едир.

Ерамызын IV—VII әсрләриндә Азәрбајчанда нар јетишидирилмәсини гејд едәркән албанлара мәхсус тәсадүфи олараг Дағыстанын дағлыг һиссәсиндә тапылан бир тунч күнә һаггында мә'лумат вермәк лазым кәлир. Бу габын һүндүрлүјү 39,2 см олуб, үзәриндә битки вә гуш рәсми тәсвир едилмишдир³⁷⁷. Габын үзәриндәки битки рәсминдә нар ағачынын ири көвдәси, шахәләр учунда хырда јарпаглар вә јарпагларын алтында ашағыја доғру салланмыш нар мејвәләри тәсвир едилмишдир (22-чи шәкил).

22-чи шәкил

Тунч дөврүндә олдуғу кими, көстәрилән дөврдә дә нарын Азәрбајчанда мүгәддәс битки кими әһали арасында мә'лум олмасыны сөјләмәк олар. Нар мәһсулдарлыг нишанәсидир. К. В. Тревер көстәрирки, нар мәһсулдарлыг рәмзи кими бүтүн Шәрг халглары арасында јајылмышдыр³⁷⁸.

Азәрбајчан әразисиндә ерамызын VIII әсриндән сонра

да бағ вә бостанчылыгынын кениш инкишаф етмәси үчүн һәр чүр шәраит јарадылмышдыр. Јерли әһали көһнә ән'әнәләрә садиг галараг бу тәсәррүфат саһәләрини даһа да кенишләндирмиш вә мәһсулдарлыгы хејли артырмышдыр. Доғрудур, сонракы дөврләрә аид мә'луматлар нисбәтән чохлаг тәшкил едир. Бу, әсасән о дөврүн шәһәрләринә аиддир. Лакин орта әсрләрдә Азәрбајчанда шәһәрләрдән сајча чох олан бағ вә бостанчылыгынын инкишафынын әсас саһәләри јерләшән кәндләр һаггында мә'лумат чох чүз'и вә јох дәрәчәсиндәдир.

Азәрбајчан шәһәрләринин бир гисминдә апарылан археоложи газынты ишләри нәтичәсиндә көстәрилән саһәләрә даир о гәдәр дә зәнкин материал әлдә едилмәмишдир. Бу чатышмамазлыг нәтичәсиндә орта әсрләрдә бағ вә бостанчылыгынын инкишаф етмәсини һәртәрәfli тәдгиг едиб ишыгландырмаг чох чәтиндир. Лакин бу чәтинликләрә бахмајараг бә'зи мулаһизәләр јүрүтмәк мүмкүндүр.

376 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, сәһ. 73, 1-чи чәдвәл.

377 К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1956, сәһ. 317.

378 Јенә орада, сәһ. 228.

Тэдгигатчы М. Х. Шәрифли IX әсрдән бир сыра тәсәррүфат сәһәләринин даһа да инкишаф етмәсиндән бәһс едәрәк јазыр: «О заман бағлар вә бостанлар да бөјүк сәһәләри әһәтә етмишди. Сүн'и суварма шәбәкәләринин нисбәтән кенишләнмәси кәнд тәсәррүфатынын, хүсусилә памбыг әкининин вә бағчылығын јахшылашмасынын әсас шәртләриндән бири иди. Азәрбајчанын үзүм, әнчир, алма, армуд, нар, зоғал, шабалыд вә гурудулмуш мејвәси бу заман бүтүн Јахын Шәрг өлкәләриндә мәшһур иди»³⁷⁹.

Сон заманлар Өрәнгалада апарылан кениш археоложи газынты ишләри заманы бағ вә бостанчылығы даир әмәк аләтләри вә флора галығы тапылмышдыр. Мүасир белләрдән о гәдәр дә сечилмәјән Өрәнгала дәмир бели суварма вә јер белләмәкдә ишләдилмишдир³⁸⁰. Бурада ерамызын IX—X әсрләринә аид 15 №-ли гујудан гарпыз туму³⁸¹, ејни дөврә аид 29 вә 36 №-ли гујулардан да башга археоложи материалларла бирликдә үзүм, гарпыз вә ики нөв говун тумларынын галығлары ашкар едилмишдир³⁸². Бу шәһәр харабасындан ерамызын XII—XIII әсрләринә аид шәкилдән дүзәлдилмиш ири бир тәсәррүфат күпү ашкар едилмишдир. Күпүн кичик диаметрли јасты отурачағы вә нисбәтән енли ағзы вардыр. Ағзынын кәнары басма нахышла бәзәнмиш вә көвдәдән хејли хашалдыр. Онун һүндүрлүјү 1,16 м ортасынын диаметри 72 см-ә гәдәрдир. Күпүн ичәрисини тәмизләркән бурада сынмыш сахсы габ парчалары илә бирликдә бир гәдәр гарпыз туму да әлдә едилмишдир³⁸³. Бу күпә гарпыз тумунун гојулмасы бизә ајдын дејилдир, лакин еһтимал етмәк оларки, бу күпдә ја гарпыздан һазырланмыш дошаб олмуш вә ја да кәләчәк үчүн тохумлуг тум сахланмышдыр.

Бејләганда газынтылар заманы гарпыз вә говундан башга, үзүм, шафталы, килас тумлары вә хејли мигдарда дүјү галығы тапылмышдыр. Бурада бағчылығын инкишафына даир мә'лумата јазылы сәнәдләрдә дә раст кәлмәк олур. XIII әсрдә фарс дилиндә јазылмыш «Әчаиб-әд-дүнја» адлы чоғрафи әсәрдә Бејләганда јахшы нар, үзүм вә нарынч јетишдирилдији гејд едилир³⁸⁴.

379 М. Х. Шәрифли. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 32.

380 Г. Әһмәдов. Өрәнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1962, сәһ. 59.

381 А. Л. Јакобсон. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 64.

382 Јенә орада, сәһ. 63; Өрәнгалада тапылан битки галығынын мүәјјән һиссәси ВАСКИЛ Биткичилик Институтунда тәјин едилмишдир.

383 Јенә орада, сәһ. 93.

384 Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII века на персидском языке. Уч. зап. Ин-та востоковедения, IX, 1954, сәһ. 201.

Бейлагана эрази вэ иглим е'тибары илэ јахын олан шәһәрләрдән бири дэ Бәрдәдир. Бу шәһәр ерамызын IX—X эсрләриндә Азәрбајчан халгынын игтисади вэ сијаси һәјатында хүсуеи рол ојнамышдыр. Буна көрә дэ тарихи сәнәдләрдә Бәрдә вэ онун әтраф рајонларында бағ вэ бостанчылығын инкишафы мәсәләсинә даир мүәјјән фактлара раст кәлирик.

X эср әрәб мүәллифләриндән олан Истәһри Бәрдә шәһәриндән бәһс едәркән јазыр: «Иглими сағлам, торпагы мәйсулдар, әкинләри вэ мејвәликләри чохдур. Ирагла Хорасан арасында Реј вэ Исфәһандан сонра Бәрдәдән не'мәтли вэ ондан көзәл, әлверишли јер јохдур»³⁸⁵.

X эсрә аид дикәр бир чоғрафи әсәр «Һүдудул-аләм»дә дејилир ки, «Бәрдә хүррәм, әкинәчәкли, чох мејвәли вэ боллуг олан кәнд вэ гәсәбәләрә дэ маликдир, орада чохлу агтут ағачлары вардыр»³⁸⁶.

Ибн-Һөвгәл Бәрдә шабалыдынын Сурија шабалыдындан үстүн олмасыны ондан бөјүк, дадлы вэ чохлу бар вермәсилә сечилдијини гејд едир³⁸⁷. О, сөзүнә давам едәрәк бурада зәғал, ән јахшы чинс әнчир јетишдирилдијини сөјләјир³⁸⁸.

XVII эсрин түрк тарихчиси Катиб Чәләби бир сыра тарихи сәнәдләрә әсәсләнарағ гәдимдә Бәрдәдә гоз ағачларынын вэ фындыг колларынын кениш эразидә битдијини гејд едир³⁸⁹. Бәрдә гозу Сәмәргәндикинән үстүнлүк тәшкил едир вэ бурада һәддиндән артыг шабалыд ағачлары вардыр³⁹⁰.

Бу эразидә кениш суварма системләринин гәдимдән олдуғуну әсәс көтүрәрәк јалныз көстәрилән шәһәрләрин эразиси дејил, үмумијјәтлә Муған вэ Мил дүзләриндә орта эсрләрдә чохлу бағ вэ бостан саһәләринин олдуғуну сөјләмәк олар.

Бизә мә'лумдур ки, Арранда јүзләрлә кәнд вэ бурада бағ вэ бостанчылығын инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит олмушдур. Әһалинин әксәријјәтини тәшкил едән кәндлиләр бағ вэ бостанлары бечәрәрәк чохлу мәһсул көтүрмәјә мүвәффәғ олмушлар.

385 М. Х. Шәрифли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 49.

386 Һүдудул-аләм (Ә. Ә. Әләсгәрзадәнин тәрчүмәси), Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 256.

387 Ибн-Хаукал. СМӨМПК, вып. XXXVIII, Тифлис. 1908. (Перевод Қараулова), сәһ. 86.

388 Јенә орада.

389 Выдержки из Қятиба Челеби (перевод Ф. Бабаева). Научный архив, Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 827.

390 А л - И с т а х р и. Книга путей и царства. СМӨМПК, вып. 29, Тифлис, сәһ. 7.

«Әчанбәд-дүија»да көстәрилер ки, Арранда ләззәтли шә-
раб, әтирли алма вә ширин нар јетишдирилирди³⁹¹.

Нахчыван вә она јахын олан әразидә археоложи газын-
ты ишләринин чох аз апарылмасы нәтичәсиндә көстәрилән
саһәләрә даир һәләлик һеч бир материал ашкар едилмә-
мишдир, лакин бәзи тарихи сәнәдләрдә бу барәдә бәһс еди-
лир³⁹².

Јагут Һәмәви Нахчывандан бәһс едәрәк јазыр: «Бунун
јахынлығындан Араз чајы ахыр. Орадакы көзәл нарларын
бәрабәрини мән һеч бир шәһәрдә көрмәмишәм, бурада һәм
дә јахшы әнчир битир»³⁹³.

Һәмдуллаһ Гәзвини исә јазыр: «Ордубад бир гәсәбәдир,
чохлу бағлары вар. Јахшы үзүмү, тахылы, памбыгы вар»³⁹⁴.

Чох гәдимдән Шәрг өлкәләрилә сых игтисади әлагәдә
олан Нахчыван өлкәсиндә бағ вә бостанчылыг хусуси инки-
шаф етмишдир. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, һазырда Нах-
чыван вә хусусилә Ордубад республикада габагчыл бағчылыг
рајонларындан сајылыр.

Азәрбајчанын Бөјүк Гафгаз дағлары әтәкләриндә олан
рајонларында бағчылыг даһа кениш шәкилдә инкишаф ет-
мишдир. Бу әразидә учсуз-бучагсыз гоз, фындыг вә шаба-
лыд бағлары вардыр. Чох гәдим тарихә малик олан бу меј-
вәләрин бурада нә вахтдан мәдәниләшмәси вә ја бечәрил-
мәси һаггында чох аз мәлүмат вардыр. «Һүдудүл-аләм»дә
дејилир ки, Гәбәлә Шәки, Бәрдә вә Ширван арасында абад
вә не'мәтли бир шәһәрдир. Орада чохлу фындыг битир³⁹⁵.
Бурада алма, үзүм, армуд, килас вә башга мејвәләр дә чох-
дур.

Сон заманлар С. М. Газыјевин рәһбәрлијилә Гәбәлә шә-
һәри харабасында апарылан кениш археоложи газынты иш-
ләри заманы ерамызын X—XIV әсрләринә аид мәдәни тәбә-
гәләрдә тәсадүф едилән тәсәррүфат гујуларындан кил га-
бларын ичәрисиндә вә башга јерләрдә мејвә галыглары та-
пылмышдыр. Гәбәлә шәһәри әтрафы вә она гоншу олан әра-
зидә инди олдуғу кими, гәдимдә дә ән кениш јајылан мејвә
гоз вә фындыг олмушдур. Шәһәрин Гала һиссәсиндә 2 №-ли
дулус күрәси әтрафындакы кичик бир саһәдән хејли көмүр-

391 Н. Д. Миклухо-Маклај. Көстәрилән әсәри, сәһ. 205.

392 Јенә орада.

393 Я к у т Х а м а в и. Географический словарь (перевод П. К. Жузе.)
Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 504, сәһ. 74.

394 Һәмдуллаһ Гәзвини. Нүзһәтүл-гүлүб. (Тәрчүмәси А. Г. Га-
сымзадәниндир.) Тарих Институтунун елми архиви, № 1700.

395 Һүдудүл-аләм (тәрчүмәси Ә. Ә. Әләсғәрзадәниндир). Азәрбајчан
ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 256, сәһ. 4.

лэшмиш гоз—*Juglans regia L.* вэ фындыг габыгларынын топланмасы буну бир даһа сүбут едир³⁹⁶. Л. И. Прилипко бу ләпәли мејвәләрлә бәрабәр, нар габығы, әрик—*Armenica uVgaris Lam.*? вэ шафтагы—*Persica Vulgaris Mill* чәјир-дәкләрини тәјин едәрәк бурада бағчылығын инкишаф етдјини сөјләјир³⁹⁷. Гәбәләдә тәхминән ерамызын VIII—IX әсрләринә аид алма, армуд, хурма вэ башга мејвә тумларынын тапылмасы да бөјүк әһәмијјәтә маликдир³⁹⁸. Бостанчылыг үчүн дә бу әразидә әлверишли шәраит вардыр.

Һәмдуллаһ Гәзвини өзүнүн «Нүзнәтүл-гүлүб» әсәриндә «Азәрбајчанда бечәрилән ашағыдакы ән јахшы мејвә нөвләринин—тохмехалар вэ пејгәмбәри армудлары, сәлатин алмалары; һалваны вэ тохми—Әһмәд әрикләри; хурда, рәзәки, мәләки вэ тәбризи үзүмләри: «Мө'чәддин, јақури, мәләки говунлары вэ с. адыны чәкир»³⁹⁹. Бу адлары чәкилән мејвәләрини Чәнуби Азәрбајчана аид олмасына бахмајараг, онларын Шимали Азәрбајчанда јетишдирилмәсин еһтимал етмәк олар.

Азәрбајчанда бостанчылығын инкишафы илә әлагәдар олараг Ә. Әлизадә XIV әсрдә Гарабағ вэ Ширван әразисиндә бир нечә мин һектар бостан саһәси олдуғуну гејд едир⁴⁰⁰.

Гәрби Азәрбајчанда орта әсрләрдә бағ вэ бостанчылығын инкишафыны изләмәк үчүн әсас материал гәдим Кәнчә шәһәри харабасында апарылан газынтылар заманы әлдә едилән мејвә тумларыдыр. Бураја даир фактлар башга јерләрә нисбәтән даһа әтрафлыдыр.

Орта әсрләрә аид сәнәдләрдән бириндә дејилир ки, Кәнчәдә чохлау бағ, үзүм, нар, әнчир, тут ағачлары вэ говун битир⁴⁰¹.

Шәмкирдә нар, әнчир вэ говун вардыр⁴⁰². Гәдим Кәнчәдән тапылан XII әсрә гәдәрки, флора галығы О. И. Гуммел тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир⁴⁰³. Тәдгигә көрә ашағыдакылар мүәјјәнләшдирилмишдир.

396 Ф. Л. Османов. Гәбәләдә бағчылығын инкишафына даир. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, XVIII чилд, № 2, 1962, сәһ. 98.

397 Јенә орада, сәһ. 97.

398 Гәбәлә археоложи експедијјасы. 1961-чи ил пајыз мөвсүмүнүн гејд дәфтәри, № 52.

399 Ә. Г. Фәрәчов. Низами Кәнчәвинин игтисади көрүшләри һағында, Бақы, 1956, сәһ. 17.

400 А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, сәһ. 39.

401 Н. Д. Миклухо-Маклай. Көстәрилән әсәри, сәһ. 280.

402 Јенә орада, сәһ. 207.

403 О. И. Гуммель. Определение семян и остатков плодов из археологических раскопок. Я. И. Гуммеля в старой Гяндже. Научный архив Ин-та истории АН Азерб. ССР, кнв. № 1049.

1. Гоз габығы— *Juglanus regia*
2. Кавалы— *Prunus domestica*
3. Бадам— *Prunus Amygdalus*
4. Үзүм— *Vitis vinifera*
5. Килас— *Prunus ovium*
6. Шафталы— *Prunus persica*
7. Балгабаг— *cucurlita pepo*
8. Хијар— *cucurnus sativus*
9. Говун— *cucurnus Mello*
10. Гарпыз— *citrulus vulgarus*

Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви ашағыдакы мисраларында Азәрбајчанда јетишән мејвәләри чох образлы сурәтдә тәсвир едир.

«Елә ки, јетирир бағчалар бары
Кәндлиләр унудур онда талвары
Мејвәләр чохалыр, бағлар варланыр,
Белә бир боллугдан јер вугарланыр.
Севинчдән нәш'әјлә пүстә күләркән
Кизли бусә нстәр хурма пүстәдән
Лә'л илә бәзәнмиш бир там кими нар
Узагдан чыраг тәк алышыб јанар.
Көз вуруб гызармыш алма едәр наз,
Бөјуну узадар түрүнч ишвәбаз.
Тәнәкләр шәрабдан нәш'әләнәрәк.
Тутмуш мејвәләри сәрхош көзәл тәк.
Бағда будағларда о гәдәр нар вар.
Санки көзәлләрдир мәмәләри нар.
Инчир јејән гушлар оғру тәк пүнһан
Асылыр ағачын будағларындан.
Бадам севән торпаг јағ алмаг үчүн,
Сојур габығыны бадамын бүтүн
Ширин, ал додағлы иннаб һәр сәһәр
Ағызсыз фындыгдан алыр бусәләр.
Ағачлар шәиликлә галдырараг баш,
Иннабдан, фындыгдан верирләр шабаш
Гара папаг үзүм сәрхошлуғундан
Долар бармағына сағыны пүнһан.
Габаг сызламышдыр шадлыгчын руду
Һејван боғазындан тутмуш армуду»⁴⁰⁴.

Азәрбајчанда гәдим заманлардан бәри бечәрилән мәдәни биткиләрдән бири дә зейтундур. Бу биткинин Советләр өлкәсиндә ән гәдимдән Крым вә Гафгаз әразисиндә бечәрил-мәси гејд едилир⁴⁰⁵. Е. А. Кожин көстәрир ки, зейтун Крым чәнуб сәһилләри вә Загафгазијанын гәрбиндә һәлә ерамыздан әввәл бечәрилирди⁴⁰⁶. Азәрбајчанда да зейтун гәдим-

⁴⁰⁴ Низами Кәнчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 172—173.

⁴⁰⁵ Е. А. Кожин. К истории культуры субтропических растений, Материалы по истории земледелия СССР, сб. II, 1956, М.-Л., сәһ. 695.

⁴⁰⁶ Јенә орада, сәһ. 696.

дән јетишдирилр. Бураја зејтунун гоншу өлкөлөрдән кечмәси вә ја јерли земин әсасында тәшәккүл етмәсини һәләлик сөјләмәк чәтиндир. Буунла әлагәдар олараг зејтунун Азәрбајчанда илк дәфә иә вахтдан јетишдирилмәси мәсәләси дә ајдынлашдырылмамыш галыр. Лакин ону көстөрмәк кифәјәтдир ки, зејтун Азәрбајчанда һәлә ерамыздан бир нечә әср әввәл бечәрилрди. Бу чәһәтдән тарихи сәнәдләрдә, хусусилә јунан чоғрафијашүнасы Страбонун вердији мә’лумат олдугча әһәмијјәтли вә мараглыдыр. Ерамызын башланғычында јашамыш Страбон јазыр ки, Албанијада «һәм дә зејтун ағачы јетишдирилр»⁴⁰⁷. Бу фактдан ајдын олур ки, артыг ерамызын әввәлләриндә Азәрбајчан әразисиндә зејтун бечәрилмиш вә ондан лазыми мәгсәд үчүн истифадә едилмишдир. Шамакы јахынлығында Хыныслыдан тапылан зејтун (?) бу фикри бир даһа тәсдиг едир⁴⁰⁸. Хејли сонралар, даһа доғрусун ерамызын VII әсринә даир «Ермәни чоғрафијасы» адлы әсәрдә гејд едилр ки, Утик вилајәтиндә зејтун вә ситрус биткиси бечәрилрди⁴⁰⁹.

Зејтун ағачына аид мә’лумат албан тарихчиси Моисеј Каганкатватсинин әсәриндә дә өз әксини тапмышдыр. Онун јаздығындан ајдын олур ки, Азәрбајчанда һәддиндән артыг зејтун биткиси бечәрилмишдир⁴¹⁰. XII әср монғол һүчумлары дөврүндә инкишафы хејли зәифләмиш олан зејтунун галыгларына газынты заманы Абшерон, Бәрдә вә башга јерләрдә тәсадүф едилмишдир⁴¹¹.

Көстәрилән тарихи мәнбәләрдән көрүнүр ки, илк орта әсрләрдә Азәрбајчанда зејтун мәншәтдә кениш истифадә едилмишдир.

Азәрбајчанда истәр гәдим вә истәрсә дә орта әсрләрдә бағчылығын инкишафы нәтичәсиндә мүхтәлиф нөв мејвәләрин гурудулмасына хусуси фикир верилмишдир. Мејвәләрин тез хараб олмамасыны тә’мин етмәк вә илин мүхтәлиф фәсилләриндә истифадәсини нәзәрә алараг мејвәләрин гурудулмасы үчүн мүхтәлиф гурутма үсулларындан истифадә етмишләр. Тарихи сәнәдләрдән тамамилә ајдын олур ки, орта әсрләр дөврүндә Азәрбајчандан Јахын Шәрг өлкәләринә чохла гуру мејвә ихрач едилмишдир⁴¹².

⁴⁰⁷ Страбон. География, кн. XI, гл. 14,4. (С. 528).

⁴⁰⁸ Д. А. Халилов. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании. СА 1, 1962, сәһ. 216.

⁴⁰⁹ Армянская география VII в. (перевод и примечания К. П. Патканова), СПб, 1877, сәһ. 51.

⁴¹⁰ Моисеј Каганкатватси. Көстәрилән әсәри, сәһ. 6.

⁴¹¹ Е. А. Қожин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 703.

⁴¹² М. Х. Шәрифли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 87.

Етнографик сәфәрләр заманы мејвәләрин бир нечә үсулла гурудулмасы мүшәһидә едилмишдир. Бунун ән садәси мејвәләри доғрајарағ күнүн алтында гурутмағдыр. Чох садә, һәм дә чох кениш јајылан бу үсул еһтимал ки, бағчылығын тарихи гәдәр гәдимдир. Белә үсул чох аран јерләриндә даһа кениш тәтбиг олунар, чүнки бурада күнәшин тәсири даһа күчлү олур. Лакин сојугларын тез дүшдүјү вә чох јағмурлу дағ вә дағәтәји рајонларда јалпыз күнәшдән дејил, бәзи башга садә үсуллардан да истифадә едилир. Дағлыг јерләрдә исә мејвәгурудан күрәләрдән истифадә едилир⁴¹³. Мејвәгурудан күрә бир-биринә паралел олан ики ири диаметрли каналдан ибарәтдир. Бу каналларын өн һиссәсиндә килдән һөрүлмүш даирәви күрәләрдә очағ галаныр. Исти каналларын дикәр учуна тәрәф јајылыр. Каналларын үст һиссәсинә кичик диаметрли ағачлар дөшәнмишдир. Дөшәмәнин үзәринә мејвә төкүлүр вә ашағыдан галхан исти мејвәләри гурудур. Бу үсул һисбәтән мүрәккәб олса да чохлу вә тез мејвә гурутмағ үчүн имкан јарадыр. Дикәр мејвә гурутмағ үсулу киннәләрдә баша чатдырылыр.

Килдән вә ја мал тәзәјиндән дүзәлдилән киннәләр даирәви вә ја узунсов гурулуша малик олуб, о гәдәр дә ири дејилдир. Киннәләрә төкүлән мејвә күндә вә тәндирләрдә гурудулур.

Адларыны чәкдијимиз садә гурутма үсулларынын бизи марағландыран дөврләрдә варлығына даир әлимиздә һеч бир фактик материал олмадығына көрә, фикримиз һәләлик еһтимал характери дашыјыр. Лакин мејвәләрин гурудулмасынын гәдимләрдән лабүдлүјү вә бу үсулларын садәликләрини әсас көтүрәрәк бу һалы ганунаујғун һесаб едирик.

Бүтүн јухарыда көстәрилән дәлилләрә әсасланарағ белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, бағчылыг вә бостанчылыг Азәрбајчанда јашајан әһалинин игтисади һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Тунч дөврүндән әсасы гојулан бу тәсәррүфат саһәләри дәмир дөврүндә даһа да инкишаф етмишдир. Орта әсрләр дөврүндә исә бу саһәләр мүгајисә едилмәз дәрәчәдә кенишләнмиш вә артмышдыр. Бу инкишаф шүбһәсиз, әмәк аләтләринин чохлуғу, мүкәммәл олмасы, инсанларын вәрдиш вә тәчрүбәләринин артмасы илә сых сурәтдә бағлы олмушдур.

⁴¹³ Т. Ә. Бунјадов. 1960-чы ил Исмајыллы, Гутгашен, Варташен вә Нуха рајонларында олан елми е'замијјәт һағгында һесабат (әлјазмасы).

IV ФӘСИЛ

ҮЗҮМЧҮЛҮК ВӘ ШӘРАБЧЫЛЫГ

Азәрбајчан ән гәдим үзүмчүлүк өлкәләриндән биридир. Бурада үзүмүн јетишмәси вә инкишафы үчүн әлверишли чоғрафи шәраит олмушдур. Тәдгигатлардан ајдын олмушдур ки, мезолит (орта даш) дөврүндән сонракы дөврлөрдә дә фауна вә флорада елә бир көклү дәјишиклик олмамыш вә иглим дә тәдричән истиләшмәјә башламышдыр⁴¹⁴. Загафгазијада да енеолит дөврүндәки иглимлә мүасир иглим арасында чох чүз'и фәрг олдуғу көстәрилиз⁴¹⁵. Гејд етмәк лазымдыр ки, Загафгазијада јашајан гәбиләләрин гоншу өлкәләрлә вә биринчи нөвбәдә Иран, Асур, Урарту вә Хетлә мүхтәлиф дөврлөрдә олан гаршылығлы игтисади вә мәдәни әлагәләри бағчылығ вә үзүмчүлүјүн инкишафына да өз мүсбәт тәсирини көстәрмишдир.

Сон заманларда Азәрбајчанда апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, «Алазан чајынын ашағы һиссәсиндәки вадидә, Загатала вә Нуха рајонларында вә һабелә Бөјүк Гафгаз дағлары әтәјинин чәнуб тәрәфиндә, Күр чајы вә онун голлары бојунча Ағчабәди, Ағдам вә башга јанашы рајонларда мешә үзүмүнә тәсадүф олунур, чыр үзүм һәмчинин Күр мәнсәбиндә, Салјан рајонунда, Талышда, Дағлыг Гарабағда, Зәнкиланда вә Нахчыван МССР-дә битир»⁴¹⁶.

Бурадан ајдын олур ки, јабаны шәкилдә чыр үзүм Азәрбајчан мешәләринин демәк олар ки, чохунда битир. Үмумијәтлә чыр үзүмә (*Vitis silvestris* Gmel) Загафгазија мешәләриндә чох тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр⁴¹⁷.

⁴¹⁴ А. В. Арциховский. Основы археологии. 1955, М. сәһ. 42

⁴¹⁵ Б. Б. Пиотровский. Поселения медного века в Армении. СА II, 1949, сәһ. 173.

⁴¹⁶ Азәрбајчан үзүмчүлүјүнүн инкишафы мәсәләләри. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 10.

⁴¹⁷ Н. В. Вавилов. Проблемы происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. 1932, сәһ. 7.

Јухарыда көстәрилән тәбии шәрайти әсас көтүрәрәк еһ-тимал етмәк олар ки, узаг кечмишләрдә Азәрбајчанда вә она гоншу олан өлкәләрин әразиләриндәки мешәләрин әксәријјә-тиндә чохлу чыр үзүм олмуш вә ибтидаи инсанлар башга мејвәләрлә бәрабәр чыр үзүмдән дә истифадә етмишләр. Чыр үзүмдән истифадә бәлкә дә ән азы неолит (јени даш) дөв-рүндән олмушдур. Чыр үзүмүн јарпағы вә киләси мэдәни үзүмүн јарпаг вә киләсиндән нисбәтән кичик, азширәли, һәм дә турш олмасы илә сечилир⁴¹⁸. Онун туршмәзә дады вардыр. Үзүмүн илк дәфә јабаны һалдан мэдәни һала нечә вә нә вахт кечирилмәси мәсәләси дәгиг өјрәнилмәмишдир.

Акад. В. Л. Комаров һаглы олараг көстәрир ки, мэдәни үзүмүн мәншәјини јабаны үзүм јетишән рајонларын әрази-синдә ахтармаг тәбии бир һалдыр⁴¹⁹. Һәгигәтән дә үзүм о јердә мэдәниләшә биләр ки, орада јабаны үзүм вә онун је-тишмәси үчүн лазыми шәраит мөвчуд олсун. Акад. Н. И. Ва-вилов јабаны вә мэдәни үзүмүн јетишмәси вә јајылмасы үчүн ән јахшы шәраитин Загафгазија әразисиндә олдуғуну гејд едир⁴²⁰.

Һәтта вахты илә Ермәнистанын үзүмчүлүјүн ән гәдим вә-тәнләриндән бири олмасы фикри ирәли сүрүлмүшдүр⁴²¹. Р. Қ. Аллаһвердијевин фикринчә «Тәнәјин хијабанларда јетишди-рилмәси системи көрүнүр, чыр үзүмдән истифадәјә илк ад-дымдыр»⁴²².

Демәли, бүтүн бунлар үзүмүн илк дәфә бечәрилмәси вә-тәнләриндән бири дә Гафгаз әразисинин олмасыны сөјләмә-јә бизә бир даһа имкан верир.

Үзүм инсан үчүн чох фајдалы олан вә нисбәтән аз зәһмәт тәләб едән киләли мејвәләр ичәрисиндә әсас јери тутур. Үзүм тәнәји гураглыға лазыми гәдәр давамлы олуб, торпаг шәраит-инә о гәдәр дә тәләбкар дејилдир. Үзүм чох су тәләб етмә-јән вә дәмјә јетишдирилмәси мүмкүн олан бир биткидир⁴²³.

Азәрбајчан әразисиндә үзүмчүлүк бағчылығын ән гәдим саһәләриндән бири олмуш вә тарихин мүхтәлиф дөврләриндә кәнд тәсәррүфатында хүсуси рол ојнамышдыр.

⁴¹⁸ Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн инкишафы мәсәләләри, Бақы, 1960, сәһ. 5.

⁴¹⁹ В. Л. Комаров. Происхождения культурных растений. Сельхоз-гиз, 1938, сәһ. 90.

⁴²⁰ Н. И. Вавилов. Дикие родичи плодовых деревьев Азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев. Труды по прикладной ботанике, 1931, т. 26, вып. 3, сәһ. 93.

⁴²¹ V. Hehn. Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uterg, gand aus Asien nach Griechenland und Italien, Sowilindas übrige Europa, 8, Auf- lage, neu herausgegeben von Oschr acder. Berlin, 1911, сәһ. 65.

⁴²² Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн инкишафы мәсәләләри. Бақы, 1960, сәһ. 7.

⁴²³ Јенә орада, сәһ. 5.

Гәдим Азәрбајчанда вә она гоншу олан өлкәләрдә јашајан тајфалар үзүмдән мүхтәлиф нөв шәраблар, ширә, мүрәббә, дошаб, сиркә, абгора, кишмиш вә бир сыра башга шејләр һазырламышлар.

Үзүмчүлүк вә шәрабчылығын Мисирдә һәлә ерамыздан әввәлки IV минилликдән инкишаф етдији көстәрилир⁴²⁴. И. П. Петрушевски Иранда орта әсрләрдә үзүмчүлүјүн инкишафындан бәһс едәркән јазылы сәнәдләрә әсастанараг орада һәлә ерамыздан әввәлки I минилликдә үзүмчүлүк вә шәрабчылыг һаггында мә'лумат олдуғуну көстәрир вә гејд едир ки, Иранда да үзүм Мисирдәки кими гәдимдир⁴²⁵.

Ассур әфсанәләриндә дејилир ки, ерамыздан әввәлки III миниллијин башланғычында Ассур ордусу Кападокијаја јүрүш етдикләри заман орадан башга шејләрлә бәрабәр, үзүм тәнәкләри дә кәтирмишләр⁴²⁶.

Загафгазијада үзүмчүлүјүн чох гәдим бир тарихә малик олмасыны археоложи газынтылар заманы тапылан материаллар да тәсдиг едир. Б. Б. Пиотровски археоложи газынтылардан ашкар едилән үзүм тумлары, аләтләр, шәраб сахланан габлар вә башга шејләри әсас көтүрәрәк гејд едир ки, Загафгазија әразисиндә јашајан гәбиләләр үзүмүн бечәрилмәси вә шәрабчылыгла чох гәдимләрдән мәшғул олмушлар⁴²⁷.

Демәли, енеолит дөврүндә тоха әкинчилијинин нисбәтән кенишләндијини вә бә'зи мә'луматлары нәзәрә алараг күман етмәк олар ки, Гафгазда, о чүмләдән Азәрбајчанда да мәдәни үзүмүн инкишаф тарихи тәхминән ерамыздан әввәлки III минилликдән кеч олмамышдыр. Тәкчә ону көстөрмәк кифајәтдир ки, Триалети газынтыларындан ашкар едилән бә'зи сахсы мә'мулатларындан ајдын олур ки, Күрчүстанда һәлә ерамыздан әввәлки III минилликдән шәраб ичилмишдир. Урбниси енеолит дөврү абидәсиндән ерамыздан әввәлки III миниллијә даир үзүм тумунун тапылмасы фикримизи бир даһа тәсдиг едир⁴²⁸.

А. М. Негрул археоложи газынтылар заманы тапылан үзүм тумлары үзәриндә тәдгигат ишләри апарараг белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, Загафгазијада һәлә тунч дөврүндә јабаны үзүмлә бәрабәр, мәдәни үзүм дә (SSD. Sativa DC) је-

424 Д желк Генри Брестед. История Египта, т. 1, М., 1915, сәһ. 41—43.

425 И. П. Петрушевский. Виноградарство и виноделие в Иране в XIII—XV вв. Византийский. временник, XI, М., 1956, сәһ. 164.

426 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 142.

427 Б. Б. Пиотровский. Л. М. Джанполадян. Виноделие в Урарту. Журн. «Виноделие и виноградарство в СССР», 1956, № 1, сәһ. 23.

428 К. В. Модебадзе. История виноградарства и виноделия Грузии. Журн. «Виноделие и виноградарство СССР», М., 1946, № 8, сәһ. 44.

тишдирилмишдир⁴²⁹. Гејд етмәк лазымдыр ки, инкишаф етмиш тунч дөврүндә вә хусусилә онун сон мәрһәләсиндә Загафгазијада үзүмчүлүк чох кениш инкишаф етмишди. Белә бир гәти фикир сөјләмәји јалныз археоложи газынтылар заманы тапылан материаллар дејил, ејни заманда бир сыра тарихи мәнбәләр дә тәсдиг едир. Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн тунч дөврүндә инкишаф етдијини көстәрән әсас ики мүнүм абидәши гејд етмәк лазым кәлир. Онлардан бири Агдам шәһәринин јахынлыгындакы Үзәрликтәпә вә дикәри исә Ханлар рајону әразисиндәки тунч дөврү јашајыш јерләридир.

Археоложи газынтылар заманы үзәрликтәпәнин тәхминән ерамыздан әввәлки II миңиллијин әввәлләринә аид тәбәгәсиндән јанмыш тахыл галыгы вә башга аваданлыгларла бирликдә, аз да олса, үзүм тумлары тапылмышдыр⁴³⁰. Һәмин үзүм тумларыны тәдгиг едән мütәхәссисләр онун—*vitis vinifera* нөвүнә аид олдуғуну сөјләмишләр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, *vitis vinifera* нөвлү үзүм Иран вә Загафгазија әразисиндә ән гәдим мэдәни биткиләрдән һесаб едилир⁴³¹. Ола билсин ки, бу нөв үзүм илк дәфә көстәрилән јерләрдә јетишдирилсин. Үзәрликтәпәдән тапылан вә тунч дөврүнә аид олан үзүм тумлары мütәлиф өлчүдәдир. Ән бөјүјүнүн туму 6,5 мм, онун киләсинин өлчүсү исә тәхминән 16—18 мм-ә бәрабәрдир⁴³². Бу тәпәдән тапылан үзүм туму үзүмчүлүјүн инкишафыны көстәрән әсас амилләрдәндир. Һәмин дөврдә бу саһә тәсәррүфатда тәдричән өз јерини тутта билмишдир. Лакин һәләлик ән гәдим тапынты сајылан бу тумлар Азәрбајчан әразисиндә үзүмчүлүјүн инкишафыны көстәрән әсас материал кими чох әһәмијјәтлидир.

Үзүмчүлүјүн инкишафыны көстәрән әсас материаллардан бири дә Ј. И. Гуммел тәрәфиндән ерамыздан әввәлки II миңиллијин сону вә I миң иллијин әввәлләринә аид олан Ханлар рајонунун јахынлыгындакы гәдим јашајыш јеринин 118 №-ли бинасынын әразисинин 2,5 м дәринлијиндә тапылан мејвә тумларыдыр. Бу мејвә тумлары ичәрисиндә хејли мигдарда үзүм тумлары да вардыр⁴³³. Бүтүн мејвә тумлары бинанын дөшәмәсиндә јерә басдырылмыш јумуртавары формада олан ири бир күпүн ичәрисиндән тапылмышдыр. Күпүн һүндүрлү-

⁴²⁹ А. М. Негруль. Археологические находки семян винограда. «Советская археология», 1960, № 1, сәһ. 117.

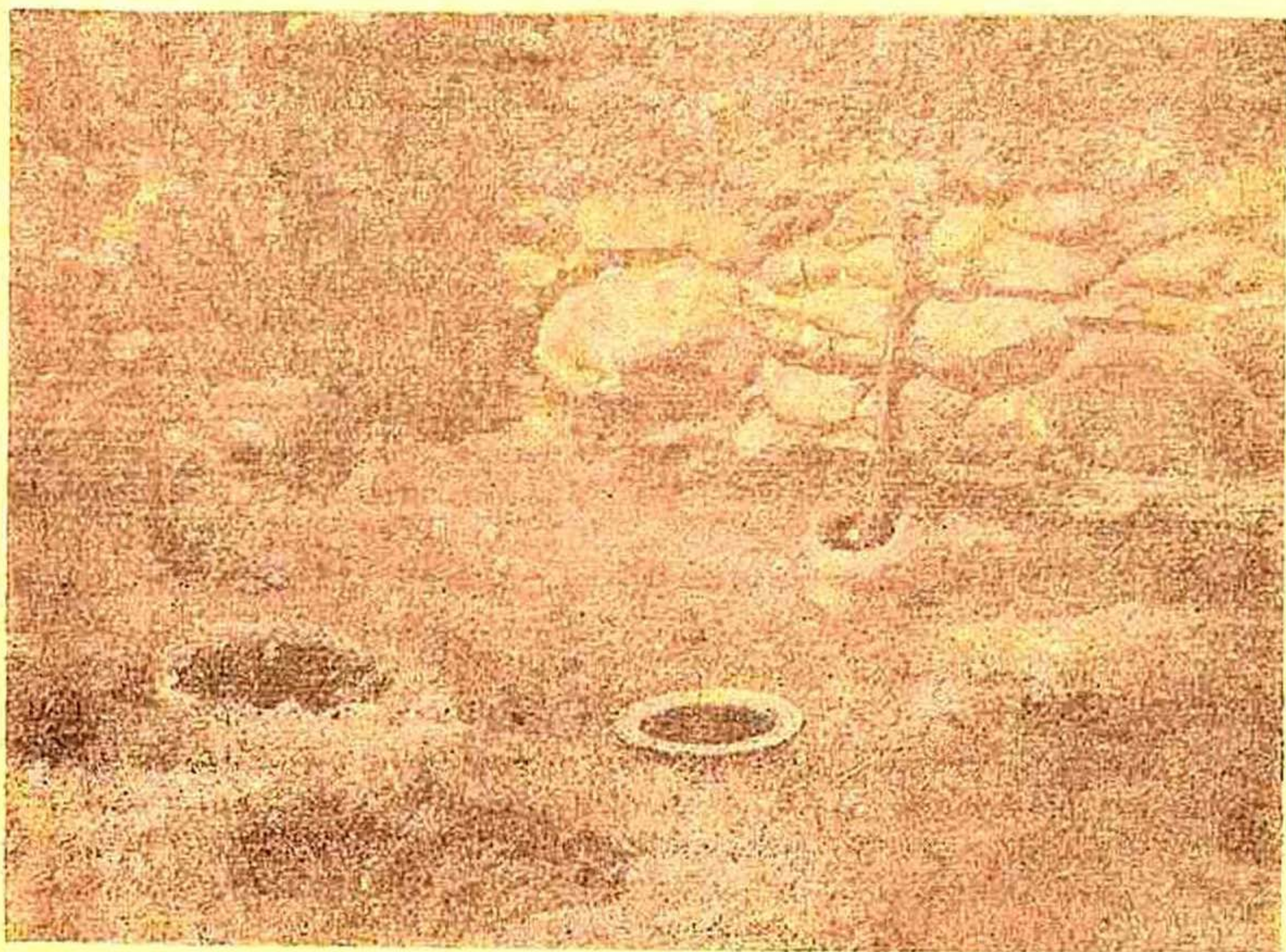
⁴³⁰ К. Х. Кушнарєва. Раскопки на холме Узерликтепе около Агдама. ҚСИИМК, вып. 69, М., 1957, сәһ. 134.

⁴³¹ A. de Candolle. Origine des plantes cultivees paris 1886, сәһ. 151—153; В. L. anfer. Sino—Iranica, chicaso, 1949, сәһ. 220.

⁴³² А. М. Негруль. Археологические находки семян винограда, сәһ. 117. «Советская археология», 1960 № 1, сәһ. 117.

⁴³³ Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН ССР, т. 1, 1940, № 8—10, сәһ. 750.

ју 1,65, ағзынын диаметри 0,50, көвдәсинин диаметри 1,10. отурачағынын диаметри 0,17 м, диварларынын галынлығы исә 2 см-ә гәдәрди⁴³⁴. Һәмин күпүн ичәрисиндә тапылан үзүм тумларынын тәдгиги көстәрмишдир ки, о, *Vitis vinifera* галығлыдыр (23-чү шәкил). Бу, Азәрбајчанда тәкчә үзүмчүлүјүн варлығыны дејил, ејни заманда шәрабчылығын да һәмин дөврдә инкишаф етмәсини көстәрир. Ола билсин ки, шәрабчылыг енеолит дөврүндә олмасын вә ја чох чүз'и шәкилдә истетһсал едилсин, лакин тунч дөврүнүн сон мәрһәләсиндә һәм үзүмчүлүк, һәм дә шәрабчылыг чох инкишаф етмиш вә тәдричән мүһүм тәсәррүфат саһәсинә чеврилмишдир. Буна көрә дә

23-чү шәкил

шәрабчылығын бурада әсасән тунч дөврүндә әмәлә кәлдијини сөјләмәк олар. Буна көрә дә үзүмчүлүјүн инкишаф тарихи шәрабчылығын инкишаф тарихиндән гәдимдир. Шәрабчылығын артмасы үзүмчүлүјүн даһа кениш шәкилдә инкишаф етмәсилә әлагәдар олмушдур.

Әлбәттә, Азәрбајчанда вә еләчә дә Загафгазијада ири күпләрдә һәлә шәрабчылыгдан чох әввәл мүхтәлиф нөв әрзаг сахланмышдыр, лакин шәрабчылығын инкишафы илә

⁴³⁴ Я. И. Гуммель. К проблеме архивотаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН ССР, т. I, 1940, № 8—10, сәһ. 750).

элагэдар олараг хусуси шэраб сахланан күплэр дүзэлдијини археоложи дәлиллэр тәсдиг едир.

Тунч дөврүндә шэрабчылығын инкишафыны көстәрән мүһүм дәлил Ханлар рајону әтрафында ерамыздан әввәлки II миниллијин сону вә I миниллијин әввәлләринә аид бир кургандан тапылан гарамтыл рәнкли күпәдир⁴³⁵. Күпүн ичәриндән јалныз үзүм тумлары дејил, ејни заманда шэраб хылынын чөкүнтүләри дә мүәјјәнләшдирилмишдир. Күпүн һүндүрлүјү 50, ортасынын диаметри исә 45 см-ә гәдәрдир. Күпүн боғазындан бир аз ашағыда әл тутмаг үчүн даирәви чыгылары вардыр, тәхминән орта һиссәсиндә исә нөгтәли чыгылар вә хәтләр ону гуршаг кими әһатә етмишдир⁴³⁶. Ејни гурулушлу күпләр Минкәчевирдә тунч дөврүнүн сонуна аид олан гәбир абидәләриндән ашкар едилмишдир⁴³⁷. Бу габларда јалныз үзүм сују вә ја шэраб дејил, су вә ја дикәр маје сахландығыны еһтимал етмәк олар. Тунч вә дәмир дөврләриндә үзүмүн бечәрилмәси гајдалары вә инкишафы һаггында мәлүмат чох азлыг тәшкил етсә дә, шэрабын һазырланмасы, сахланылмасы вә истифадә едилмәсини көстәрән зәнкин археоложи дәлилләр, гијмәтли тарихи сәнәдләр вә мүгајисәли етнографик материаллар вардыр.

Шэраб үчүн истифадә едилән үзүм нөвүнүн тәркибиндә ширәнин чох олмасы вачибдир. Тарихдән мәлүмдур ки, гәдим јунанларын сахламаг үчүн һазырладылары шэраб, тәркибиндә чох ширәси олан вә јетишән үзүмдән һазырланырды. Бу һал инди дә шэраб һазырланаркән нәзәрдә тутулур.

Үзүмчүлүјүн инкишафы илә элагэдар олараг, гәдим заманларда үзүмүн дашынмасында һөрмә сәбәтләрдән истифадә едилмәсини еһтимал етмәк олар. Лакин сәбәтләр тез чүрүјүб хараб олдуларындан археоложи газынтыларда онлара чох аз тәсадүф едилир. Анчаг етнографик материаллардан ајдын олур ки, үзүмүн дәрилмәси, дашынмасы просесиндә мүхтәлиф һәчм вә гурулушлу сәбәтләрдән чох кениш истифадә едилмишдир (24-чү шәкил).

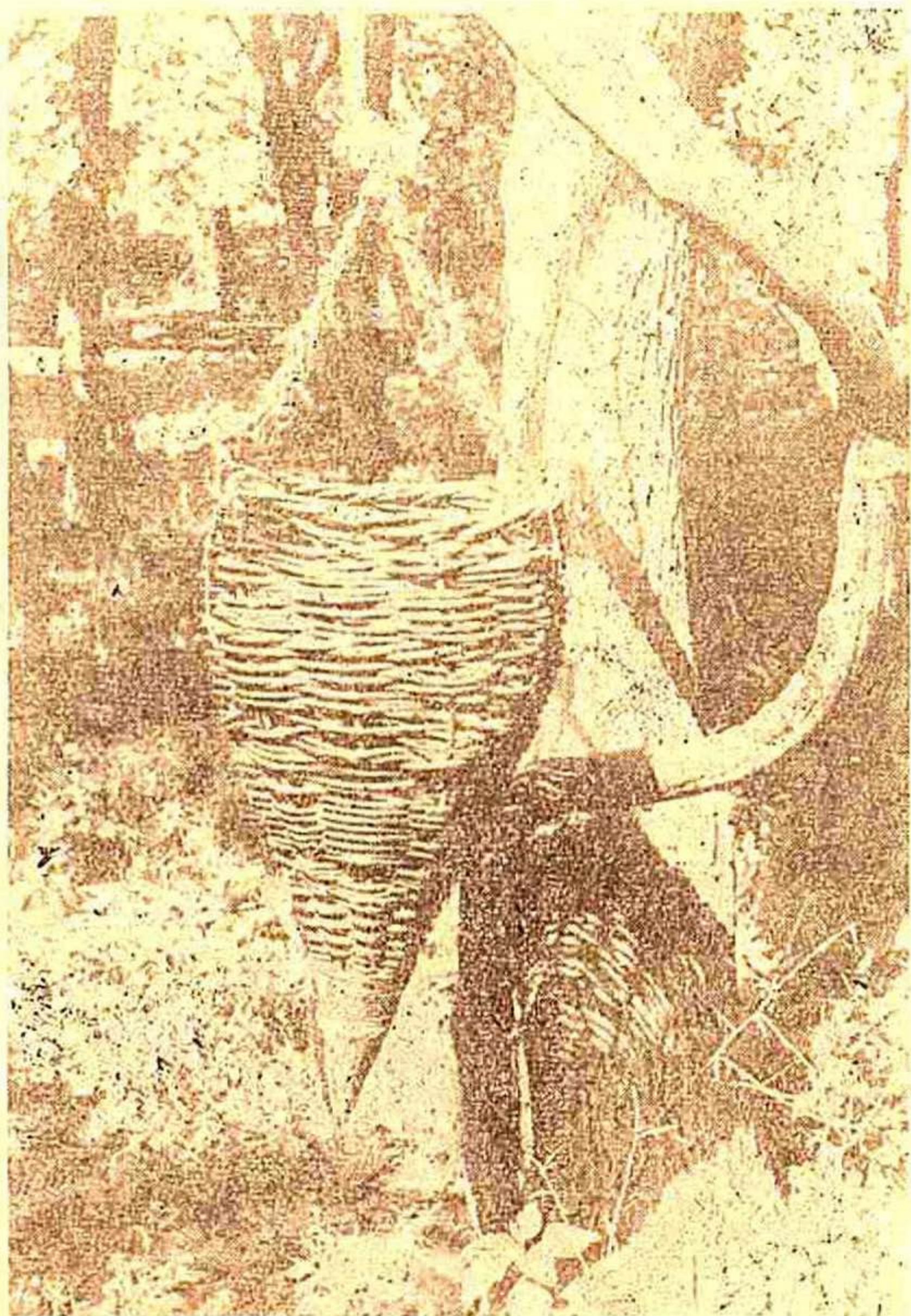
Тәдгиг едилән дөврдә Азәрбајчанда үзүмдән шэраб һазырламаг үчүн ишләдилән садә халг үсуллары һаггында әлимиздә һәләлик кифајәт гәдәр материал јохдур. Лакин етнографик мүшаһидәләрә әсасланараг, гәдим заманларда шэрабын алынмасы просесләрини бәрпа етмәк олар. Шүбһәсиз, үзүмү тахта вә сахсы габларда әллә сыхараг, ширә алыб.

⁴³⁵ Я. И. Гуммель. Курган № 2, близ Ханлара. ҚСИИМК, вып. 24, 1949, сәһ.

⁴³⁶ Г. Екископян. Кувшин бронзового века. Журн. «Огонек» № 49 (1434) 5 декабрь 1954.

⁴³⁷ Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, табл. XXIX, рис. 7, 10, табл., XXX, рис. 1.

шэраб һазырламышлар. Лакин сон дэрэчэ белэ садэ гајда јалныз шэрабчылыгын илк дэврлэри үчүн сэчијјэви ола билэрди. Лакин дэмир дэврүндэ үзүмчүлүјүн кениш инкишафы илэ элагэдар олараг, садэ дә олса нисбэтэн даһа мүтэрэгги үсулларла шэраб алмаг лазым кэлрди. Халг арасында чох

24-чү шәкил

кениш јајылмыш белэ садэ үсуллардан бири ири диаметрли ағач новларда үзүмүн ајагла эзилмэсидир. Артыг мүэјјән едилмишдир ки, урартулар шэраб алмаг үчүн үзүмү ајагла эзирдилэр⁴³⁸. Буну этнографик мүшаһидэлэр бир даһа тэсдиг едир. Ејни гајда илэ тәкнэлэрдэ ајагла үзүмү эзиб

⁴³⁸ Б. Б. Пиотровский. Л. М. Жанполадян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 26.

ширәсини чыхармаг һаггында мә'лумата Х эср Византија кәнд тәсәрруфаты енциклопедијасында раст кәлирик⁴³⁹.

Тәзә дәрилмиш үзүмдән шәраб алмаг үчүн ону тәхминән 2—3 күн сахлајырлар. Сонра ону ичәриси јонулмуш нисбәтән ири диаметрли ағач нова төкүр вә ајагла әзирләр⁴⁴⁰. Ширәнин новун бир тәрәфинә јыгылмасыны тәмин етмәк үчүн нов бир гәдәр маили вәзијјәтдә гојулур. Новлар истифадә олуномуш ағачдан асылы олараг мүхтәлиф өлчүдә ола биләр. Адәтән, ағач новларын узунлуғу 2 м, диаметри 50—70, дәринлији исә 35—45 см олур. Нов, адәтән, азчатлајан вә ширәни бурахмајан говаг, сөјүд вә гоз ағачындан дүзәлдилир. Јығылан үзүм ширәси бурадан сонра күпләрә төкүлүр. Күпләр ағзына гәдәр долдурулмур. Күпүн ағзыны үзүм чечәси илә долдурурлар. Күпдә јерләшән үзүм ширәси илә чечә реаксияја кирир вә нәтичәдә дә ширә гычгырараг шәраба чеврилир. Бунун үчүн күпдә ширә вә чечә тәхминән бир һәфтәјә гәдәр галыр, сонра күпдәки гычгырмыш чечәли ширә јенидән бошалдылараг сүзкәчдән кечирилир. Чечәни ширәдән ајырдыгдан сонра ширә јенидән күпләрә бошалдылыр. Адәтән, күпләрә долдурулан мајенин ағзы даирәви јасты дашларла өртүлүр. Тәхминән 5—6 күн кечдикдән сонра күпдә гычгырма просеси сона чатыр вә ширә тамамилә шәраба чеврилир. Күпүн ағзына гојулмуш дашын јанларындан күпә һаванын кечмәмәсини вә шәрабын хараб олмамасыны тәмин етмәк үчүн күпүн ағзы кил илә унун гарышыгындан дүзәлдилмиш хәмирлә мөһкәм суваныр. Әкәр гычгырма просеси сона чатмазса вә күпүн ағзы гапаныб суванарса, онда дахилдә олан гүввәтли тәзјиг нәтичәсиндә күпләр партлаја биләр⁴⁴¹. Византијада да Х эсрдә ејни гајда олдуғу көстәрилир⁴⁴².

Белә гајда илә күпләрдә шәрабы узун мүддәт сахламаг мүмкүн олур. Бир гајда олараг истәр кечмишдә, истәрсә дә мүасир дөврдә шәраб сахланылан күпләрин ағзы бир гәдәр кәнара тәрәф чыхар вә дүз олур. Бу ондан өтрүдүр ки, күпүн ағзы мөһкәм гапансын вә һаваны ичәријә бурахмасын.

Көстәрдијимиз етнографик мүшаһидәләрдән мә'лум олур ки, ири сахсы күпләрдән јалныз шәрабы сахламаг үчүн дејил, ејни заманда үзүм ширәсини гычгырдыб шәраб һазырламагда да истифадә етмишләр.

⁴³⁹ Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X в. ка. М.-Л., 1960, сәһ. 130.

⁴⁴⁰ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 4. Тифлис, 1868, сәһ. 69.

⁴⁴¹ Т. Бунјадов. 1960-чы ил Исмајыллы, Гутгашен Варташен вә Нуха рајонларына олан е'замијјәттин елми һесабаты (әлјазмасы).

⁴⁴² Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. М.-Л., 1960, сәһ. 97—98.

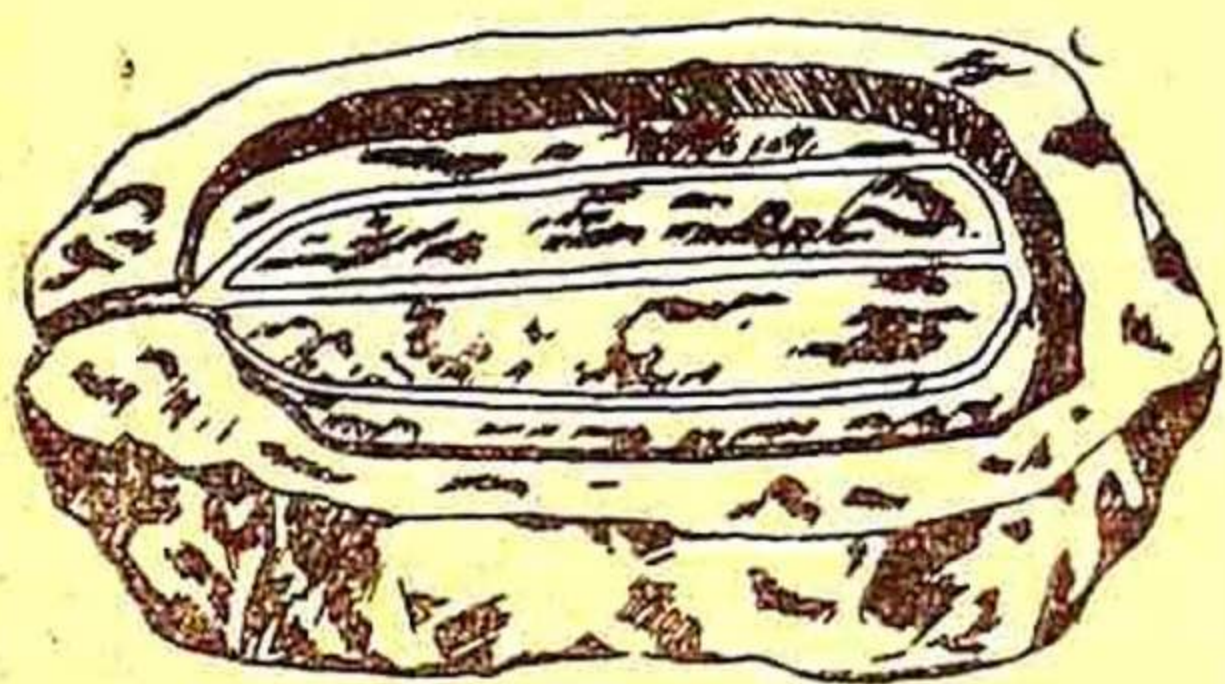
Азәрбајчанын бөјүк шаири Низами Кәнчәви шәрабын һазырланмасы просесини белә тәсвир етмишдир:

«Дашыныр шәрабчын долу сәбәтләр,
Ахыр ишчиләрини үз-көзүндән тәр.
Салхымлар сыхылыр бүтүн башабаш,
Ахыр ширәләри күпләрә бир баш»⁴⁴³.

Шәрабын һазырланмасы вә сахланылмасы үчүн јухары-да көстәрдијимиз садә үсул шәрабчылығын инкишафында ән ади үсуллардан һесаб едилә биләр. Мәһз бизи мараглан-дыран тарихи дөврдә бу үсул шәраб алынмасында чох ке-ниш јайылмышдыр.

Азәрбајчанда үзүмү әзиб ширәсини чыхармаг үчүн ишлә-дилән гәдим аләтин сајы һәләлик о гәдәр дә чох дејилдир.

Үзүм әзән даш Норашен рајонунун Гывраг кәндиндән јер газылан заман тәсадүфән ашкар едилмишдир. Дашын узунлуғу 85, һүндүрлүјү 32, енч исә 65 см-дир. Дашын әзән

25-чи шәкил

(үст) һиссәсиндә ортадан узун бир новчуг, јанлар-дан исә ејни дәринликдә ики новчуг кечәрәк онун өн һиссәсиндә әсас нов-чугла говушур. Дашын өн тәрәфиндән ширә төкүлән јерин ени вә дәринлији 3 см-дир⁴⁴⁴. Бу дашын дөв-рү мүәјјән едилмәмиш-дир. Лакин орадан тапы-

лан гарамтыл рәнкли кил габлара әсасән ону тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарына аид етмәк олар (25-чи шәкил).

Шамахи рајонунун Дәрәхыныслы кәндиндә әкин саһәси шумланаркән тәсадүфән ири даш аләт тапылмышдыр. Бура-да кениш археоложи тәдгигат ишләри апаран Ч. Хәлилов илк дәфә олагаг бу тәкнәнин үзүмүн әзилмәсиндә истифадә едилмәси фикрини ирәли сүрүр⁴⁴⁵. Тәхминән ерамызын баш-ланғычына аид олан бу гијмәтли тапынтыја әсасән вә онун этнографик материалларла мугајисәси нәтичәсиндә тәдгиг олуна дөврдә үзүм ширәсинин алынмасы просесини бәрпа етмәк имканына малик олуруг.

Ичәриси јонулмуш ири ағ сал даш олан бу үзүм әзән алә-тин бир учу хејли сынмышдыр. Онун ени 1 м, һүндүрлүјү

⁴⁴³ Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, Бақы, 1941, сәһ. 173.

⁴⁴⁴ Һазырда Нахчыван музејиндә нүмајиш етдирилир.

⁴⁴⁵ Ч. Ә. Хәлилов. Хыныслы гәдим јашајыш јери. Азәрбајчан ССР

«Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1961, сәһ. 36.

исә 60 см-ә гәдәрдир. Аләтин бир тәрәфиндән даирәви дешик ачылмышдыр, һәмин дешик васитәсилә тәкнәдә әзилән үзүм ширәси новла ахараг габлара жығылырмыш⁴⁴⁶.

Тәкнәнин дибинин орта һиссәси хејли габарыгдыр, бунун да үзүмүн әзилмәсинин мүәјјән гәдәр сүр'әтләнмәси вә ширәнин јанлара ахараг даирәви дешијә гәдәр жығылмасыны тә'мин етмәк үчүн олмасы еһтимал едилир.

Дәрәхыныслы кәндинин әразисинин мүәјјән һиссәси чох-әсрлик гәдим јашајыш јеринә дүшдүјүндән бурада колхозчулар торпағы шумларкән башга мадди-мәдәнијјәт галығы илә бирликдә үзүмәзән тәкнә парчаларына да тез-тез раст кәлирләр⁴⁴⁷.

Һәмин гырынтылары әсас кәтүрәрәк бурада шәрабчылығын чох кениш јажылдығы фикрини ирәли сүрмәк олар.

Дикәр гијмәтли абидә Минкәчевирдә ерамызын III—VII әсрләринә аид 3 №-ли јашајыш јеринин икинчи мәдәни тәбәгәсиндән тапылан сахсы тәкнәдир. Онун узунлуғу 104, ени 48—55, һүндүрлүјү исә 68 см-ә гәдәр олуб, отурачағынын јанында 10 см узунлуғунда лүләси вардыр. Үзүмүн әзилмәси просесиндә истифадә едилән⁴⁴⁸ бу тәкнәнин тәхминән ортасындан ашағыја тәрәф бир чөкүк дүзәлдилмишдир. Һәмин чөкүјә әсасланараг белә бир еһтимал ирәли сүрмәк олар ки, тәкнәдә үзүмү әздикдә чечә ораја сыхышдырылмыш, ширә исә лүләк васитәсилә ахмышдыр.

Гәдим Кәнчәдә апарылан археоложи газымалар заманы 130—150 см дәринлијиндә дөрдбучаглы призма шәклиндә сал даш ашкар едилмишдир. Һәмин дашын һүндүрлүјү 50 см-ә гәдәрдир. Отурачағына нисбәтән үст тәрәфи һамар вә енлидир⁴⁴⁹. Дашын үст һиссәсинин тәхминән ортасында диаметри 61 см олан даирәви новча чызылмышдыр. Бу новча нисбәтән кендир, новчанын ашағысында ширәнин жығылмасы үчүн хүсуси күп гојулмушдур. Күпүн һүндүрлүјү 59, ортасынын диаметри 45, отурачағы исә 16 см-дир⁴⁵⁰. И. М. Чәфәрзадә һәмин дашын үзәриндә от вә јарпағы әзиб ширәсинин чыхарылдығы фикрини ирәли сүрүр⁴⁵¹. Бизә белә кәлир ки, тәдгигатчы онун ширә алмаг үчүн истифадә едилмәсини доғру тәјин етмишдир. Лакин һәмин дашын тәкчә от вә јарпаг дејил, һәм дә үзүм вә башга мејвәләрин ширәсинин чә-

446 Ч. Ә. Хәлилов. Хыныслы гәдим јашајыш јери, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри (иһтиман елмләр серијасы), № 3, 1961, сәһ. 36.

447 Јенә орада.

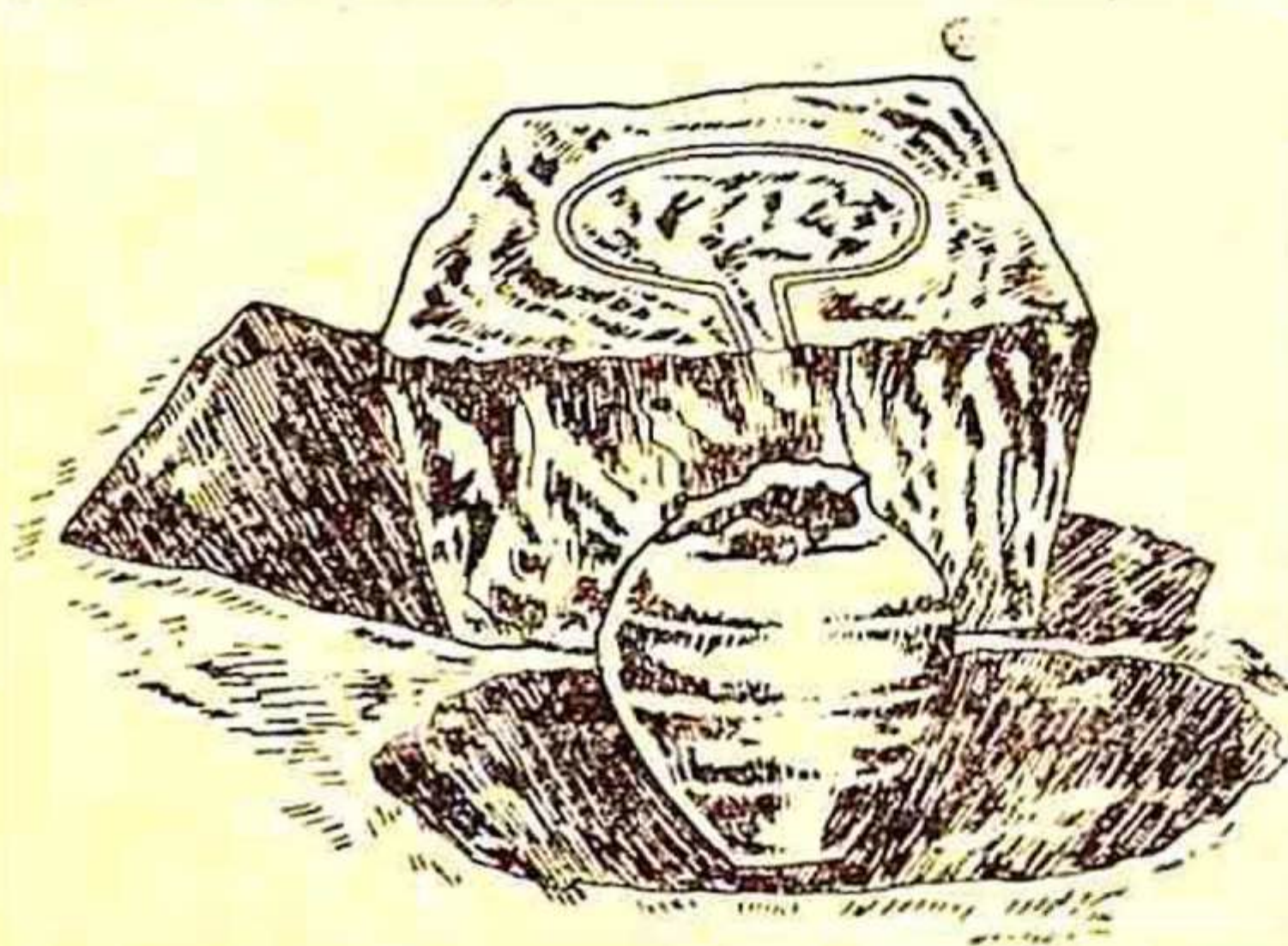
448 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 76.

449 И. М. Джафарзаде. Историко-археологический очерк, Стара-Гянджа. Баку, 1949, сәһ. 36.

450 Јенә орада, сәһ. 37—38.

451 Јенә орада, сәһ. 39.

килмәси үчүн ишләдилдијини дә көстәрмәк лазымдыр. (26-чы шәкил). Бу фикри Ағсу районунун Пирәмсәли кәндиндә тракторла әкин сәһәси шумланан заман тәхминән 50—60 см дәринлијиндә тапылан ширәэзән даш бир даһа сүбут едир. Дашын узунлуғу 80, ени 63 см-дир. Дашын ортасындан чәкилән каналын узунлуғу 28, ени 5, дәринлији исә 4 см-ә гәдәр-дир⁴⁵². Кәнд тәсәррүфаты ихтисасчылары һағлы оларағ бу абидәни үзүм эзән даш адландырырлар. Бу көстәрилән һәр ики дашын васитәсилә ширәнин нечә алынмасы просесини бәрпа етмәк даһа әһәмијјәтлидир. Чох еһтимал ки, дәрилмиш үзүм кисәләрә јығылыб ағзы мөһкәм бағланар, үстүнә исә

26-чы шәкил

ағыр даш гојулармыш. Үзүм әзилдикчә кичик каналчығлар васитәсилә ахыб күпә төкүләрмиш.

Ерамыздан әввәлки II миниллијин сону вә I миниллијин әввәлләринә аид бир сыра гијмәтли мадди-мәдәнијјәт галығлары илә бәрабәр, Ағстафа кәрпич заводу әразисиндәки јашајыш јеринин кәсијиндән шәраб сах-

ламағ үчүн ишләдилмиш бозумтул рәнкли ири бир сахсы күп дә ашкар едилмишдир⁴⁵³.

Јумуртавары формада олан күпүн һүндүрлүјү 1,60, ағзынын диаметри 35, отурачағынын диаметри 17, диварларынын галынлығы 1,5—2 см гәдәрдир. Күпүн ағзынын кәнары јастыдыр. Күпүн ағзынын белә дүзәлдилмәси јәгин ки, ораја һаванын бурахмамасы илә әлагәдардыр. Күпүн ичәриндән 2 кг ағырлығында шаршәкилли даш чыхарылмышдыр⁴⁵⁴. Бу даш еһтимал ки, шәрабын һазырланмасы просесиндә ишләнмишдир. Гәдимдә шәрабы нисбәтән дадлы вә ширин етмәк үчүн күпүн ичәрисинә очагда мөһкәм гыздырылмыш даш салынырды. Буну орта әсрләрдә Ермәнистан-

⁴⁵² Бу үзүм эзән даш һазырда Бакыда һәсәнбәј Зәрдаби адына кәнд тәсәррүфат музејиндә сахланылыр.

⁴⁵³ Т. А. Бунятов, М. М. Гусейнов. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 году. Материалы по истории Азербайджана. Тр. Музея истории Азербайджана, т. 2, Баку, 1957, сәһ. 185.

⁴⁵⁴ Јенә орада, сәһ. 186.

да да излэмэк олар. Ерамызын XII эсринэ анд «Кирг Вастаксу» («Эмэк һаггында китаб») эсэриндэ көстэрилир ки, шэрабы јахшылашдырмаг үчүн онун ичэрисинэ гызмыш даш парчалары атмаг لازمдыр⁴⁵⁵. Азэрбајчанда күпүн ичэрисиндэн тапылан һәмин дашын да ејни мәгсэд үчүн ишләдилмәси еһтималыны сөјләмэк олар. Ола билсин ки, һәмин даш үзүмүн эзилмәсиндэ вә ја үзүм ширәсинин ичэрисинэ төкүлән чечәнин үстүнә ағырлыг салыб онун јухары галхмасына имкан вермәмэк үчүн дә истифадә едилмишдир.

Гејд етдијимиз фикирләр еһтимал характери дашыса да, һәмин дашдан үзүмүн һазырланмасы вә ја сахланылмасы заманы истифадә едилмәси шүбһәсиздир. Күпүн дибиндәки бир нечә әдәд үзүм тумларынын тапылмасы бу әразидә үзүмчүлүјүн олдуғуну көстәрән гијмәтли материалдыр.

Азэрбајчанда тунч дөврүнүн сонунда үзүм вә шэрабчылығын инкишаф тарихинин өјрәнилмәсиндә һәләлик биринчи дәрәчәли абидә Газах рајонунун гәрбиндә кәрпич заводу әразисиндәки Сарытәпә гәдим јашајыш јеридир. Бурада торпаг ишләрилә әлагәдар олараг бир нечә ири тәсәррүфат күпү чыхарылмышдыр⁴⁵⁶. 1955-чи илдә илк дәфә бу јашајыш јерилә танышлыг заманы һәтта фәһләләр бу тип күпләрдә инди дә шэраб сахландығыны етираф етмишләр.

Сарытәпәдә бир нечә ил И. Нәриманов тәрәфиндән апарылан археоложи газынтылар заманы онларча шэраб сахланан белә ири күпләр, үзүм киләләри вә тумлары ашкар едилмишдир⁴⁵⁷. Бурада газынты заманы 20-дән артыг ири әрзаг күпләринин 14-ү бир саһәдән ашкар едилмишдир. Тәдгигатчы көстәрир ки, шэраб сахланан күпләрин боғазы дар, ағызларынын кәнары исә бир гәдәр харичә доғру әјилмиш вәзијјәтдәдир. һәмин күпләрин боғаз һиссәсиндән ашағыда гулагчыг вә габарыг гуршаглар вардыр⁴⁵⁸. Күпләрдә бәркимиш шэраб галыгларынын тапылмасы да бөјүк әһәмијјәт кәсб едир вә бу әразидә јашајан гәбиләләрин шэрабчылыгла даһа јахындан мәшғул олдуғларыны көстәрир⁴⁵⁹. И. Нәриманов Сарытәпә јашајыш биналарынын јан-

⁴⁵⁵ Б. Б. Пиотровский, Л. М. Жанполадян. Көстәрилән әсәр, сәһ. 26.

⁴⁵⁶ Т. А. Бунјадов, М. М. Нүсејнов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 193.

⁴⁵⁷ И. Нәриманов. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). Азэрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри (ичтиман елмләр серијасы), № 3, 1959, сәһ. 31—43.

⁴⁵⁸ И. Нәриманов. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). Азэрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри (ичтиман елмләр серијасы), № 3, 1959, сәһ. 34.

⁴⁵⁹ Д. А. Халилов. Поселение на холме Сарытепе СА № 4, 1960, сәһ. 69—75.

ғын нәтижәсиндә мәһвә уғрамасыны көстәрир⁴⁶⁰. Белә бир еһтимал ирәли сүрмәк олар ки, бөјүк јанғын заманы күпләр гызмыш, ичәрисиндәки шәраб гајнајараг бухарланмыш вә мүәјјән һиссәси гатылашмыш вә буна көрә дә күпләрдә бәркимиш шәраб галығы узун мүддәт сахланмышдыр.

Бурада бәркимиш чахыр галығындан башга, гара рәнкдә олан бир чөлмәјин ичәрисиндән јаныб көмүрләшән үзүм киләләри тапылмышдыр⁴⁶¹. Бу гијмәтли тапынты Азәрбајчанда апарылан газынтылар нәтижәсиндә һәләлик јалныз Сарытәпәдә мә'лумдур. Үзүм тумларынын бир гисминин тәдгиги көстәрир ки, онларын өлчүсү 5,6—6,2 мм, тапылан јанмыш үзүм киләләринин өлчүсү 8—9 мм, јанмамышдан әввәл исә 15—16 мм олмушдур⁴⁶². Азәрбајчанын гәрб рајонларында үзүмчүлүкдән бәһс едәркән Газах рајонунун Шыхлы кәндиндә Кәми гајасы адлы јердә тәсадүфән тапылан ики әдәд күпү вә онларын ичәрисиндәки үзүм тумларыны да гејд етмәк лазымдыр⁴⁶³. Бу тапынтынын тәхмини олагаг дәмир дөврүнә аид олмасы еһтималыны ирәли сүрмәк олар, она көрә ки, орта әсрләрдә Азәрбајчанда шәраб күпләринә чох аз тәсадүф едилир.

Үзүмчүлүк вә шәрабчылыг Манна вә Мидија арасында даһа кениш јајылмышдыр. II Саргонун дөврүнә аид мәтнләрдә манналыларын шәраб анбарлары һаггында мә'лумат верилир⁴⁶⁴. Һәтта орада дејилир ки, Ассур гошунлары ерамыздан әввәл 714-чү илдә урартулар үзәринә јүрүш тәшкил едәркән манналылар онлары ун вә шәрабла тә'мин едиләр⁴⁶⁵.

Ерамыздан әввәлки VI әсрдә Мидијада «...лампа тутмаг вә шәраб пајламаг пешәләри вар иди. Шәраб пајламаг һөрмәтли вәзифә иди, чүнки сагиләр шаһы тез-тез көрүрдүләр»⁴⁶⁶.

⁴⁶⁰ И. Нәриманов. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). Азәрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1959, сәһ. 31.

⁴⁶¹ И. Нәриманов. Древние «святонища» (Пир) в Кавказском районе позднебронзового периода. «ДАН Азерб. ССР 1960», № 2, Баку, 1960, сәһ. 208; Т. Бунјадов. Азәрбајчанын узаг кечмишинә сәјаһәт, Баку, 1957, сәһ. 26, 6-чы шәкил.

⁴⁶² А. М. Негрул. Көстәрилән әсәри, сәһ. 117.

⁴⁶³ С. М. Казиев. О двух кратковременных поездках в Казах и Акстафинский район для обследования археологических памятников (әлјазмасы), сәһ. 12.

⁴⁶⁴ И. Әлијев. Мидија тарихи. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун әсәрләри, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1958, сәһ. 47.

⁴⁶⁵ Јенә орада.

⁴⁶⁶ Ј. Б. Јусифов. Мидијада дәвләт сәнәткарлыг тәсәррүфаты һаггында. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, XV чилд, № 9, 1959, сәһ. 875.

Ерамыздан эввэлки I минилликдэн е'тибарэн Ермәнистан эразисиндә үзүмчүлүк хүсусилә инкишаф етмәјә башлајыр. Һәтта Ван чарлығы дөврүндә үзүм бағлары һәм дәвләт, һәм дә хүсуси шәхсләрин әлиндә чәмләнмишди⁴⁶⁷.

Индики Јереван шәһәринин чәнуб-шәргиндә јерләшән Арнберд тәпәсиндә урартуларә мәхсус олан Ербуни шәһәр харабасында апарылан археоложи газынтылар заманы ичәрисиндә шәраб сахланан чохлу ириһәчмли күпләр ашкар едилмишдир⁴⁶⁸.

Б. Б. Пиотровски тәрәфиндән Кармирблурда апарылан газынтылар заманы үзүмчүлүк вә шәрабчылыға даир олдуғча гијмәтли материаллар әлдә едилмишдир ки, һәммин материаллар јалныз Ермәнистанда дејил, Загафгазија эразисиндә дә үзүмчүлүк вә шәрабчылығын инкишаф тарихини өјрәнмәкдә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бурада 25 вә 28 №-ли шәраб сахланан биналарда чәркә илә дүзүлмүш 152 әдәд ири күпдә шәраб сахландығы мүәјјән едилмишдир⁴⁶⁹. Тәхмини һесаблама нәтичәсиндә бу күпләрин ичәрисиндә 150 мин литрә гәдәр шәраб сахландығы мүәјјәнләшдирилмишдир⁴⁷⁰. Кармирблурдан тапылмыш үзүм тумлары вә башга дәлилләрә әсасән С. А. Погосјан бир сыра үзүм нөвләринин һәлә ерамыздан эввэлки I минилликдә мөвчуд олдуғуну сүбут етмишдир. Онлардан воскеһат (харчи), мсхали, арарати (һачабаш), кишмиши (назели, еревани) вә бир нечә гара үзүм сортларыны көстәрмәк олар⁴⁷¹. Чох еһтимал ки, һәләлик бизә мә'лум олмајан диқәр үзүм нөвләриндән башга, бу көстәрилән үзүм нөвләри Загафгазијанын башга јерләриндә дә мүәјјән дәрәчәдә бечәрилмишдир. Бунларын бир нечәси Загафгазија эразисиндә инди дә бечәрилмәкдәдир. Күрчүстандан да үзүмчүлүк вә шәрабчылыға даир мүәјјән материаллар мә'лумдур⁴⁷².

Самтоврода апарылан археоложи газынтылар заманы ерамыздан эввэлки II миниллијин сону вә I миниллијин башланғычына аид бир гәбирдән башга аваданлыгла бәрабәр, үзүм туму да тапылмышдыр. Буна әсасән һәммин дөврдә Күрчүстүнда шәрабчылығын кениш инкишаф етдијини көстәрмәк олар⁴⁷³.

467 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 147.

468 Қ. Л. Оганесян. Раскопки Урартского города Эрбуни. СА, 1960, № 3, сәһ. 294, 5-чи шәкил.

469 Б. Б. Пиотровский. Кармирблур, т. II. Ереван, 1956, сәһ. 16—27, 28, 40.

470 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 145.

471 Јенә орада, сәһ. 143.

472 Қ. В. Модебадзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 43.

473 И. Джавахишвили, Н. Бердзешвили, С. Джанашия. История Грузии. Тбилиси, 1943.

Ассур тарихи мәнбәләринә әсасән гүввәтли күрчү гәбиләси олан Муски вә ја Мусаки ерамыздан әввәлки II миңиллијин әввәлләриндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыгла чох мәшғул олмушдур, вә бу саһә онларын тәсәррүфатынын әсас сәһәләрини тәшкил етмишдир; һәтта ерамыздан әввәлки IX әсрдә Муски гәбиләси Ассур падшаһына ири вә хырдабужузулу һејванлардан башга, шәраб да верирди⁴⁷⁴. Ксенефонт хәбәр верир ки, Гара дәниз әтрафында јашајан күрчү гәбиләләринин һазырладыглары шәраблар чох бәрк олдуғундан она су гатырдылар. Белә һалда бу ички көзәл әтрә малик олурду⁴⁷⁵.

Гәдим Азәрбајчанда үзүмчүлүк вә шәрабчылығын инкишаф тарихиндән данышаркән албанларын да бу саһә илә мәшғул олмаларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Албанијада әкинчилик вә малдарлығын инкишафы илә бәрабәр, үзүмчүлүк дә чох инкишаф едәрәк јерли гәбиләләрин һәјатында хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир. Албанијада үзүмчүлүјүн вә шәрабчылығын кениш инкишафыны көстәрән бәзи тарихи сәнәдләр вә зәнкин археоложи материаллардан ајдын олур ки, онлар өзләриндән әввәлкиләрин ән'әнәләрини мәнимсәмиш, инкишаф етдирмиш вә бу саһәдә һәјат вәрдишләрини хејли артырмышлар.

Бу чәһәтдән Узәрликтәпәнин ерамыздан әввәлки IV—II әсрләринә аид мәдәни тәбәгәсиндән тапылан нисбәтән ири өлчүлү үзүм тумлары даһа әһәмијјәтлидир. Бу үзүм тумлары Орта Асијада Хорәзмдәки Торпаггаладан тапылан тумларла чох јахынлыг тәшкил едир⁴⁷⁶. Бу тәбәгәдән тапылан тумларын өлчүсү 7 мм, үзүм киләсинин өлчүсү исә тәхминән 18—20 мм-ә гәдәрдир. А. М. Негрул тумлара әсасән онлары Шәрг сүфрә үзүм нөвүнә—*prol orientalis entalis suprol antasiatica* Neg г аид олдуғуну гејд едир⁴⁷⁷.

Үзүмчүлүјә даир ән гијмәтли вә нисбәтән гәдим замана аид олан материал бәзи антик дөвр мұәллифләринин әсәрләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

Албанија әразисинин әкинчилик үчүн әлверишли олмасы вә бурада бол үзүм мәһсулунун јетишдирилмәсини биз Страбонун вердији мәлүматдан даһа ајдын көрүрүк. Ерамыздан әввәлки I әсрдә јунан чоғрафијашүнасы Страбон өзүнүн «Чоғрафија» әсәриндә Албан әразисиндә үзүмчүлүјүн кениш јайылдығындан бәһс етмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. Онун фикринчә «Албанијада үзүм тәнәкләрини басдырмырдылар,

474 И. Д ж а в а х и ш в и л и. История грузинского народа, кн. I., Тбилиси, 1928, сәһ. 18.

475 Қ. В. М о д е б а д з е. Көстәрилән әсәри, сәһ. 45.

476 А. М. Н е г р у л. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

477 Јенә орада.

тәнәкләрин башы 5 илдә бир дәфә буданарды, јени салынмыш тәнәкләр икинчи илдән башлајараг бар верирди, көһнә тәнәкләр о гәдәр мәһсул верирди ки, үзүмүн мүәјјән һиссәси тәнәкләрдә дәрилмәмиш галырды»⁴⁷⁸.

Бир гәдәр сонра, јәни ерамызын II—III әсрләриндә јашамыш шәрһчи Диониси Периегст каспиләрдән данышаркән гејд едир ки, онларда «үзүм тәнәкләри бол мәһсул верир»⁴⁷⁹.

Албанијада үзүмчүлүјүн бечәрилмәси үсулуна даир әлимиздә чох аз материал вардыр. Тәнәкләрин буданмасына даир ашағыдакылары гејд етмәк олар.

Тәнәкләрин буданмасы ишини тәсдиг едән әсас амил метал дәһрә, бычаг вә гајчылардыр. Тунч дөврүнүн сонунда бағ вә үзүмчүлүкдә ишләдилән дәстәли дәһрәләр Күрчүстандан да мәлүмдур⁴⁸⁰. А. М. Апакидзе Күрчүстанда Бакурстихистидә тапылан орагвары метал аләтләрин ағыз һиссәләринин аз әјри олмасыны әсас көтүрәрәк онларын үзүмчүлүкдә истифадә едилдијини гејд едир⁴⁸¹. О, һазырда бағчылыг гајчылары илә бәрабәр дәһрә гурулушлу аләтләрин дә тәнәкләрин кәсилмәсиндә ишләндијини сөјләјир⁴⁸².

Азәрбајчанда гәдим үзүмчүлүк саһәсиндә тәдгигат иши апарылмадығындан тәнәкләрин буданмасында ишләдилән аләтләри дәгиг сурәтдә мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Лакин Күрчүстан вә башга јерләрдән тапылан аләтләри әсас көтүрәрәк үмумијјәтлә Загафгазија әразисиндә тунч дөврүндән башлајараг мејнәләрин буданмасыны еһтимал етмәк олар.

Азәрбајчанда үзүмчүлүкдә ишләдилән дәмир дәһрә, бычаг вә гајчылар инкишаф етмиш дәмир вә илк орта әср абидәләриндән ашкар едилмишдир. Јалолутәпәдә 4 №-ли торпаг гәбириндә склетин јанындан тапылан 2 әдәд дәмир бычағын бири дүз, дикәри орагварыдыр⁴⁸³. Чох еһтимал ки, орагвары бычаг үзүмчүлүкдә тәнәкләрин буданмасында ишләдилмишдир. Һәмин гәбирдән тапылан дәмир дәһрәнин һисбәтән кичик олмасына бахмајараг о, гурулуш етибары илә

⁴⁷⁸ Страбон. География, кн. IX, гл. IV; В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. СПб, 1893, сәһ. 276.

⁴⁷⁹ Евстафий. Комментарии к «Землеописанию» Дионисия, 730; К. В. Треверин. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, әсәринин 72-чи сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр.

⁴⁸⁰ Б. А. Куфтин. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. «Вестн. Госмузея Грузии», XII—В, Тбилиси, 1944, сәһ. 319, 17-чи шәкил.

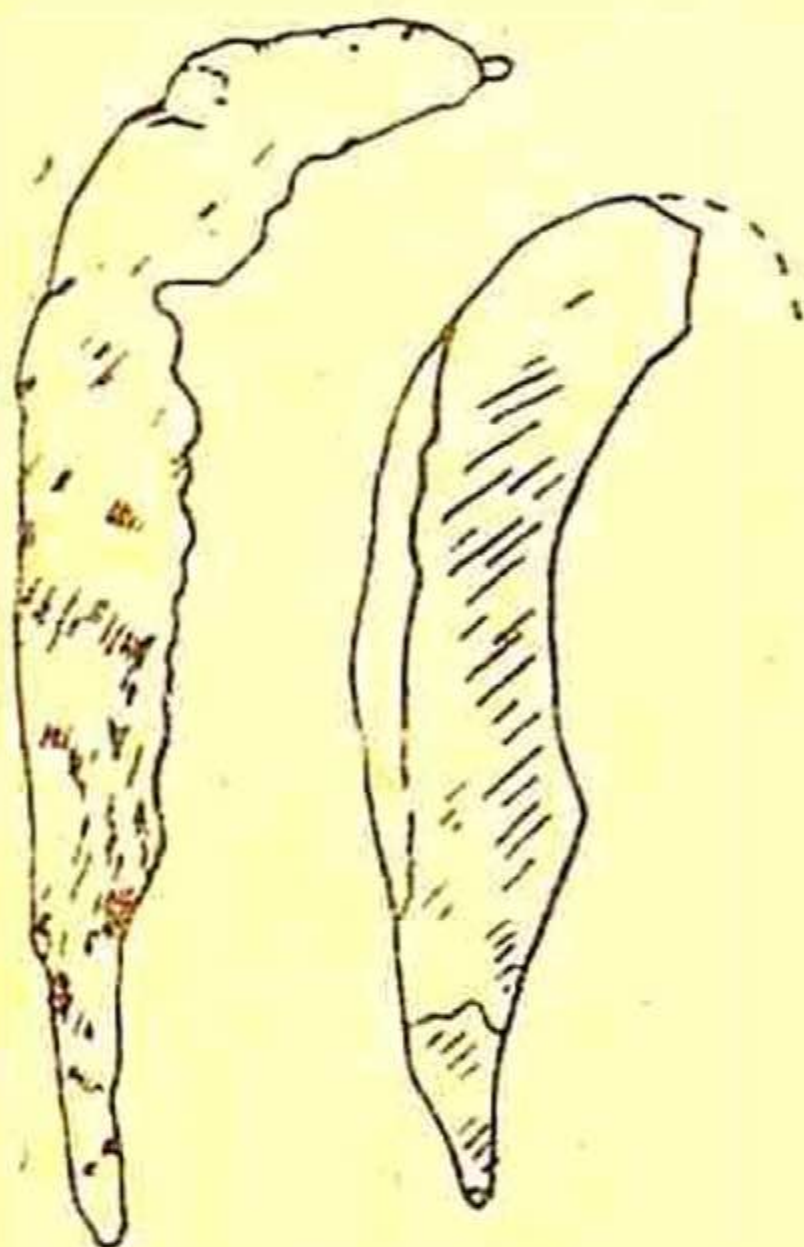
⁴⁸¹ Б. А. Куфтин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 341.

⁴⁸² Јенә орада.

⁴⁸³ Ө. Ш. Исмизадә. Ялойлутепинская культура, Бақы, 1956, сәһ. 25.

сон заманлара гэдэр ишлэдилэн дэһрэлэрлэ, демэк олар ки, ејнилик тэшкил едир. Бу алэтин дэстэси назик, тијэсинин учу исэ ичэријэ тэрэф эјилмишдир⁴⁸⁴. Бу дэһрэ јалныз тэнэклэрин буданмасында дејил, демэк олар ки, бир нөв универсал алэт ролуну ојнамышдыр. Бу алэт васитэсилэ ағачларын голлары буданыр, гамыш вэ кичик одунлары доғрајырлар (27-чи шэкил).

Үмумијјэтлэ бағчылыг вэ үзүмчүлүкдэ ишлэдилэн дэмир алэтлэр Минкэчевирдэ 2 вэ 3 №-ли јашајыш јерлэринин мәдэни тэбэгэлэриндэн элдэ едилмишдир. Албанларда үзүм тэнэклэринин буданмасы һаггында јунан чоғрафијашүнасы

27-чи шэкил

Страбонун вердији јазылы мәлуматы⁴⁸⁵ археоложи материаллар да тэсдиг едир. Ағачларын баш вэ будагларынын буданмасында ишлэдилэн Минкэчевир дэмир бычагларынын тијэсинин узунлуғу 8—12, ени исэ 2—4 см-дэн артыг дејилдир⁴⁸⁶. Орагвары гурулуша малик олан бу бычаглардан мејвэ ағачларынын кэсилмэсиндэ истифадэ едилмэсини этнографик мүшаһидэлэрэ эсасэн сөјлэмэк олар. Тапылан 15 эдэд орагвары бычаглара эсасэн гејд етмэк олар ки, бу эразидэ нэинки үзүмчүлүк, еләчэ дэ бағчылыг кениш јайылмышдыр⁴⁸⁷. Бурадан тапылан ири дэмир гајчылары да ејни мэгсэд үчүн ишлэндијини гејд етмэк олар.

Азэрбајчанда тэхминэн ерамыздан эввэл III—II вэ ерамызын II—III эсрлэриндэ үзүмчүлүк вэ шэрабчылыгын кениш инкишаф етдијини јалныз јазылы мәнбэлэр дејил, шэраб сахланылан ири һэчмли күплэрлэ јанашы, «узунбурун сүдданлар», хырда матра, кузэ, гэдэһ вэ башга тэсэррүфат габлары да сүбут едир. Гејд етмэк лазымдыр ки, тунч вэ дэмир дөврлэринин эввэллэриндэ шэрабчылыгда шэраб сахланылан ири күплэрдэн башга, мүэјјэн дэрэчэдэ дикэр габлар да ишлэдилмишдир, лакин онлары үмуми сахсы мәмулатындан ајырмаг чох чэтиндир. Һэм дэ бу дөврдэ билаваситэ шэрабчылыгла элагэдар олан габлары сонракы дөврлэрлэ

484 О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура, Баку, 1956, сәһ. 26.

485 Страбонова Хрестоматия, кн. XI (бу К. В. Треверин көстэрилэн эсэринин 72-чи сәһифэсиндэн көтүрүлмүшдүр.)

486 Р. М. Ваһидов. Минкэчевир III—VIII эсрлэрдэ, сәһ. 75.

487 Јенэ орада.

мүгајисәли көтүрдүкдә чох азлыг тәшкил едир. Чүнки һәмин дөврдә шәрабчылыг башга кәнд тәсәррүфаты сәһәләриндән һәлә хејли керидә иди. Дикәр тәрәфдән исә шәрабчылыгда ишләдилән хүсуси габлар групу тамамилә ајрылмамышдыр. Белә ки, ејни габда һәм шәраб, һәм дә башга маје сахланыр. Артыг, ерамыздан бир нечә әср әввәл вә сонра, јалныз узун мүддәт сахланылан ири шәраб күпләриндән башга, шәрабын ири күпләрә долдурулуб-бошалдылмасы, јахын мәсафәјә дашынмасы вә ичилмәсиндә ишләнән нисбәтән хырда габлара тәсадүф едирик. Онлардан, биринчи нөвбәдә, «узунбурун сүдданлары» көстәрмәк олар. Сары, гырмызы вә боз рәнkdә олан «узун бурунлу сүдданлар» нисбәтән јахшы биширилмиш вә бојча о гәдәр дә ири дејилдир. Тајгуллу бу кил габларын ичәрисиндәки мајенин ахмасыны тәмин етмәк үчүн узун бурунлары вардыр. Төкүлән мајени сүзмәк үчүн габын лүләси илә ағзынын арасында сүзкәч дүзәлдилмишдир. Сүзкәчин үзәриндә ачылмыш дәликләр о гәдәр дә ири дејилдир. Ејни гурулушлу «узунбурун сүдданлар» Азәрбајчан эразисинин бир нечә јериндән тапылса да, әсәсән, гәдим албанларын јашадыглары јерләрдә археоложи газынтылар заманы һәм гәбир, һәм дә јашајыш јерләриндән ашкар едилмишдир. Лакин һәләлик гәбир абидәси нисбәтән кениш өјрәнилдијиндән вә габлар гәбирдә аз хараб олдуғундан бу тип абидәләрдә онлара даһа тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Бунун сәбәби исә ајдындыр; һәмин дөврдә өлүләрин јанына кил габларда мүхтәлиф јемәк вә ички гојулурду. Белә габлара јалныз Азәрбајчанда — Јалолутәпә мәдәнијјәти эразисиндә⁴⁸⁸, гәдим Минкәчевирдә күп гәбирләриндә⁴⁸⁹ вә башга јерләрдә дејил, ејни заманда гоншу Күрчүстан республикасынын Алазан чајы вадисиндә⁴⁹⁰ дә раст кәлирик. Шәрабчылыгда сүзкәч кими ишләдилән сахсы габлар Минкәчевирдә күп гәбирләриндән тапылмышдыр. Гырмызы рәнкли вә тајгуллу олан бу габлар сүдданлара охшајыр. Лакин

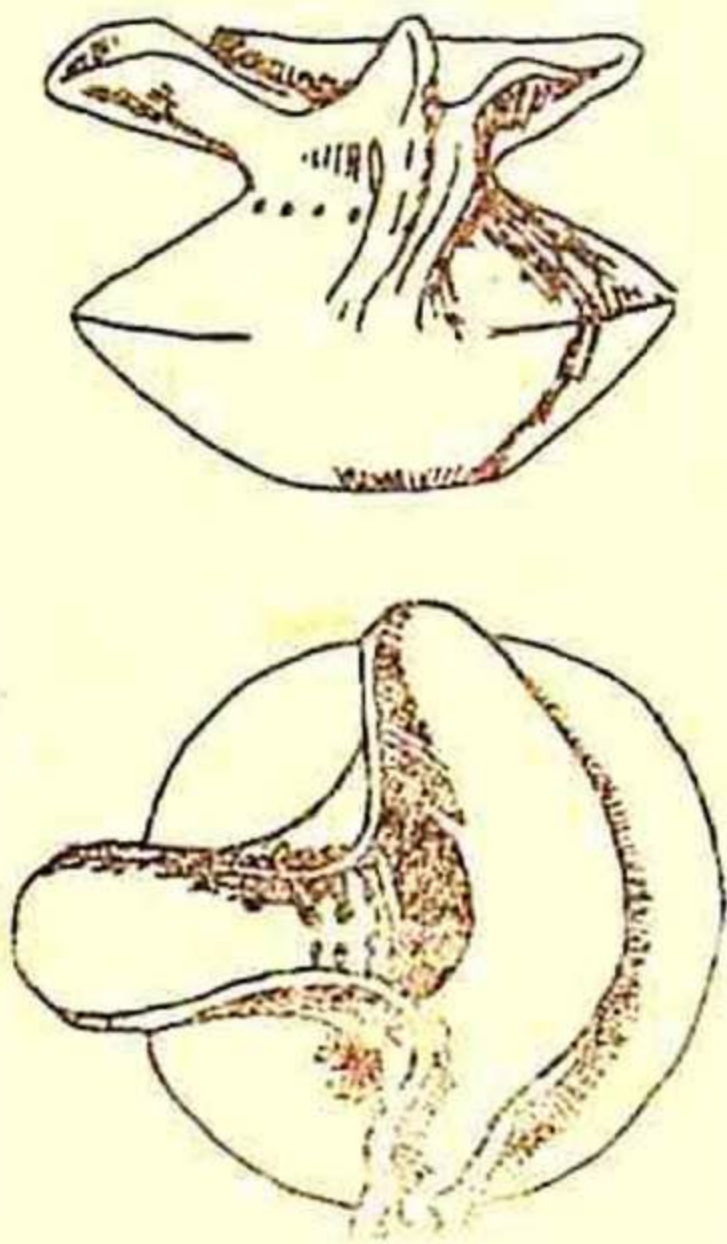
⁴⁸⁸ Е. А. Л а л а я н. Раскопки в сел. Ниджи, Варташен-Нухинского уезда. «Изв. Кавказского отделения Московского археологического общества», Тифлис, 1919, вып. V, сәһ. 37—47; Д. Ш а р и ф о в. Раскопки в Ялойлу-тапа (Нухинский уезд, 1926), «Известия ООИА», Баку, 1927, № 7, сәһ. 13—14; О. Ш. И с м и з а д е. Археологические находки в сел. Кубахалиллы Исмаиллинского района, АН Аз.ССР, т. VIII, №11, 1952, сәһ. 630, рис. 1; О. Ш. И с м и з а д е. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, сәһ. 30, табл., 11, рәсм 12, 2; Г. М. Әһмәдов. Јалолу тәпә мәдәнијјәтинә аид даһа бир тапынты. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, VIII чилд, 1952, сәһ. 572, таб. 1, рәс. 2.

⁴⁸⁹ С. М. К а з и е в. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, т. I, Баку, 1949, сәһ. 36.

⁴⁹⁰ Г. Н и о р а д з е. Раскопки в Алазанской долине. Тбилиси, 1949, (на груз. яз.).

онлар да һәчмләринин ири олмалары илә сечилирләр. Белә габларын әсасы илә боғазы арасында сүзкәч гәјрылмышдыр. Бу габларын нә мәгсәд үчүн ишләдилмәси һаггында С. М. Газыјев јазыр: «Сүзкәчли габларын әсасән мејвә ширәси үчүн һазырланмыш олдуғу күман едилир. Мәсәлән, үзүм салхымлары габлара сыхылдығы заман ширә илә бирликдә үзүм чәрдәкләри дә бу габа төкүлүр. Бу кими габлардан ширә ичилдији заман исә чәрдәкләр сүзкәчләрдән кечирилир»⁴⁹¹ (29-чу шәкил).

Бу тип габларын шәрабчылығда истифадә едилмәси артыг сүбут едилмишдир⁴⁹². Габын һәчм вә гурулушуну нәзәрә аларағ, онун, әсасән, үзүм ширәсинин вә шәрабын сүзүлмә-

28-чи шәкил

синдә ишләдилмәсини гејд етмәк олар. Бу габдан сүд вә ја башга мајеләрин сүзүлмәсини тамамилә инкар етмәк олмаз, лакин шәрабчылығда әлверишли олмасы вә кениш истифадә едилмәси һәгигәтә даһа ујғундур. Шәрабын ири күпләрә сүзүлүб төкүлмәсиндә, шүбһәсиз, вахты илә сахсыдан дүзәлмиш вә чубугдан һөрүлмүш сүзкәчләр мүнүм рол ојнамышдыр. Чубугдан һазырланан сүзкәчләр јерин лајларында галмајыб, тез чүрүдүјүндән онлара тәсадүф едилмәмишдир. Лакин кил сүзкәчләр исә һәләлик аз да олса мә'лумдур.

Шамхор рајонунун Сејфәлли кәнди јахынлығында ерамыздан әввәлки II миниллијин сонун, I миниллијин әввәлләринә аид гәдим јашајыш јериндән боз рәнкли ири һәчмли даирәви сүзкәч тапылмышдыр⁴⁹³. Бу сүзкәч о гәдәр дә дәрин олмајыб отурачағы боју чохлу хырда дешикләр ачылмышдыр. Сүзкәчин диаметри 16, һүндүрлүјү 4 см-ә гәдәрдир. Ејни тип сүзкәч Күрчүстанда Насаргора тәпәсиндә апарылан археоложи газынтылар заманы тапылмышдыр⁴⁹⁴.

⁴⁹¹ С. М. Газыјев. Минкәчевир күп гәбирләри албому, Бақы, 1960, сәһ. 11, XXI табло, 15-чи шәкил.

⁴⁹² Қ. В. Модабадзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 43, 2-чи шәкил.

⁴⁹³ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 69; Бу сүзкәч Ханларда өлкәшүнаслығ музејиндә 1050 №-ли сијаһыдадыр.

⁴⁹⁴ Күрчүстандакы сүзкәчи газынтынын рәиси Г. Ф. Гобечишвили көстәрмишдир. Буна көрә дә она өз тәшәккүрүмүзү билдирмәји борч һесаб едирик.

Ерамыздан эввэлки VIII—VII эсрлэрэ аид Гутгашен районунун Варданлы кэнди эразисиндэки абидэлэрдэн бозумтул рэнкли бир нечэ сүзкэч тапылмышдыр. Һәммин абидэлэри тэјин едэн С. М. Газыјев кил сүзкэчлэрин истифадэси һаггында јазыр: «Бадја бичиминдэ гајрылмыш олан бу сүзкэчлэр көстэрир ки, онларын васитэсилэ мејвэлэрин ширэсини чыхарырлармыш, ола билсин ки, бу ширэлэрдэн ички һазырланырмыш»⁴⁹⁵. Бу факт ону көстэрир ки, һәммин эразидэ инкишаф етмиш дэмир дөврүндэ үзүмдэн һазырланан шэраб кил сүзкэчлэрдэн кечирилмишдир.

Шэрабчылығын кениш јајылмасыны көстэрэн әһәмијјәтли дәлиллэрдэн бири дә тэдгиг олунаан археоложи абидэлэрдэн кил кузэлэрин тез-тез тапылмасыдыр. Кармирблурда 29 №-ли шэраб сахланан бинадан ерамыздан эввэлки VI эсрә аид 1936 әдәд гырмызы рэнкли тајгулплу сахсы кузә тапылмышдыр⁴⁹⁶. Ајдын олур ки, шэрабын о дөврдә ири күпләрдән чыхарыб дашынмасында һәммин кузэләрдән истифадә едилмишдир. Албан дөврүнә аид кил кузэлэри әсасән ики група бөлмәк олар. Онлардан кениш јајыланы јасты отурамаглы, ортадан нисбәтән хашал, тајгулплу, узунбурун кузэләрдир. Кузэлэрин чохунун үзәриндә һәндәси хәтт вә нөгтәләрдән башга, дүјмәчикләр дә вардыр. Ејни гурулушлу кузәләр бир-бириндән әсасән, һәчмләринә көрә сечиләрәк тәхминән 6—15 литрә гәдәр маје тутур. Белә габлар јенә дә Јалолутәпә⁴⁹⁷, Минкәчевир⁴⁹⁸, Муған⁴⁹⁹, Агдам рајону эразиләриндән⁵⁰⁰, Күрчүстанда Алазан вадисиндән⁵⁰¹ вә башга јерләрдән күлли мигдарда ашкар едилмишдир.

Дикәр груп кузэлэрин дә отурачағы јасты, ортасы хашал, ағзы нисбәтән ири диаметрлидир. Бу габларын јанларында тај гулпу вә бир шиш лүләји вардыр. Кузэлэрин үзәри һәндәси хәтт вә нөгтәләрлә, бәзән дә дүјмәчикләрлә бәзәнмишдир. Бу габларда шэраб, су вә башга мајеләр сахланылыр-

⁴⁹⁵ С. М. Газыјев. Варташен вә Гутгашен рајонларында археоложи һәфријјат, Азәрбајчан ССР ЕА-нын 1945-чи ил експедицијалары, Бақы, 1947, сәһ. 143.

⁴⁹⁶ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 145, табл. XXXI.

⁴⁹⁷ О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, табл. XIV, рәс. 11, табл. XV, рәс. 2, табл. XVI, рәсм. 2.

⁴⁹⁸ Т. И. Голубкина. О зооморфной керамике из Мингечаура. Материальная культура Азербайджана, т. II, Баку, 1951, рәсм. 36.

⁴⁹⁹ Т. С. Пассек. Джафарханский магильник—ВДИ, М., 1946, № 2, рис. 16.

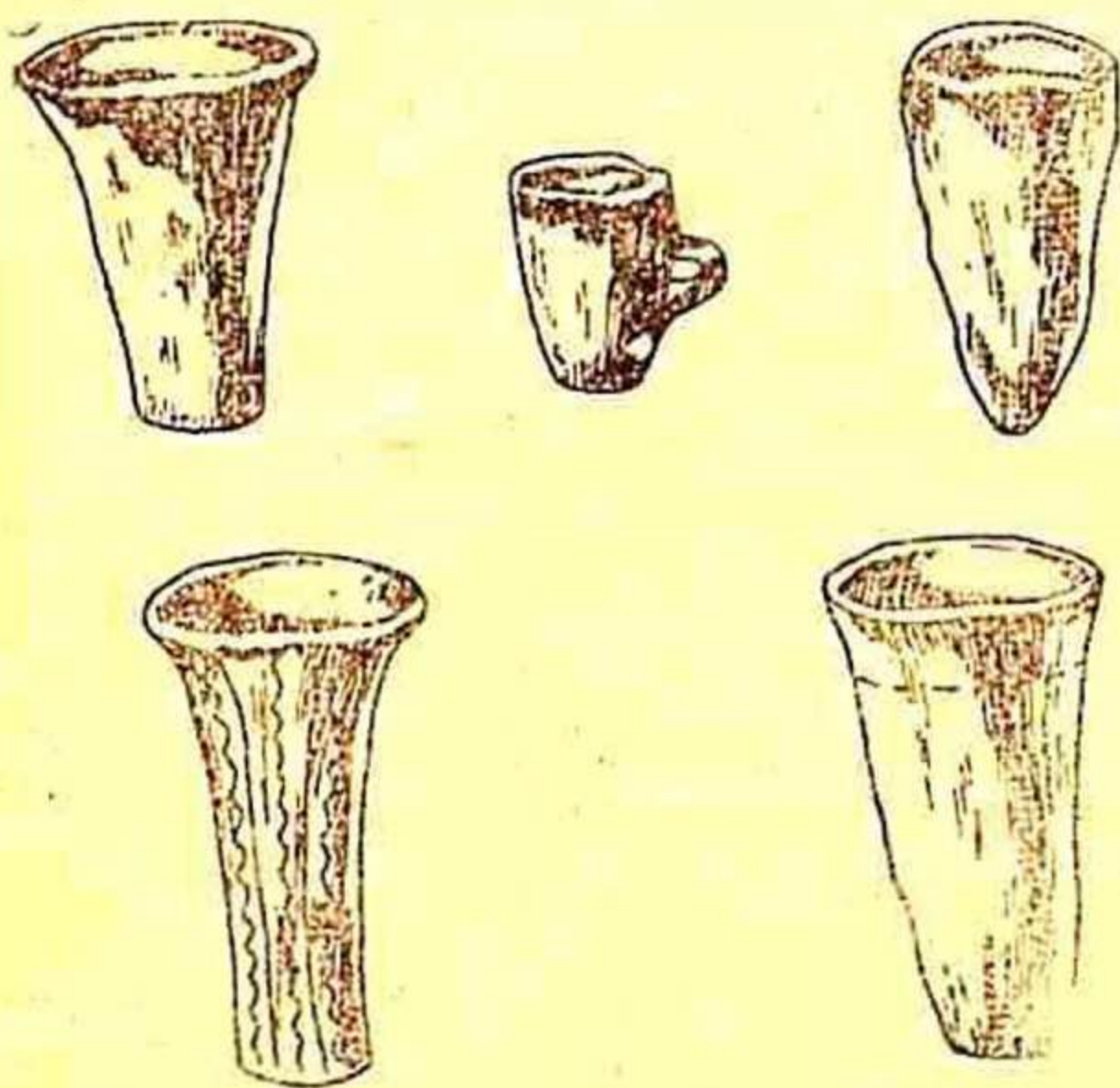
⁵⁰⁰ Т. И. Голубкина. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребения в Азербайджане в 1953 г. «Изв. АН Азерб. ССР», 1959, № 1, (ичтимай елмләр серијасы), сәһ. 30, 5-чи шәкил.

⁵⁰¹ Г. Н. Ниорадзе. Көстәрилән әсәри.

ды. Курчүстанда ејни тип габларын шэрабчылыгыда ишлэ-
нилдији кестэрилер⁵⁰².

Шэрабын јахын мэсафэјэ апарылмасында ики гулплу
кил матралардан да истифаде едилмишдир. Матраларын са-
јы о гэдэр дэ чох дејилдир вэ эсасэн Јалолутэпэ мэдэнијјэ-
тинэ хас олан абидэлэрдэн ашкар едилмишдир⁵⁰³.

Албанларда шэрабчылыгыда ишлэдилэн мүхтэлиф нөв габ-
лардан данышыларкэн бадэлэр һаггында да мэлумат вер-
мэк лазым кэлир. Шэрабын ичилмэсиндэ ағач, бујнуз, кил-
дэн вэ шүшэдэн гајрылмыш бадэлэрдэн кениш истифаде
едилмишдир. Лакин бунларын һамысынын тэсвирини вер-
мэк бизим үчүн имкан харичиндэдир. Лакин бэ'зи кил бадэ-
лэр һаггында гысача данышмаг лазымдыр. Минкэчевирдэ күп

29-чу шәкил

гэбирлэриндэн бир нечэ
кил бадэ ашкар едил-
мишдир. Онлар бир-бири-
нэ охшасалар да бэ'зи
фэрди хүсусијјэтлэрэ ма-
ликдирлэр. Бадэлэр гулп-
суздур. Отурачаглары
јасты, ағызлары исэ көв-
дэјэ нисэбтэн енлидир. Бу
нөв бадэлэрин үзэриндэ
кэсмэ һэндэси нахышлар
вардыр ки, бунлар да он-
лара хүсуси көркэм ве-
рир⁵⁰⁴. Бэ'зи бадэлэрин
отурачағы габарыг, ағыз
һиссэси исэ енлидир⁵⁰⁵.
(28-чи шәкил).

Мэлумдур ки, ера-
мыздан эввэл тэхминэн II

вэ ерамызын II эсрлэриндэ Азэрбајчан эразисинин дағэтэји
вэ дүзэнлик јерлэриндэ күп гэбирлэр мэдэнијјэти јајылмыш-
дыр. Тэдгигатчы М. Ивашенко чох инандырычы сурэтдэ гејд
едир ки, Загафгазијада инсанлар өз өлүлэрини дәфи едэр-
кэн истифаде етдиклэри күплэрдэн эввэллэр шэраб вэ гејри-

⁵⁰² Қ. В. Модабадзе. Кестэрилэн эсэри, сәһ. 43.

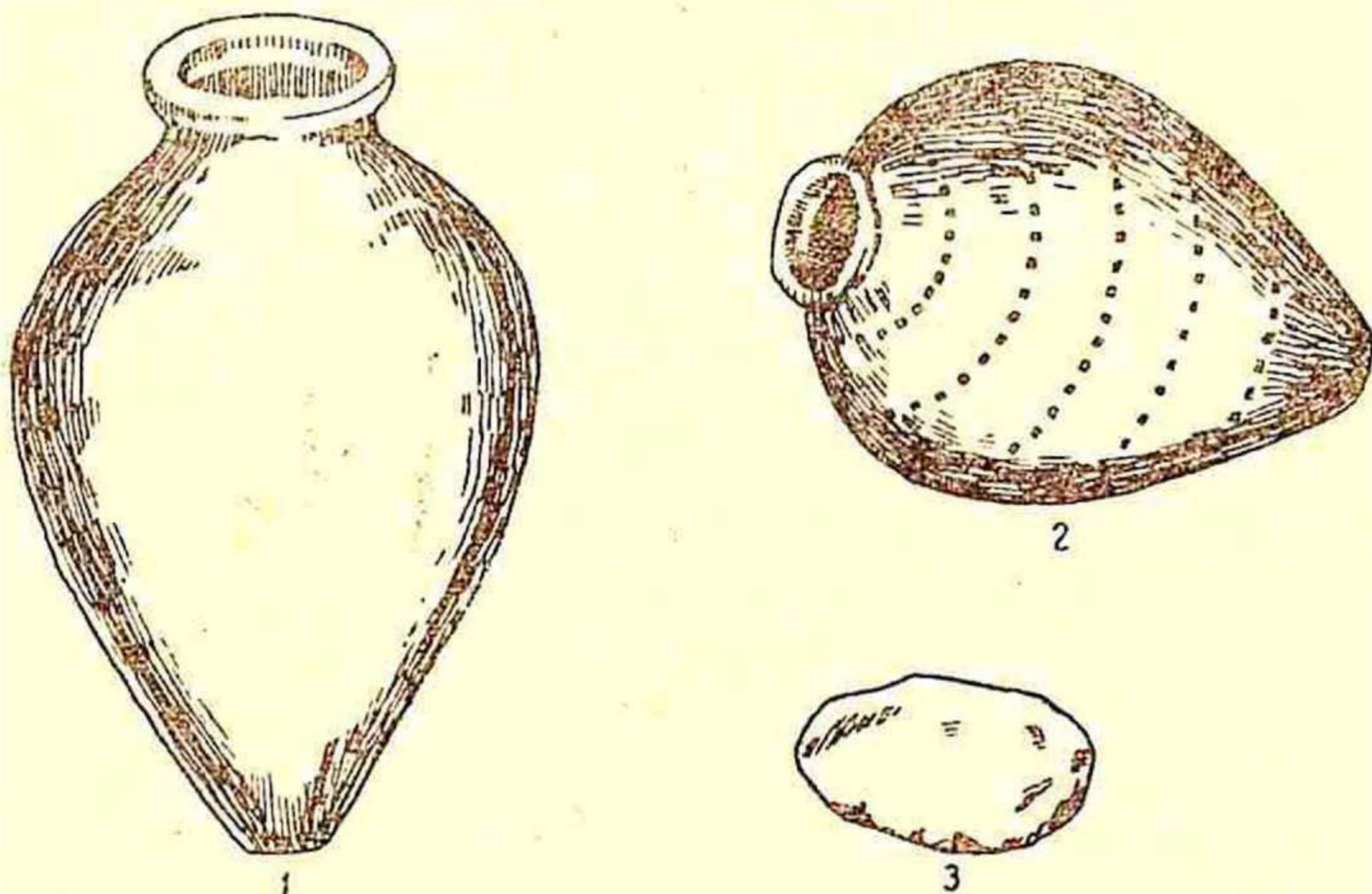
⁵⁰³ О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, XXVII табло, 2-чи шәкил, XXIX табло, 2-чи шәкил; Г. М. Әһмәдов. Јалолутэпэ мэдэнијјэтинэ аид даһа бир тапынты, Азэрбајчан ССР ЕА Мә'рузэлэри, VIII чилд, № 10, 1952, 1 табло, 2-чи шәкил.

⁵⁰⁴ С. М. Газыјев. Минкэчевир күп гэбирлэри албому, Азэрбај-
чан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 11.

⁵⁰⁵ Јенэ орада, сәһ. 11.

тәсәррүфат мәһсулларыны сахламаг үчүн истифадә етмиш-
ләр⁵⁰⁶.

Һәләлик инсанлары ири күпләрдә дәфи етмә адәтинин сәбә-
би мүүјјәнләшдирилмәмишдир. Еһтимал ки, бу адәтин ја-
јылмасынын мүүјјән сәбәби дә тәсәррүфатла әлагәдар ол-
мушдур. Һәмин дөврә аид бир нечә тәсәррүфат күпләри та-
пылмышдыр ки, онларын да бәзиләри шәрабчылыгда исти-
фадә едилмишдир.

0 15 30 45

30-чу шәкил

Минкәчевирдә Күрүн сол саһилиндә 2 вә 3 №-ли илк орта
әср јашајыш јерләриндә апарылан археоложи газынтылар
нәтичәсиндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыға аид хејли материал
әлдә едилмишдир. Бурада, һәр шејдән әввәл, әрзаг сахла-
нан ири сахсы күпләри гејд етмәк лазымдыр. Бу күпләрдә
мүхтәлиф нөв әрзаг сахланса да, онларын чохуна маје төкүл-
мәси шүбһәсиздир. Чох еһтимал ки, кәстәрилән јашајыш јер-
ләриндәки күпләрдә мүүјјән дәрәчәдә үзүм мәһсулу да сах-
ламышлар. Бу чәһәтдән 3 №-ли јашајыш јериндән чәркә илә
јан-јана дүзүлән вә тәхминән јарыја гәдәр хам торпаға бас-
дырылан 6 әдәд ири күп даһа әһәмијјәтлидир⁵⁰⁷. Адәтән, дә-
мир дөврүнүн башланғычына аид едилән белә күпләрин әса-

⁵⁰⁶ М. И в а ш ш е н к о. Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии. «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 1, сәһ. 73—74.

⁵⁰⁷ Р. М. В а һ и д о в. Минкәчевирдә орта әср јашајыш јерләри. Азербәјчан ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, XI чилд, 1957, сәһ. 10.

сән шәрабчылыгыда ишләдилмәси сүбут едилмишдир. Бурада да ејни һала тәсадүф едилмәсини сөјләмәк чәтин дејилдир. Буну башга мејвә тумларындан чохлуг тәшкил едән үзүм тумлары бир даһа сүбут едир. Күпләрин ағзы сахсыдан сәлигә илә дүзәлдилмиш гапаглар вә дашла өртүлмүшдүр⁵⁰⁸.

Күрчүстанда Армазисхевида археоложи газынтылар заманы ерамызын I әсринә аид 50-дән артыг ири шәраб күпләри ашкар едилмишдир⁵⁰⁹. Һәтта Боганегидән тапылан ири күпләрин ичәрисиндән ашкар едилән чөкүнтүнүн шәраб галыгы олмасы анализ нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилмишдир⁵¹⁰.

Албанијада шәрабчылыгдан бәһс едәркән ики тәсадүфи тапынты һаггында да мәлүмат вермәк лазым кәлир. Гутгашен рајонунун Нич кәндиндә јашајан мәлүматчы Депе хәбәр верир ки, кәндин чәнуб-шәрг истигамәтиндә силос басдырмаг мәгсәдилә гујулар газылан заман јерин алтындан чәркә илә дүзүлмүш бир нечә гырмызымтыл рәнкли ири күпләр тапылды. Бу күпләр чох јахшы мүһафизә олунмуш вә онлары инди дә ишләтмәк мүмкүндүр. Онлар бизим һазырда шәраб сахладығымыз күпләрин, демәк олар ки, ејни олуб, онлардан сечилмир⁵¹¹ (30-чу шәкил).

Дикәр тәсадүфи тапынтыја Гах рајонунун Ләкит кәндиндә В. И. Ленин адына колхозун әразисиндә Дәјирманлы адланан саһәдә тәсадүф едилмишдир. Күпүн һүндүрлүјү 1,33, ағзынын диаметри 33, отурачағынын диаметри исә 20 см-ә гәдәрдир. Ағзы ири даирәви сал дашла гапанмыш олан бу күпүн ичәрисиндән үзүм тумлары әлдә едилмишдир. Белә тәсәррүфат күпләринә бу әразидә јер шумларкән чох тәсадүф едилдији көстәрилик⁵¹². Дөврү дәгиг мүәјјән едилмәјән бу ики гијмәтли тапынтылары тәхмини олараг һәләлик албан тајфаларына мәхсус олмасыны еһтимал етмәк олар.

Минкәчевирдә ерамызын III—VIII әсрләринә аид гәбирләрдән үзүм тумларындан башга тулуг парчалары ичәрисиндә үзүм туму вә чохлу шәраб чөкүнтүләринин тапылмасы да мараглыдыр. Бу ону көстәрир ки, гәдимдә шәрабы јалныз ири күпләрдә дејил тулугларда да сахлајырмышлар. Лакин гејд едилмәлидир ки, ири күпләрдә шәраб узун мүддәт сахландығы һалда, тулуглар әсасән бу вә ја дикәр јерә шәрабы дашымагда даһа кениш ишләдиләр. Мәлүмдур ки,

⁵⁰⁸ Р. М. Ваһидов. Минкәчевирдә орта әср јашајыш јерләри. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, XI чилд, 1957, сәһ. 10.

⁵⁰⁹ Г. А. Меликишвили. Қ истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, сәһ. 396.

⁵¹⁰ Јенә орада, сәһ. 397.

⁵¹¹ Т. А. Бунјадов. 1960-чы ил Исмајыллы, Гутгашен, Варташен вә Нуха рајонларына олан е'замијјәнин елми һесабаты (әлјазмасы).

⁵¹² Бу мәлүматы етнографија шө'бәсинин елми ишчиси Ш. Гулијев јолдаш вермишдир.

кил габларла мұхтәлиф јерләрә әрзаг дашымаг гејри-мүмкүндүр. Чүнки онлар тез сыныб сырадан чыхырлар. Минкәчевирдән тапылан V—VIII эсрә аид үзүм тумларынын анализи көстәрир ки, бу дөврдә сүфрә үзүмү вә шәраб һазырланан үзүм нөвләри олмушдур⁵¹³.

Минкәчевирдә Күр чајынын сол саһилиндә катакомба гәбирләриндә Г. М. Аслановун апардығы археоложи ахтарышлар заманы ерамызын II—III эсрләринә аид күмүш чам тапылмышдыр⁵¹⁴. Бу чамын отурачағы јасты, ағыз һиссәси исә енли олуб, диаметри 20 см-ә гәдәрдир. Гәдим сәнәткарлар тәрәфиндән чох инчәликлә дүзәлдилән бу габын ичәри вә чөл сәтһиндә чәкилмиш үзүм салхымларынын тәсвири бизим үчүн даһа мараглыдыр. Еһтимал ки, бу дөврдә үзүмчүлүјүн чох јажылмасы вә гијмәтли не'мәт олмасы илә әлагәдар олараг онун рәсмини һәтта бу вә ја дикәр габын үзәриндә тәсвир етмишләр. Тәхминән дөврү вә гурулушу е'тибары илә Минкәчевир чамына охшар күмүш чам Күрчүстанда Мтехетидән дә тапылмышдыр. Күрчүстан чамынын отурачағы һиссәсиндә гоша үзүм салхымлары јарпагларын учундан чыхмыш вәзијјәттә тәсвир едилмишдир⁵¹⁵.

Тәхминән ерамызын VII эсриндә албанларда үзүмчүлүјү тәсдиг едән абидә тунч ат фигуру үзәриндәки үзүм салхымыдыр. Нахчывандан тапылан бу фигур Ленинград Дөвләт Ермитажында сахланыр. Бу абидәнин дөрдкүнчлү отурачағынын үзәри релјефли рәсмләрлә бәзәнмишдир⁵¹⁶. Бурада инсан, шир, фил вә дикәр һејван рәсмләриндән башга, битки вә үзүм салхымлары да вардыр. Үзүм салхымларынын саплағынын үзәриндә јарпагларынын тәсвири верилмишдир⁵¹⁷. Вәһши һејванларын боғазларыны узадыб үзүмләри јемәси сәһнәси дә чох инандырычы вә мәһарәтлә верилмишдир.

Моисеј Каганкатватси албанлардан бәһс едәркән ипәк, памбыг, тахыл, зејтун вә с. илә бәрабәр шәрабын да адыны чәкир⁵¹⁸. Гәбәлә шәһәри харабасында X—XIV эсрләрә аид мәдәни тәбәгәләрдә үзүм тумларына тәсадүф едил-

⁵¹³ А. М. Негрул. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

⁵¹⁴ Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, 1953, сәһ. 66, рис. 26; Р. М. Вандов. Археологические работы в Мингечауре в 1950 году. КСИИМК, вып. 46, 1952, сәһ. 96.

⁵¹⁵ А. М. Апакидзе. Г. Ф. Гобеджишвили. А. Н. Каланкадзе, Г. А. Ломтатидзе. Мцхета, Итоги археологических исследований, I, Тбилиси, 1958, сәһ. 99—100, 55-чи шәкил.

⁵¹⁶ Қ. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959, сәһ. 327.

⁵¹⁷ Женә орада, сәһ. 328, 42-чи шәкил.

⁵¹⁸ Моисеј Каганкатватси. Көстәрилән әсәри, сәһ. 15.

мишдир⁵¹⁹. Бу фактлара эсасэн орта эсрлэр дөврүндә Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн инкишаф етдијини сөјлөмөк олар. Өрәнгалада археоложи газынтылар заманы тапылан үзүм тумларынын тәдгиги нәтичәсиндә ашкар едилмишдир ки, онлар сүфрә вә шәраб һазырланан үзүм нөвләринә мән-субдурлар⁵²⁰.

X эср әрәб сәјјаһы Әл-Мүгәддәси Арран, Албанија, Азәрбајчан вә Ермәнистан өлкәсиндә үзүмчүлүјүн инкишаф етдијини хәбәр верир. О, көстәрир ки, Арриһаб өлкәси «бөјүк вә көзәлдир, орада чохлау мејвә вә үзүм вардыр»⁵²¹. Әрәбләр Арриһаб өлкәси дедикдә јалныз Арран, албан дејил, ејни заманда Азәрбајчан вә Ермәнистан әразисини дә нәзәрдә тутурдулар⁵²².

Сонракы эсрләрдә Азәрбајчанда үзүмчүлүк тәдричән инкишаф едир вә үзүм саһәләри кенишләндирилирди. XIII эсрдә јазылмыш «Әчаибәд-дүнја» адлы чоғрафи әсәрдә Нахчыван шәһәриндән бәһс едиләркән көстәрилир ки, «Буранын мејвәләри ләззәтлидир; дејиләнә көрә Нахчыван үзүмүндән јахшы вә чана хејирлиси јохдур»⁵²³. Гәрибәдир һазырда Ордубадын бә’зи кәндләриндә шефәһи нөвлү үзүмдән хәстәлик заманы кениш истифадә едилир. Шефәһи бәлкә дә шәфа сөзүндән олуб, хәстәләрә шәфа вермәк мә’насыны дашыјыр. Бу үзүм зәиф дүшмә, үрәк хәстәлији, ганазлығы вә бир сыра башга хәстәликләрин дәрманыдыр. Јерли чамаат дејир ки, шефәһи гүввәтдир. Көрүнүр бу үзүм нөвү орта эсрләрдә Нахчыванда јетишән мәшһур үзүм нөвләриндән бири олмушдур. «Әчаибәд-дүнја»да гәдим Кәнчә шәһәри⁵²⁴ вә Бејләганда⁵²⁵ чохлау үзүм јетишдирилдији гејд едилир. Һәмдуллаһ Гәзвинин «Нүзһәтүл-гүлуб» адлы әсәриндә Ордубада јүксәк кејфијјәтә малик олан үзүмләр јетишдирилдији көстәрилир⁵²⁶.

XIII—XIV эсрләрдә Азәрбајчанда кениш саһәләрдә јетишдирилән үзүмлүкләр ири феодалларын әлиндә чәмләнмишди⁵²⁷. Тарихи сәнәдләрә мүрачиәт етдикдә ајдын олур ки,

519 Ф. Л. Османов. Гәбәләдә бағчылығын инкишафына даир (1959—1961-чи ил археоложи материаллар эсасында) Азәрбајчан ССР ЕА Мә’рузәләри, XVIII чилд, № 2, 1962, сәһ. 98.

520 А. М. Негрул. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

521 Н. А. Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе. СМОМПК, вып. XXXVIII. Тбилиси, 1908, сәһ. 86.

522 К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 179.

523 Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. Уч. зап. Института востоковедения т. IX, М.-Л., 1954, сәһ. 209.

524 Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 208.

525 Јенә орада, сәһ. 202.

526 Јенә орада, сәһ. 37.

527 Јенә орада, сәһ. 60.

орта эсрләр дөврүндә үзүмчүлүк чох јајылмышды. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәтдир ки, јалныз Тәбриз шәһәри әтрафында Рәшидәддинин үзүмлүјүндән 150.000 кг-а гәдәр үзүм дәрилди⁵²⁸.

Гәдим Азәрбајчанда мүхтәлиф нөв үзүмләр бечәрилсә дә, онлар һаггында әлимиздә чох чүз'и мә'лумат вардыр. Әкәр археоложи газынтылар заманы тапылан үзүм тумлары мүтәхәссисләр тәрәфиндән лазыми гәдәр өјрәнилсәјди, инди чүрбәчүр үзүм нөвү јетишдирилдијини гәти сөјләмәк оларды. Чох тәәссүф ки, бу мәсәлә илә һәлә лазымынча мәшғул олунмур. Лакин буна бахмајараг, орта эсрләр дөврүндә чохлу үзүм нөвләринин варлығы һаггында јазылы сәнәдләрдә хејли мә'лумат вардыр.

Орта эср мүәллифләриндән Надир Мирзә «Тәбризин чсг-рафијасы вә тарихи» адлы мәшһур әсәриндә ашағыдакы үзүм нөвләринин мүфәссәл сијаһысыны верир: «Кишмиши, сайиби (ағ вә гырмызы), дизмари, разеги (ики нөв: јуварлаг вә узунсов), әксәри, кәлин бармағы, шаны (ағ вә гара), чиг-чига, гатсаб (гара вә узун), тәбәрзәд, сурхпүст, мәләки вә башгалары»⁵²⁹.

XVII эср сәјјаһы Өвлија Чәләби Тәбриздә әнгуре, хурде-разеги, мәләки, тәбәрзәд, Шамахыда 7 нөв үзүм, Чәнуби Азәрбајчан вә Гарабағда бир чох үзүм нөвү јетишдирилдијини хәбәр верир⁵³⁰.

Шүбһәсиз, бу көстәриләнләр Азәрбајчанда орта эсрләрдә бечәрилән үзүм нөвләринин чох аз бир һиссәсини тәшкил едир. Јәгин ки, Азәрбајчанын кәнд вә шәһәрләриндә даһа чох үзүм нөвү мөвчуд олмушдур.

Ерамызын VII әсринин орталарындан әрәбләр Азәрбајчана һүчум едирләр. Азәрбајчан әразисинин бир сыра рајонларында Зәрдүшт вә христианлыг дини гүввәдә олса да, ислам дини зорла јајылырды⁵³¹. Ислам дининә көрә исә шәрабын һазырланмасы вә ичилмәси гәти гадаған едилмишди. Буна көрә дә һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, орта эср әрәб мүәллифләринин әсәрләриндә Азәрбајчанда шәрабчылығын инкишафына даир мә'лумата аз раст кәлирик. Әлбәттә, шәрабчылыг бөјүк тәнәззүлә уграса да бу онун тамамилә мөһви дејилди. Динә көрә шәраб ичмәк гадаған олса да, ондан тәбабәтдә бир мүәличә мөгсәди кими истифадә едилди. X

528 Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 37.

529 Јенә орада, сәһ. 36.

530 Өвлија Чәләби. Сәјаһәтнамә. II чилд, 1334, сәһ. 241, 257, 297. (Бу, Ә. Ә. Әлизадәнин Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, әсәринин 36-чы сәһифәсиндән көтүрүлмүшдур).

531 Азәрбајчан тарихи. I чилд. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1958, сәһ. 122.

Эср фарс тәбиби Әбу-Мәнсур өзүнүн «Қитабәл-әбнијеан ха-
кик Әл-әдвие» әсәриндә јазыр ки, шәраб лазыми гајдада
ичилдикдә о бәдәнин сағламлығы үчүн чох фајдалы олур.
Шәраб бәдәни мөһкәмләндирир, инсанда чәсарәт, шәнлик вә
фәрәһ доғурур⁵³². Шәрабдан күбар мәчлисләринин мүәјјән
шәнликләриндә истифадә едилмәси дә мә'лум бир һәгигәт-
дир. Әкәр биз Низами Кәнчәвинин өлмәз поемаларына мүра-
чиәт етсәк онда көрәрик ки, орада шәрабдан дәфәләрлә сөһ-
бәт ачылмыш вә она јүксәк гијмәт верилмишдир.

«Саги, вер мәнә о гырмызы судан,
Ки, ондан гочалар кәнчләшир һәр ан.
Вер ондан царласын кәнчлик улдузу,
Бу сары күлләри едим гырмызы»⁵³³.

Һәмдуллаһ Гәзвини гејд едир ки, Азәрбајчанын бир сы-
ра јерләриндә һазырланан шәраблар өз кејфијјәтилә мәш-
һур иди⁵³⁴.

Гејд етмәк لازمдыр ки, гәдим вә орта әсрләрдә үзүм-
дән јалныз шәраб дејил, туршаширин (боза), сиркә, гораба,
абгора, дошаб, ричал, кишмиш вә башга шејләр һазырла-
нараг кениш истифадә едилмишдир.

Кечмишдә үзүмдән алынан бу көстәрдијимиз ләззәтли
ички вә јемәк шејләрин һазырланмасы просесини өјрәнмәк
үчүн этнографик материаллара мүрачиәт етмәк لازم кә-
лир.

Бәлкә дә шәрабла ејни бир дөврдән һазырланмаға баш-
ланмыш туршаширин дини көрүшлә әлагәдар олараг орта
әсрләрдә даһа кениш јайылмышдыр. XIII—XIV әсрләрдә
Азәрбајчан кәндлиләринин туршаширин һазырладылары гејд
едилир⁵³⁵. Азәрбајчанда туршаширинин һазырланма гајда-
сы вә истифадә едилмәсини өјрәнәркән XIII әсрин орталарын-
да јашамыш мәшһур Венесија сәјјаһы Марко Полонун верди-
ји мә'лумата хүсуси диггәт вермәк لازمдыр. О, гејд едир
ки, азәрбајчанлылар шәрабы (үзүм ширәси—Т. Б.) очагда
гајнатдыгда бухарланма кедир, галан маје шәраб дејил,
башга чүр адланыр вә ширин дада маликдир, дини гајдаја
көрә гадаған едилмәјән бу мајени ичирләр⁵³⁶.

Туршаширин алмаг үчүн үзүм әзилиб ширәси чыхары-
лыр. Алынмыш ширәни ири тијанлара төкүб гајнадырлар.
Гајнама просеси бир гајда олараг тәхминән ширәнин јарысы

⁵³² И. П. Петрушевский. Виноградарство и виноделие в Иране
в XIII—XV вв. Византийский временник XI, 1956, сәһ. 173.

⁵³³ Низами Кәнчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 260.

⁵³⁴ А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая ис-
тория Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, сәһ. 37.

⁵³⁵ Јенә орада.

⁵³⁶ Путешественники об Азербайджане. Баку, 1961, сәһ. 37.

галынча давам етдирилир. Тијандакы ширә јенә дә ири сахсы күпләрә төкүлүр. Күпләр јарысына вә ја үчдә ики һиссәсинә гәдәр долдурулур ки, орада баш верән реаксија нормал кечсин. Мүәјјән мүддәт кечдикдән сонра реаксија соначатыр вә күпләрин ағзы мөһкәм гапаныр. Сары-гырмызымтыл рәнkdә олан туршаширин чох ләззәтли бир ичкидир. Гајнама просеси камил олмадыгда туршаширин ачы дад верир вә тез хараб олур. Бу ички нөвү Азәрбајчанда чох кениш јайылмыш вә дини нөгтеји-нәзәрдән гадаған едилмирди. Тој вә шәнликләрдә чох истифада едилирди⁵³⁷.

Орта әсрләрдә Иран⁵³⁸ вә Азәрбајчанда⁵³⁹ үзүмдән чохлу сиркә һазырланырды. Үзүмдән сиркә чәкмәк үмумијјәтлә Шәргдә кениш јайылмыш вә онун һазырланмасы тарихи дә шүбһәсиз, даһа гәдимдән мөвчуддур. Сиркәнин алынмасы үсулу нисбәтән садә олуб, инди дә халг арасында ејни гајда үзрә дүзәлдилир. Јетишмиш үзүм әзиләрәк салхымы илә ири күпләрә басылыр вә тәхминән бир-ики ај сәрин јердә сахланылыр. Күпүн ағзы әски илә мөһкәм бағланылыр вә үстүндән сал даш гојулур. Ширәнин гычгырмасы үчүн күпүн ичәрисинә чөрәк, дәмир парчасы, көмүр вә с. атылыр ки, бу да мајенин шәраба чеврилмәсинин гаршысыны алыр. Күпүн ичәрисиндәки ширә вахтлы-вахтында ағачла гарышдырылыр. Күпдә реаксија дајандыгда сиркә сүзкәмдән кечирилир. Сиркә сүзүлдүкдән сонра бир нечә күн «кәлмәк» үчүн күнүн алтында галыр⁵⁴⁰. Сиркә төкүлмүш габын ағзы, адәтән, хәмирлә суваныр ки, һава кечмәсин. Турш дада малик олан сиркә әсасән хәмир хөрәкләрә төкүлүр.

Үзүм ширәсини гатылашынчаја гәдәр гајнатдыгда гораба алыныр. Горабаны ичәркән онун ичинә бир гәдәр су әлава едилир. Чох ширин дады олан гораба ән јағлы јемәкләрдән сонра ичилир вә инсанын бәдәнини сәринләшдирир.

Јетишмәмиш үзүм киләләрини әзиб сујундан абгора (гора сују) һазырлајырлар. Бә'зи јемәкләрә әдвијјат кими төкүлән абгора туршмәзә дада маликдир. Күпәләрдә сахланан абгора бир аја гәдәр күнүн шүалары алтында сахланыр вә сонра ағзы мөһкәм бағланыр. Абгора, адәтән, хәмир хөрәкләриндә даһа чох ишләдилир.

Башга мејвәләрдән дошаб һазырландығы кими, үзүмдән дә һазырланыр. Орта әсрләрдә дошабдан чох кениш истифада

⁵³⁷ Бу мә'луматы елми ишчи Ш. Гулијев вердији үчүн она өз миннәтдарлығымызы билдиририк.

⁵³⁸ И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., 1960, сәһ. 37.

⁵³⁹ Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 37.

⁵⁴⁰ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. IV. Тифлис. 1868, сәһ. 83.

едилирди. Дошабы алмаг үчүн јетишмиш үзүмү эзиб ширәсини чыхарыр, алынмыш ширәјә аз мигдарда тут агачынын күлү вә ја хүсуеи тәркибә малик олан сары торпаг гатылыр. Гатылан шејләр ширәнин тәркибини дәјишдирир вә туршулуғуну азалдыр. Алынан ширә /сүзкәчдән кечирилир. Ширәли маје тәхминән јарысына гәдәр гајнадылыб гатышдырылдыгда дошаба чеврилир. Алынан гаты дошаб гәһвәји рәнкдә олуб, ширин дада маликдир. Јахшы һазырланмыш үзүм дошабы гыша галдыгда даһа да гатылашыр, буна да харланма дејилир. Ф. Л. Османов Гәбәләдә ерамызын IX—XIV әср бағчылығындан бәһс едәркән јазыр: «...Үзүм чәјирдәкләри тәсәррүфат гујуларындан допу вә ләјән формалы кил габларын ичәрисиндән тапылмышдыр. Габларын ичәрисин түнд гырмызы рәнкдәдир. Бу габларын һәчми кичикдир. Белә ки, көстәрилән габлар чахыр сахламаг үчүн әлверишли дејилдир. Мә'лумдур ки, орта әсрләрдә үзүмдән чох вахт дошаб да биширмишләр»⁵⁴¹.

Ричалын тарихи дә дошабынки гәдәр гәдим олуб, ејни дөврүн мәһсулудур. Чүнки бунларын һазырланмасы демәк олар ки, ејнидир. Акад. Ә. Ә. Әлизадә гејд едир ки, орта әсрләр дөврүндә истифадә едилән ричалын чох гәдим бир тарихи вардыр⁵⁴². Үзүм ширәси гајнадылыб дошаб һалына дүшдүкдән сонра ичәрисинә јетишмиш үзүм киләләри төкүлүр. Дошабла онун ичәрисинә төкүлән үзүмүн чәкиси тәхминән ејни олур (10 л дошаба 8—10 кг-а гәдәр үзүм төкүлүр). Мүәјјән вахт гајнадылдыгдан сонра үзүм киләләри бишир вә дошаб да гатылашыр вә беләликлә дә ричал һазырланыр.

Үзүмдән ән чох һазырланан мәһсуллардан бири дә кишмишдир. Кишмишин Загафгазијада һәлә ерамыздан әввәлки VII әсрдә һазырланмасыны тәсдиг едән дәлил археоложи газынтылар заманы Ермәнистанда Кармирблурдан ашкар едилмишдир. Б. Б. Пиотровски вә Л. М. Чанполадјан⁵⁴³ көстәрилән јердән тапылан кишмишә әсасән гејд едирләр ки, кишмиш еһтимал ки, башга јерләрә дә ихрач едиллирди. Шүбһәсиз, кишмиш Азәрбајчанда да гәдим вә орта әсрләрдә чох истәһсал едилмиш вә јалныз дахили базарларда дејил, һәтта башга өлкәләрин базарларында да сатылырмыш. Кишмишин һазырланмасы садә вә асандыр. Адәтән, ири һөрмә сәбәтләрә дәрилән үзүм әввәлчәдән дүзәлдилмиш јерә төкүлүр. Һәмин јерә чох назик саман төкүрләр вә саманын үзәринә исә үзүм салхымларыны сәрәрәк 15—20 күн күнүн ал-

⁵⁴¹ Ф. Л. Османов. Гәбәләдә бағчылығын инкишафына даир. Азәрбајчан ССР ЕА «Мә'рузәләри», XVIII чилд, 1962, № 2, сәһ. 98.

⁵⁴² Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәр, сәһ. 38.

⁵⁴³ Б. Б. Пиотровский, Л. М. Чанполадјан. Көстәрилән әсәр, сәһ. 24.

тында сахлајырлар. Сонра исз гурумуш үзүм асанлыгла салхымындан ајрылыр вэ белэликлә дә кишмиш һазырланыр. Јүксәк кејфијјәтли сәбзи һазырламаг үчүн Чәнуби Азәрбајчанын Мијадбад шәһәриндән хүсуси көј даш кәтирилир вэ тијанлара төкүб суда һәлл едилир. Сонра онун үзәриндән үзүм төкүлүр вэ тез чыхарылараг саһәјә сәпилир. Ејни гајда үзрә гурудулур вэ рәнки саралыр⁵⁴⁴.

Нахчыван МССР-ин эразисиндә дә кишмиш тәхминән ејни гајда үзрә һазырланыр. Үзүмүн чох гурумасынын гаршысыны алмаг мэгсәдилә тијанда гајнајан сујун ичәрисинә тәнәк күлү, шоран биткиси күлү вэ ја хүсуси тәркибли сары торпаг төкүлүр. Гајнајан сујун ичәрисинә үзүмү сәбәтә долдурулмуш һалда гојуб, тәхминән 2—3 дәгигә галдыгдан сонра чыхарырлар. Бу заман үзүм гонур рәнк алыр. Сәбәтдәки салхымлар әввәлчәдән дүзәлдилмиш јерә төкүлүр. Үзүм күнүн тәсири нәтичәсиндә гурујараг кишмиш олур⁵⁴⁵. Үзүмчүлүјә јекун вураркән үзүмүн мүәјјән мүддәт тәзә сахланылмасы шәртләрини дә изаһ етмәк лазым кәлир. Чох еһтимал ки, Азәрбајчанда орта әсрләр дөврүндә үзүмчүлүклә хүсуси мәшғул оланлар бу мәсәләјә јахшы бәләдмишләр. Үзүмү тәзә сахламаг үчүн бир сыра гајдалар вардыр. Лакин биз онларын әсас вэ кениш јајыланларыны гејд етмәклә кифајәтләнәчәјик. Дәрилмиш үзүм салхымларыны һачалы ағача кечириб тәмиз вэ һавасы һәмишә бир вәзијјәтдә олан бинада олдуғу кими апрел-мај ајларына гәдәр сахламаг олар. Нормал истиликдә олан бинанын дөшәмәсинә ағач овунтусу төкүлүр. Сонра салхымлары онун үзәринә гојараг јенидән үстү һәмин шејлә өртүлүр вэ белэликлә дә үзүм бир нечә ај олдуғу кими гала билир.

Насир ибн-Мәһәммәд ибн-Һејдәр тәрәфиндән һичри 986 (1578)-чи илдә јазылан әкинчилик вэ бағчылыға даир гијмәтли бир әсәрдә бу барәдә хүсуси көстәриш верилир. «Јетишмиш үзүм салхымыны торпагдан бир аз јухары сахламалы вэ салхымын үстүнү сүсән јарпағы вэ јахуд от вэ әләфлә өртмәли, бу шәрт илә ки, јағыш јағаркән үзүмә дәјмәсин. Бу гајда илә үзүмү баһар ајларына гәдәр сахламаг олар. Јахуд да бир сахсы габы мејвәнин көтүјүнүн јанына гојуб, үзүм олан чубуғу үзүмлә бәрабәр һәмин габын ичинә салмалы вэ габы јанпөртү вәзијјәтдә гојуб ағзыны кил вэ јахуд башга шејлә бағламалы. Бу заман үзүм баһар ајынадәк чү-

⁵⁴⁴ Бу мәлүматы бизә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Тарих Институтунун аспиранты Азәрли Мәммәд вердији үчүн она өз тәшәккүрүмүзү билдиририк.

⁵⁴⁵ Материал мүәллиф тәрәфиндән 1963-чү илдә Нахчыван МССР эразисинә олан этнографик сәфәр заманы топланмышдыр.

рүмәјиб галар»⁵⁴⁶. Лакин бу мәсәләдә үзүмүн сорту да нә-
зәрдә тугулур.

Бүтүн јухарыда көстәрилән дәлилләрдән тамамилә ајдын
олур ки, Загафгазија үзүмүн илк вәтәнләриндәндир. Онуи
мүәјјән бир һиссәсини тәшкил едән Азәрбајчан әразисиндә
үзүмчүлүк вә шәрабчылыг тунч дөврүндән башлајараг тәд-
ричән инкишаф етмиш вә сонракы дөврләрдә даһа кениш ја-
јылмышды. Үзүмчүлүк дәмир дөврү вә орта әсрләрдә кәнд
тәсәррүфатынын ајрыча бир саһәси олараг инсанларын иг-
тисади һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр.

Н Э Т И Ч Э

Гијмәтли мадди-мәдәнијјәт галыглары, бир сыра тарихи
сәнәдләр вә зәнкин этнографик материаллар әсасында Азәр-
бајчанда әкинчилијин инкишаф тарихинә даир ашағыдакы
нәтичәләри чыхармаг олар.

Азәрбајчан әразисиндә тәсәррүфатын әсас саһәләриндән
бирини тәшкил едән әкинчилијин инкишаф тарихинин тәдги-
ги ерамыздан әввәлки I минилликдән башлајараг ерамызын
XII—XIII әсрләри арасындакы кениш бир дөврү әһатә ет-
мишдир. Бу дөвр Азәрбајчан тарихиндә ичма гурулушунун
тәдричән дағылыб синифли чәмијјәтә кечдији, феодализм
әмәлә кәлиб вә инкишаф етдији бир дөвр кими сәчијјәләнир.
Һәмин дөврдә чәмијјәтин инкишафы илә јанашы јерли әһа-
линин тәсәррүфат саһәләри мөвчуд гурулуша ујгун олараг
тәдричән инкишаф едир вә кенишләнирди. Лакин унутмаг
лазым дејил ки, тәдгиг олуан дөврдә Азәрбајчана вахташы-
ры ассурлар, скифләр, аланлар, ромалылар, сасаниләр, әрәб-
ләр, монголлар вә башгалары һүчүм етмишләр. Белә арасы
кәсилмәјән гарәтчилик мүһарибәләри вә дахили феодализм
чәкишмәләри өлкәнин игтисади вә мәдәни инкишафына өз
мәнфи тәсирини көстәрмәјә билмәзди. Лакин бу маниәләрә
бахмајараг јерли әһалинин игтисадијјатынын әсасыны тәш-
кил едән әкинчилик истехсал мүнасибәтләринин инкишафы
илә әлагәдар олараг даһа да кенишләнир вә артырды.

Јерин шумланмасында кениш ишләдилән аләт чүт олмуш-
дур. Лакин дәмир бел вә ағыр котанын да истифадә едил-
мәсини унутмаг олмаз. Дөврүнә көрә ән мүһүм јер шумлајан
аләт олан ағыр котанлар һәләлик тәхмини олараг X—XII әср-
ләрдән мәлүмдур. Бу котанлар ән чох бағчылыг вә бостан-
чылыгда истифадә едилмишдир.

Азәрбајчанда, хүсусилә онун дүзәнлик рајонларында
әкинчилијин инкишафында сүн'и суварма мүстәсна әһәмијјәт

⁵⁴⁶ А. Ибраһимов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 106.

кәсб етмишдир. Бурада тәхминән ерамыздан эввәлки I мин-иллијин орталарындан ири архларын чәкилмәси ишинә башланмышдыр. Дүзәнликдә мүхтәлиф дөврләрдә чәкилән макистрал архларын галыглары Муған вә Мил дүзләриндә инди дә галмагдадыр. Дағәтәји рајонларда исә сувармада сүн'и архларла бәрабәр, тәбии чајлар вә кәһриزلәрдән дә истифадә едилмишдир. Дағ вә дағәтәји эразидә, әсасән иглим шәраитлә сых әлагәдар олараг, јағышлар васитәсилә дәмјә тахыл зәмиләри суварылмышдыр.

Тахыл бичининдә бә'зи садә гырма вә јолма гајдалары илә бәрабәр, аз да олса, гурашдырма ораглардан истифадә едилмишдир. Лакин тәхминән ерамыздан эввәлки VIII әсрдән е'тибарән мүхтәлиф формалы дәмир ораглар бичин процесиндә кениш ишләдилмиш вә сонракы дөврләрдә сүр'әтлә артмагла һәлледици аләт олараг садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф етмишдир.

Етнографик мүшаһидәләр әсасында бәрпа едилән бир сыра чох гәдим дәндөјмә гајдалары тәдгиг олуна дөврдә тамамилә арадан чыхмајыб икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб етмишдир. Лакин һејван дырнаглары васитәсилә дәннин дөјүлмәси гајдасы өз эввәлки үстүилүјүнү сахласа да, бу дөврүн характерик дән дөјмә аләтләри чарчар вә хүсусилә вәлләр олмушдур. Јерли әһали тахылын сахланмасында әсасән садә торпаг гујулар, ири сахсы күпләр, дәри вә кән дағарчыглар, һөрмә чувал вә хурчунлар, ағач код вә анбарлардан истифадә етмишләр.

Дәннин үјүдүлмәсиндә садә дән дашлары, сүрткәчләр вә киркирләрдән (әл дәјирманы) башга, су дәјирманларындан да илк дәфә олараг истифадә едилмишдир.

Археоложи вә етнографик материаллардан тамамилә ајдын олур ки, Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да тәдгиг едилән дөврдә чөрәк биширмәдә мүхтәлиф гурулушлу тәндирләрдән чох кениш истифадә едилмишдир. Лакин тәндирләрә нисбәтән азлыг тәшкил едән сачлардан да чөрәкбиширмәдә истифадә едилмишдир.

Әкинчилијин инкишаф тарихинин өјрәнилмәсиндә әсас јери әмәк аләтләри тутса да, бу саһәнин һәртәрәfli ишыгландырылмасында газынтылар заманы тапылан тахыл нөвләринин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Тәдгиг олуна дөврдә ән чох јумшаг, бәрк буғда вә бир нечә арпа нөвү бечәрилмишдир. Тахылчылыгда әсас јери буғда вә арпа тутса да, дары, пәринч вә башга дәнли биткиләр дә бечәрилмишдир.

Дәнли биткиләр ичәрисиндә хүсуси әһәмијјәтә малик олан чәлтик тәхминән илк орта әсрләр дөврүндә гоншу өлкәләр васитәсилә Азәрбајчана кечмиш вә онун бә'зи мүнасиб

рајонлары эразисиндә бечәрилмишдир. Лакин чәлтијин илк орта эсрләрдә бечәрилмәсинә бахмајараг јерли халгын игтисади һәјатында сонунчу јерләрдән бирини тутмушдур.

Азәрбајчан эразисиндә һәлә тунч дөврүндән тохучулуг сәнәтиндә истифадә олунан кәтан биткиси дәмир дөврүндә хејли артмыш вә мәдәни һалда бечәрилмишдир. Лакин гојунчулуг вә памбығын орта эсрләрдә даһа сүр'әтлә инкишафы кәтанын азалмасына сәбәб олмушдур.

Кәтан биткисинә нисбәтән чох-чох сонра бечәрилән памбыг јалныз дәмир дөврүнүн мәнсулу кими гијмәтләндирилә биләр. Памбығын Азәрбајчанда нә вахтдан бечәрилмәсини гәти демәк олмаса да, онун ерамыздан эввәлки IV—III эсрләрдә истифадә едилмәсини еһтимал етмәк олар. Иглим шәраитинә әсасән, һазырда олдуғу кими, гәдимдә дә Загафгазијада ән чох памбыг бечәрилән саһәнин Азәрбајчанда олдуғуну сөјләмәк олар. Материаллардан тамамилә ајдын олурки, ерамызын I—X эсрләриндә Азәрбајчанда, хүсусилә онун аран рајонларында чохлу памбыг бечәрилмиш вә ондан мүхтәлиф нөв парча вә палазлар тохунмушдур. Орта эсрләр дөврүндә памбыгчылыг даһа да инкишаф етмиш вә тәсәррүфатын габагчыл саһәләриндән биринә чеврилмишдир.

Азәрбајчан гәдим әкинчилик вә малдарлыг өлкәси олдуғу кими, һәм дә бағ вә бостанчылыг өлкәсидир. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Загафгазија дүнјада бир сыра биткиләрин, хүсусилә мејвәләрин (үзүм, алма, армуд, алча, нар, һејва вә с.) илк дәфә мәдәниләшмәсинин вәтәни сајылыр⁵⁴⁷. Бә'зи материаллара көрә бостанчылыг Азәрбајчанда тунч дөврүнүн сонларындан әмәлә кәлсә дә, бу саһә бағчылыгдан хејли сонра јаранмыш вә әсас е'тибары илә дәмир дөврүнүн мәнсулу олмушдур. Тәхминән тунч дөврүндән әсасы гојулан бағчылыг вә бостанчылыг дәмир дөврүндә мүәјјән рол ојнамышдыр. Лакин орта эсрләрдә дә бу тәсәррүфат саһәләри мүгајисә едилмәз дәрәчәдә кенишләнмиш вә даһа чох мәнсул әлдә едилмишдир. Һәтта онлар тахылчылыгдан сонра игтисадијјатда әсас јерләрдән бирини тута билмишдир.

Фактики материаллар бир даһа көстәрир ки, Загафгазија үзүм јетишдирилмәсинин илк вәтәнләриндән бири олмушдур. Онун бир һиссәсини тәшкил едән Азәрбајчан эразисиндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыг тунч дөврүндән тәдричән инкишаф етмиш вә сонракы дөврләрдә даһа кениш шәкил алмышдыр. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылан үзүм-әзән даш вә кил тәкиәләр, шәраб сахланан ири күпләр, тулуглар вә кичик габлар шәрабчылығын инкишафыны көстә-

⁵⁴⁷ Н. И. Вавилов. Пшеница в Абиссинии. Л., 1931, сәһ. 230.

рэн эсас материаллардыр. Лакин ислам дининэ көрә шәраб һазырламаг гәти гадаған сајылдығындан бу саһә орта әсрләрдә бөјүк тәнәззүлә уғрамышдыр. Үзүмдән шәрабдан башга, кишмиш, сиркә, туршаширин, дошаб, ричал, абгора вә бир сыра башга ичкиләр дә һазырланмышдыр. Үзүмчүлүк дәмир дөврүндә вә орта әсрләрдә ајрыча тәсәррүфат саһәсинә чеврилмиш вә јерли халгын игтисади һәјатында мүнүм рол ојнамышдыр.

**ГЭБУЛ ЕДИЛМИШ ЭДЭБИЈАТ ИХТИСАРЛАРЫНЫН
СИЈАНЫСЫ**

Известия АзФАН	— Известия Азербайджанского филиала Академии наук СССР
Изв. Азкомстарис	— Известия Азербайджанского комитета по изучению памятников старины и искусства
Изв. АН Азерб. ССР	— Известия Академии наук Азербайджанской ССР
Изв. ААК	— Известия Азербайджанской археологической комиссии
Изв. ГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
Изв. КОИРГО	— Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества
СА	— Советская Археология
СЭ	— Советская Этнография
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ТИИФ	— Труды Института истории и философии АН Азербайджанской ССР
ДАН Азерб. ССР	— Доклады Академии наук Азербайджанской ССР
ТМИА	— Труды Музея истории Азербайджана
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МКА	— Материальная культура Азербайджана
СМОМПК	— Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа.
НАИИ АН Азерб. ССР	— Научный архив Института истории Академии наук Азербайджанской ССР
ТИЗ АН Азерб. ССР	— Труды Института земледелия Академии наук Азербайджанской ССР
МИЗ СССР	— Материалы по истории земледелия СССР
ТОС	— Труды общества судоходства
ВЭК	— Вопросы этнографии Кавказа
Сообщ. Груз. ССР	— Сообщения Грузинского филиала Академии наук СССР
ТИЭ АН Груз. ССР	— Труды Института этнографии Академии наук Грузинской ССР

Сб. МКЭШР	— Сборник материальной культуры эпохи Шота Руставели
КЭС	— Кавказский этнографический сборник
УЗИВ АН СССР	— Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР
СНТСИ	— Сборник научных трудов сельхозинститута
ТТГУ	— Труды Тбилисского государственного университета
АММ	— Азәрбајҗанын мадди-мәдәнијјәти.
АЕАМ	— Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын мә'рузәләри.
АЕАХ	— Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасыны Хәбәрләри
АЕАТНЕА	— Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Тарих Институтунун елми архиви
АЕАТИӘ	— Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын Тарих Институтунун әсәрләри.
ГАИМ	— Гафгаз Албанијасы тарихи мәсәләләри.
АТДМ	— Азәрбајҗан тарихинә даир материаллар
АТМӘ	— Азәрбајҗан тарихи музејинин әсәрләри
РӘФӘ	— Республика Әлјазмалары фондунун әсәрләри.

ЭДӘБИЈАТ

- Маркс К. и Энгельс Ф. Избранные произведения, т. XXIII, 1930.
Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. XXI, 1961.
Маркс К. Британское владычество в Индии. Собрание сочинений, т. IX, 1957.
Энгельс Ф. Диалектика природы. М., 1955.
Ленин В. И. О государстве. Сочинения, т. 29, М., 1950.
Ленин В. И. Сочинения, т. 5., М., 1953.
Алекперов А. К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
Алиев И. О мидийском обществе. «Изв. АН Азерб. ССР», 1948, № 10.
Алиев И. История Мидии. Баку, 1960.
Алиев К. Племена древней Кавказской Албании (автореф.), Л., 1962.
Ализаде А. А. Некоторые сведения о Ширване. «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 12.
Ализаде А. А. Некоторые сведения о новообнаруженной кахриз-ной системе г. Баку. «ДАН Азерб. ССР», т. 10, № 5, 1954.
Ализаде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956.
Ал-Истехри. Книга путей и царств. СМОМПК, вып. 29, Тифлис.
Ал-Мукадеси. СМОМПК, вып. 38. Тифлис.
Альтман М. М. Исторический очерк города Ганджа. Баку, 1949.
Альтман М. С. Техника виноделия в древней Греции. «Изв. ГАИМК», вып. 108, М.—Л., 1935.
Анфимов Н. В. Земледелие у места сарматских племен Прикубанья. МИА, 1951, № 25.
Аракелян Б. Н. Гарни, I. Ереван, 1951.
Армянская география VIII в. (Перевод и примечания К. П. Патканова). Спб., 1877.
Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар. Л., 1936.
Арциховский А. В. Основы археологии. М., 1955.
Асланов Г. М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, 1955.
Асланов Г. М. Материальная культура Мингечаура I—VII вв. (автореф.). Баку, 1963.
Асланов Г., Вандов Р., Ионе Г. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
Апакидзе А. М. Бакурцихские археологические памятники. Тбилиси, 1940.
Апакидзе А. М., Гобеджишвили Г. Ф., Калантадзе А. Н., Ломтатидзе Г. А. Мцхета, I. Тбилиси, 1958.

Бардавелидзе В. В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси, 1957.

Бахтеев Ф. Х. Проблема экологии, филогении и селекции ячменя. М.—Л., 1953.

Бахтеев Ф. Х. К истории культуры ячменя в СССР. МИЗ СССР, Сб. II, М.—Л., 1956.

Бахчеводство, М., 1959.

Бедукадзе С. О поточных мельницах Арагвского ущелья. ВЭК, Тбилиси, 1952.

Бедукадзе С. Мукомольная техника в Грузии. ВЭК, II. Тбилиси, 1956.

Бертельс Е. Низами, М., 1957.

Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах северного Причерноморья. М., 1953.

Богаевский Б. Л. Очерк земледелия Афин. Петроград, 1915.

Болтунова А. И. Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии. ВДИ, 1956.

Бочорошвили Л. Грузинская керамика, т. I. Тбилиси, 1949.

Бунятов Т. А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957.

Бунятов Т. А., Гусейнов М. М. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 году. ТМИА, т. II, 1957, Баку, 1960.

Вавилов Н. И. Центр прохождения культурных растений. Л., 1926.

Вавилов Н. И., Букиннич Д. Д. Земледелие Афганистана. Избр. труды Н. И. Вавилова в пяти томах. М.—Л., 1959.

Вайдов Р. М. Раннесредневековое городище Судагылан (Мингечаур). КСИИМК, вып. 54, 1954.

Вербин А. А. У истоков отечественной агрономии. М., 1955.

Всемирная история. М., т. I, 1955.

Всемирная история. М., т. II, 1956.

Ганзекец и Кирокос. История Баку, 1946.

Ген В. Культурные растения и домашние животные и их переход из Азии в Грецию и Италию. Спб., 1872.

Геопоники. Византийская энциклопедия X века. М.—Л., 1960.

Геродот. История в девяти книгах. (Перевод с греческого О. Г. Мищенко. Киев, 1885).

Голубкина Т. И. О зооморфной керамике из Мингечаура. МКА, том II. Баку, 1951.

Голубкина Т. И. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г.

«Изв. АН Азерб. ССР», серия обществ. наук, 1959, 1.

Гордон Чайлд. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., 1956.

Городцов В. А. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 г. СА I, 1936.

Граков Б. Н. Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции VI—IV вв. до н. э. «Изв. ГАИМК», вып. 108. М.—Л., 1935.

Гроссгейм А. А. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку, 1942.

Гугушвили П. В. Ирригация в Закавказье XIX—XX вв. Труды ИЭ АН Груз. ССР, т. XII. Тбилиси, 1961.

Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957.

Гуммель Я. И. Отчет о раскопках около Кировабада в 1938 г. «Изв. АН Азерб. ССР», 1949, № 3.

Гуммель Я. И. Археологические очерки, Баку, 1940.

- Гуммель Я. И. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. Груз. ФАН СССР, т. 1, 1940, № 10.
- Гуммель Я. И. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. II АН Груз. ССР, т. 2, 1941, № 1—2.
- Гуммель Я. И. Старая Гянджа. НАИИ АН Азерб. ССР, инв. № 1000.
- Дарвин Ч. Происхождение видов. М.—Л., 1937.
- Дарвин Ч. Измененные животные и растения в домашнем состоянии. М.—Л., 1941.
- Дацюк Б. Д. Рабовладельческий строй и рабовладельческие государства на территории Закавказья и Средней Азии. Восточные славяне. М., 1955.
- Девицкий В. Садоводство в городе Ереване. СМОМПК, вып. 22. Тифлис, 1897.
- Декаприевич Л. Л. Главнейшие полевые культуры эпохи Шота Руставели. Сб. МКЭШР, Тбилиси, 1938.
- Декаприевич Л. Л. Основные сорта зерновых культур Грузии. Тбилиси, 1947.
- Джавахишвили И. История грузинского народа, кн. 1. Тбилиси, 1928.
- Джавахишвили И. Экономическая история Грузии. Тбилиси, 1930 (на груз. яз.).
- Джавахишвили И., Бердзанашвили Н., Джанашия С. История Грузии. Тбилиси, 1943.
- Джалабадзе Г. В. К истории земледельческих орудий Восточной Грузии (автореф. Тбилиси), 1955.
- Джaparидзе О. Земледельческие орудия позднебронзовой эпохи западной Грузии. ТТГУ, т. 49, 1953 (на груз. яз.).
- Джафарзаде И. М. Ходжалинская экспедиция. Земляной курган № 5. «Изв. АзФАН СССР», 1941, № 2.
- Джафарзаде И. М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, 1949.
- Джафарзаде И. М. Искусственное орошение и народные способы водоснабжения на Апшероне. ВЭК, Тбилиси, 1952.
- Довженко В. И. Земледелие древней Руси (на укр. яз.). Киев, 1961.
- Дьяконов И. М. История Мидии. М.—Л., 1956.
- Евстафий. Комментарии к «Землеописанию» Дионисия, 730. (Перевод И. П. Цветкова). ВДИ, 1948, № 1.
- Епископан Г. Кувшин бронзового века. Журн. «Огонек», № 49, 1954.
- Жуковский П. М. Земледельческая Турция. М.—Л., 1933.
- Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. М., 1950.
- Жуковский П. М. Происхождение культурных растений. М., 1956.
- Зайцев Г. С. Хлопчатник. Л., 1929.
- Заходер Б. Н. История восточного средневековья. М., 1944.
- Зеест И. Б. Земляные зернохранилища Пантиканея. КСИИМК, вып. XXIII, 1948.
- Зеленин Д. Русская соха, ее история и виды. Вятка, 1907.
- Ибн-ал-Асир. Тарих ал-Камил. Баку, 1940.
- Ивашенко М. Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии. «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 1.
- Иессен А. А. Городище Оренкала. МИА, 67. М.—Л., 1959.
- Исмизаде О. Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956.
- Исмизаде О. Ш. Отчет о раскопках на холме Кара-тепе в 1957—1958 гг. НАИИ АН Азерб. ССР, инв. № 3548.

- Исмизаде О. Ш. Лекарственные растения народной медицины в древних археологических находках. «ДАН АН Азерб. ССР», т. XV, 1959, № 7.
- Исмизаде О. Ш. О раскопках на холме Кара-тепе в 1957 г. МКА, IV. Баку, 1962.
- История армянского народа, ч. I. Ереван, 1961.
- Каганкатвацци М. История Агван. (Перевод Патканова). Спб., 1861.
- Казиев С. М. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, т. I, Баку, 1949.
- Калашев Н. Местечко Сальяны (Сальян) Джавадского уезда Бакинской губернии. СМОМПК, вып. V, Тифлис, 1886.
- Каракашлы К. Т. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане. «Изв. АН Азерб. ССР», 1958, № 2.
- Касабян З. М. Производство кунжутного масла в Урарту. «Изв. АН Арм. ССР», серия обществ. наук, 1957, № 4 (на арм. яз.).
- Касабян З. М. Переработка земледельческих продуктов в Урарту по материалам раскопок Кормирблур (автореф.). Ереван, 1960.
- Катон, Воррон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. М., 1957.
- Кафадарян К. Город Двин и его раскопки, I. Ереван, 1952.
- Кларк Г. Доисторическая Европа. М., 1953.
- Кожин Е. А. К истории культуры субтропических растений в западном Закавказье. МИЗ СССР, сб. II. М.—Л., 1956.
- Комаров В. Л. Происхождение культурных растений. М., 1938.
- Комаров В. Л. Происхождение растений. М., 1961.
- Круглов А. П. Северо-Восточный Кавказ во II—I тысячелетии до н. э. МИА, 1958, № 68, Л.
- Круглов А. П. и Подгаецкий. Долинское поселение у г. Налчика. МИА, 1950, № 3.
- Крупнов Е. И. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода. МИА, 1950, № 23.
- Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.
- Крюгер О. О. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте. «Изв. ГАИМК», вып. 108, М.—Л., 1935.
- Купов Г. Всеобщая история хозяйства. М.—Л., 1929.
- Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941.
- Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, т. 2. Тбилиси, 1950.
- Кушнарёва К. Х. Отчет о раскопках в 1954 г. на холме Узерлик-тепе около Агдама. Азерб. ССР. НАИИ АН Азерб. ССР, № 3143.
- Кушнарёва К. Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама. МИА, 1959, № 67, М.—Л.
- Лисицян С. Д. Очерки этнографии дореволюционной Армении. КЭС, I, М., 1955.
- Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. М., 1952.
- Маевский И. Л. Условия орошения хозяйства и колонизации на Мугани и на Кура-Араксинской равнине вообще. «Изв. КОИРГО», т. XV, Тифлис, 1902.
- Макаров Г. Происхождение и развитие земледелия. М.—Л., 1930.
- Маковельский А. О. Экономический быт и социальная структура общества в «Авесте». МПВНКВТ, Ташкент, 1958.
- Маковельский А. О. Авеста. Баку, 1960.
- Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954.

Массон В. М. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.—Л., 1959.

Массон В. М. Древние земледельцы на юге Туркменистана. Ашхабад, 1959.

Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, сб. III. М., 1959; сб. IV. М., 1960.

Мачалов В. Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. М., 1958.

Меликишвили Г. Д. Напри — Урарту. Тбилиси, 1954.

Меликишвили Г. Д. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959.

Менадзе В. А. Пшеница Грузии. Тбилиси, 1948.

Мещанинов И. И. Краткий осведомительный отчет Мильской экспедиции 1933 г. Труды АзФАН СССР, т. XXV, 1936.

Миклухо-Маклай Н. Д. Географические сочинения XIII в. на персидском языке. УЗИВ, IX, 1954.

Минаева Т. М. К истории земледелия на территории Ставрополя. МИСК, вып. 10, Ставрополь, 1960.

Минкевич-Мустафаева Н. В. Раскопки на городской стене Оренкалы в 1953—1954 гг. МИА, 1959, № 63, М.—Л.

Мириманян Х. П. Образец почвы халдского периода. СНТСМ, 1944, № 4, Ереван.

Модебадзе К. В. Истоки виноградарства и виноделия Грузии. Журн. «Виноделие и виноградарство СССР». М., 1946, № 8.

Мустафаев И. Д. Введение новых сортов и изучение процессов формо- и видообразования пшеницы в Азербайджане. Журн. «Агробиология», 1955, № 6.

Мустафаев И. Д. Селекция пшеницы в Азербайджане. Баку, 1956.

Мустафаев И. Д. Новое местонахождение дикой однозернянки в Азербайджане. «ДАН Азерб. ССР», т. XVII, № 12, 1961.

Нанобашвили. Материалы к изучению древней культуры виноградной лозы в Кизики (авторевф.). Тбилиси, 1949.

Народы Кавказа, т. II, 1962.

Негруль А. М. Виноградарство. М., 1959.

Негруль А. М. Археологические находки семян винограда. СА, 1960, № 1.

Никишин И. И. Находка зерен в Керчи. КСИМК, вып. XXIII, 1948.

Нинорадзе Г. Раскопки в Алазанской долине. Тбилиси, 1949 (на груз. яз).

ОАК, 1897, л. 81.

Оганесян К. Л. Раскопки урартского города Эрбуни. СА, 1960, № 3.

Пассек Т. С. Джафарханский могильник. ВДИ, 1946, № 2.

Петров В. А. Этноботаника Нагорного Карабаха. АзФАН СССР, Баку, 1940.

Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949.

Петрушевский И. П. Виноградарство и виноделие в Иране в XIII—XV вв. «Византийский временник», XI, 1956.

Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII—XIV вв. М.—Л., 1960.

Пещерева Е. М. Гончарное производство Средней Азии. М.—Л., 1959.

Пигулевская Н. Города Ирана в раннем средневековье. М.—Л., 1956.

- Пиотровский Б. Б. Урарту — древнейшее государство Закавказья. Л., 1939.
- Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. Л., 1949.
- Пиотровский Б. Б. Кармирблур, т. I, 1950; т. II, 1952; т. III, 1955, Ереван.
- Пиотровский Б. Б. Ванское царство. М., 1959.
- Пиотровский Б. Б., Джанполадян Л. М. Виноделие в Урарту. Журн. «Виноделие и виноградарство в СССР», 1956, № 1.
- Плоды Армении, т. 1. Ереван, 1958.
- Пономарев Н. А. История техники мукомольного и крупяного производства, ч. I. М., 1955.
- Прилипко М. А. Лесная растительность Азербайджана. Баку, 1954.
- Путешественники об Азербайджане, т. 1. Баку, 1961.
- Пшеница в СССР. М.—Л., 1957.
- Сергеенко М. Е. Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. М.—Л., 1958.
- Сизов И. А. К истории льноводства в СССР. МИЗ СССР, сб. II. М.—Л., 1956.
- Слободин В. М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия. МИЗ СССР, т. I, М.—Л., 1952.
- Сорокин В. С. Древнее поселение у Кармирблур (автореф.). Л., 1955.
- Столетова Е. А. Полевые и огородные культуры Армении. ТПБГС, т. XXIII, вып. 4, 1930.
- Страбон. География. (Перевод В. В. Латышева. (Известия писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1947, № 4.
- Сумбатзаде А. С. Сельское хозяйство Азербайджана в XX веке. Баку, 1958.
- Тер-Аванесян С. В. Канал Шамирам, построенный урартским царем Менуасом I. «Изв. АрмФАН СССР», 1948, № 3—4 (на арм. яз.).
- Тер-Аванесян Д. В. К истории хлопководства в СССР. МИЗ СССР, т. II. М.—Л., 1956.
- Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948.
- Толстов С. П. Итоги работ Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1954 г. ВДИ, 1955, № 3.
- Толстов С. П. Древняя ирригационная сеть и перспективы современного орошения. Вестник АН СССР, 1961, № 11.
- Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959.
- Трисвятский Л. А. Хранение зерна. М., 1951.
- Туманян М. Г. Культурные растения урартского периода в Армянской ССР. «Изв. АН Арм. ССР», 1944, № 1—2.
- Федоренко В. К. Первые земледельцы. Л., 1925.
- Флясбергер К. Находки культурных растений доисторического периода. «Архив истории науки и техники» серия I., вып. 2. Л., 1934.
- Флясбергер К. Археологические находки хлебных растений в областях, прилегающих к Черному морю. КСИИМК, VIII, 1940.
- Халилов Д. А. Раскопки на городище Хыныслы. Памятник древней Кавказской Албании. СА, I, 1961.
- Халначян О. Х. Производственные сооружения Армении (на арм. яз.). Ереван, 1961.
- Хатисов И. С. Хлопководство в Закавказье. СМИБГКЗК, т. IV, ч. II. Тифлис, 1888.
- Хачатурян Т. Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении. Труды ИМА, т. V. Ереван, 1959.
- Худуд ал-Алем. Рукопись Туманского. Л., 1930.

- Церители Г. В. Урартские памятники Музея Грузии. Тбилиси, 1939.
- Чилашвили Л. А. Город Рустави (автореф.). Тбилиси, 1958.
- Читая Г. С. Грузинская торья. Мимомхилвели. Тбилиси, 1951 (на груз. яз.).
- Читая Г. С. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. ВЭК. Тбилиси, 1952.
- Чубинов Г. Декоративное убранство античных карстов «Христианский Восток», т. V. Петербург, 1917.
- Чубинашвили Т. Н. Погребение с молотильной доской на Самтаврском могильнике. Сообщ. АН Груз. ССР, т. 12, 1951, № 1.
- Чурсин Г. Ф. Выход плуга у горских народов Дагестана. Тифлис, 1928.
- Шавров Н. Н. Мугань и оборудование ее орошения и водных путей. ТОС, СПб., 1909.
- Щеблякин И. П. Краткий очерк истории дворца Ширван-шахов в Баку. Баку, 1939.
- Юсифов Ю. Б. Хозяйственные документы из Суз и хронология ранних Ахеменидов. ВДИ, 1958, № 3.
- Якобсон А. Л. Раскопки на городище Орен-кала в 1953—1955 гг. ТААЭ, т. I. М.—Л., 1956.
- Якубцинер М. М. Результаты анализа растительных остатков из Узерликтате и Оренкалы. НАИИ АН Азерб. ССР, № 3280.
- Якубцинер М. М. К истории культур пшеницы в СССР. МИЗ, СССР. М.—Л., 1956.
- Ямпольский З. И. Древняя Албания III—I вв. до н. э. Баку, 1962.
- De Morgan J. Mission Scientifique au caucase, vol I—II, P. 1889.
- Burton-Brown. Excavations in Azerbaijan, 1948. I, 1951.
- Arne S. Excavations at Shah-tepe Iran, Stockholm, 1945.
- Spulet B. The Muslim World. Part I. The age of the caliphs. Leiden, 1960.
- Historical Atlas of Muslim Peoples. Compiled by R. Roolvink. Amsterdam, 1957.
- Hehn V. Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Ubergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa. 8. Auflage, neu herausgegeben von O. Schrader. Berlin, 1911.
- Di. Condole A. L'origine des plantes cultivees. Paris, 1886.
- Lander B. Sino-Iranica, Chicago, 1949.
- Маркс К., Енкелс. Сечилмиш эсэрлери, II чилд, Баку, 1953.
- Азербайжан тарихи, I чилд, Азербайжан ССР ЕА Нәшријаты, 1959.
- Азербайжан әдәбијаты тарихи, I чилд, Азербайжан ССР ЕА Нәшријаты, 1960.
- Атакишијева М. И. Минкәчевир шәһәринин әтраф кәндләриндә ев аваданлығы. АММ, II чилд, Баку, 1951.
- Белзани И. П. XI—XII әсрләрдә Азербайжанда торпаг үзәриндә хүсуси мүлкүјәт вә верки нөвләри. «Азербайжан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 4, 1958.
- Бәһрами Тағы. Иранын кәнд тәсәррүфаты тарихи (фарс дилиндә). Тегһран Университетинин нәшри, № 29, 1951.
- Бәһрами Тағы. Иранын кәнд тәсәррүфаты чографијасы (фарс дилиндә). Тегһран, 1954.
- Бүндәдов Т. Ә. Азербайжанын узаг кечмишинә сәјаһәт, Баку, 1957.
- Бүндәдов Т. Ә. Азербайжан археолокијасы очеркләри Баку, 1960.

Бунядов Т. Ә. Агајева Д. Азәрбајманда чөрәкбиширмә гајдаларындан АТДМ, АТМӘ. III чилд, Бақы, 1960.

Бунядов Т. Ә. Азәрбајманда гәдим нәглијат васитәләри. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1961.

Ваһидов Р. М. Минкәчевирдә орта әср јашајыш јерләри. ТИӘ, XI чилд, 1957.

Ваһидов Р. М. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1961.

Газижев С. М. Газак вә Ағстафа рајонларындақы археоложи вә тарихи абидәләр һаггында. АММ, IV, Бақы, 1962.

Газижев С. М. Гәбәлә маһалынын тарихиндән. ГАТМ, Бақы, 1962.

Газижев С. М. Минкәчевир күп гәбирләри албому. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1960.

Әлијев В. Нахчыванда тунч дөврүнүн јени абидәси. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 2, 1962.

Әһмәдов Г. М. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мәлуматы. Бақы, 1959.

Әһмәдов Г. М. Өрәнгала. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1962.

Әһмәдов Г. М. Јалолутәпә мәдәнијјәтинә аид даһа бир тапынты, «Азәрбајчан ССР ЕА Мәрузәләри», VIII чилд, № 10, 1952.

Ибраһимов А. Кәнд тәсәррүфатына аид гәдим бир әлјазмасы, РӘФӘ, I чилд, 1961.

Исмајылов Г. С. Азәрбајчанын гәдим әкинчилијинә даир јени археоложи материаллар. «Азәрбајчан ССР ЕА Мәрузәләри», XVIII чилд, № 3, 1962.

Исмајылов М. Ә. XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајманда кәнд тәсәррүфаты. Бақы, 1960.

Ишәкова Ш. Һ. Музејин археоложи материаллары илә XIX—XX әсрләр, Азәрбајчан етнографијасы арасындақы әлагә һаггында. АТМӘ, II чилд, Бақы, 1957.

Јусифов И. Н. Азәрбајманда памбыгчылығын тарихинә даир бәзи мәлумат. «Азәрбајчан ССР ЕА Мәрузәләри» XI чилд, № 2, 1953.

Јусифов Ј. Б. Мидијада дөвләт сәнәткарлығы тәсәррүфаты һаггында. «Азәрбајчан ССР ЕА Мәрузәләри» XV чилд, № 9, 1959.

Мәммәдов Р. Јахын Шәрг вә Гәрби Авропа сәјјаһлары Нахчыван шәһәринин орта әсрләр тарихи һаггында. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 4, 1962.

Мәммәдов Р. Нахчыван шәһәринин X—XII әсрләр тарихиндән. АТДМ, VI чилд, Бақы, 1963.

Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағы. Гарабағ тарихи, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1959.

Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, II чилд (Игбалнамә), Бақы, 1941.

Нәриманов И. Һ. Кәнчәчәј рајонунун археоложи абидәләри. Бақы, 1958.

Нәриманов И. Һ. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», № 3, 1959.

Нәриманов И. Һ., Хәлилов Ч. Ә. Сарытәпә археоложи газынтылары, АММ, IV, Бақы, 1962.

Нәсәви. Султан Чәләләддин Мәнгобиртинин сәјаһәти. Париж, 1891.

Нурижев А. Б. Шамакы рајонунун әразисиндә тәсадүфән археоложи тапынтылар. «Азәрбајчан ССР ЕА Мәрузәләри» XVII чилд, № 11, 1961.

Османов Ф. Л. Гəбələдə бəғчылығын инкишафына даир. «Азəрбајчан ССР ЕА Мə'рузəлəri» XVIII, № 2, 1961.

Рүстəмов Ј. Мүасир дөвүрдə Азəрбајчанын кəнд тəсəррүфатында кəһризлəрин ролу. «Азəрбајчан ССР ЕА Хəбəрлəri» (ичтиман елмлэр серијасы), № 11—12, 1962.

Фəрəчов Ə. Г. Низами Кəнчəвинин иғтисади кəрүшлəri, Бакы, 1956.

Хагани Ширвани. Сечилмиш əсəрлəri. Бакы, 1956.

МҮНДƏРИЧАТ

Мүгəддимə	3
<i>I фəсил. ƏКИНЧИЛИК</i>	6
Јерин шумланмасы	6
Тохумун сəпилмəsi	17
Суварма системи	19
Тахылын бичилмəsi	26
Тахылын дөјүлмəsi	38
Тахылын сахланмасы	40
Дəнин дөјүлмəsi	47
Чəрəкбиширмə	57
Тахылын нөвлəri	70
<i>II фəсил. ЧƏЛТИК ВƏ ТЕХНИКИ БИТКИЛƏР</i>	81
Чəлтик	81
Кəтан	84
Памбығ	85
<i>III фəсил. БАҒЧЫЛЫҒ ВƏ БОСТАНЧЫЛЫҒ</i>	90
<i>IV фəсил. ҮЗҮМЧҮЛҮК ВƏ ШƏРАБЧЫЛЫҒ</i>	108
ГƏБУЛ ЕДИЛМИШ ƏДƏБИЈАТ ИХТИСАРЛАРЫНЫН СИЈАҒЫ- СЫ	142
ƏДƏБИЈАТ	144

Нəшријат редактору *В. Əлијев.*
Бəдии редактору *Ф. Сафəров.*
Техники редактору *Х. Чəфəров.*
Корректору *М. Натигə.*

Чапа имзаланмыш 30/VI 1964-чү ил. Кағыз форматы 60×92¹/₁₆. Кағыз вэрəги 4,75. Чап вэрəги 9,25. Нес.-нəшријат вэрəги 10,06. ФГ 05809. Сифариш 182. Тиражы 2850. Гиймəти 85 гəп.

Азəрб. ССР Назирлэр Совети Дəвлəт Мəтбуат Комитəсинин
«Елм» мəтбəəsi, Бакы, Фəһлə проспекти, 96.